T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TÜRK TARİHİ ANABİLİM DALI
ORTAÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

EL-HÜSEYNÎ EL-YEZDÎ'NİN EL-URÂZA Fİ'L-HİKÂYETİ'S-SELCÛKİYYE ADLI FARSÇA ESERİNİN TÜRKÇE TERCÜMESİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

MEHMET ÇALIŞKAN

İSTANBUL 2019

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TÜRK TARİHİ ANABİLİM DALI
ORTAÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

EL-HÜSEYNÎ EL-YEZDÎ'NİN EL-URÂZA Fİ'L-HİKÂYETİ'S-SELCÛKİYYE ADLI FARSÇA ESERİNİN TÜRKÇE TERCÜMESİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan:
MEHMET ÇALIŞKAN

Tez Danışmanı:
PROF. DR. M. SAİD POLAT

İSTANBUL 2019

MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

Yüksek lisans öğrencisi Mehmet ÇALIŞKAN'ın **El-Hüseyni el-Yezdi'nin el-Urâza fil-Hikâyeti's-Selcûkiyye adlı Farsça Eserinin Türkçe Tercümesi** konulu tez çalışması jürimiz tarafından Türk Tarihi Anabilim Dalı, Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı yüksek lisans tezi olarak oy birliği /~~oy çokluğu~~ ile başarılı bulunmuştur.

		İmza
Tez Danışmanı	: Prof. Dr. M. Said POLAT	.....
Üniversitesi	Marmara Üniversitesi	
Üye	: Dr. Öğr. Üyesi Gülseren CECELİ DURSUN	.....
Üniversitesi	Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi	
Üye	: Doç. Dr. S. Sadi KUCUR	.....
Üniversitesi	Marmara Üniversitesi	

ONAY

Yukarıdaki jüri kararı Enstitü Yönetim Kurulu' nun .04../..11..../ 2019 tarih ve .2019/24-04 sayılı kararıyla onaylanmıştır.

Prof. Dr. Okan YEŞİLOT
Müdür

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ ..... **II**

ÖZET ..... **III**

KISALTMALAR ..... **VI**

GİRİŞ **1**

BİRİNCİ BÖLÜM: BÜYÜK SELÇUKLULAR FASLININ TERCÜMESİ **6**

İKİNCİ BÖLÜM: IRAK SELÇUKLARINI FASLININ TERCÜMESİ **115**

BİBLİYOGRAFYA **177**

EK **187**

ÖZGEÇMİŞ **189**

ÖNSÖZ

İlhanlı devri müellifi Muhammed b. Muhammed el-Hüseynî el-Yezdî'nin *el-Urâza fi'l-Hikâyeti's Selcûkiyye* adlı Farsça eserinin Türkçe tercümesini konu alan bu çalışma, giriş kısmı, iki bölüm ve bir ekten oluşmaktadır. Ek bölümünde, eserin Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi Ayasofya Koleksiyonu 3019/1 numarada kayıtlı en eski yazma nüshasının ilk varağı verilmiştir. Daha önce Karl Süssheim tarafından yapıldığı için ayrıca tenkitli metin neşrine gerek duyulmamıştır.

Girişte, müellifin hayatı hakkında bilinenlere değinildikten sonra, eserin muhtevası, önemi, kaynak aldığı ve kaynak olduğu eserlerden bahsedilmiş, eserin yazma nüshaları, baskıları ve tercümeleri incelenmiştir.

Birinci bölümde, eserin Büyük Selçuklular faslının ve ikinci bölümde de Irak Selçukluları faslının Türkçe tercümesi yapılmıştır. Tercüme esnasında orijinal metne sadık kalınmaya ve metnin edebî üslubu korunmaya çalışılmıştır. Hicrî tarihlerin Milâdî karşılıkları ile bazı ifadelerin aslı parantez içerisinde verilmiş ve gerekli görülen yerlerde dipnotlar konulmuştur. Tercümede transkripsiyon alfabesi kullanılmamıştır. *el-Urâza*, daha önce Mehmed Şerefeddin [Yaltkaya] tarafından Türkçeye kısmen tercüme edilmiştir. Biz de tercümemizde özellikle Arapça kısımlar için Mehmed Şerefeddin'in tercümesinden istifade ettik.

Tercüme ile ilgili sorularıma engin tecrübesi ile cevaplar veren Prof. Dr. Mehmet Kanar'a müteşekkirim. Yine tercüme konusunda yardımını ve desteğini gördüğüm arkadaşım Reşit Harun Aksungur'a, İzmir'de ikamet ettiğim için İstanbul'daki evrak işlerimi yürütmemi sağlayan Yasin Usta, İbrahim Daş, Burak Gedik, Recep Kesici'ye ve tezi bitirmem konusunda beni her zaman teşvik eden Büşra Nur Fındık'a teşekkür borçluyum.

Ayrıca tashih ve tavsiyelerde bulunan tez jürisi üyelerim Doç. Dr. Sadi S. Kucur ve Dr. Öğretim Üyesi Gülseren Ceceli Dursun'a teşekkürlerimi sunuyorum. Son olarak danışman hocam Prof. Dr. M. Said Polat'a da bu çalışmanın hazırlanmasındaki katkılarından dolayı teşekkür ederim. Bütün bu destek ve yardımlara rağmen bu çalışmadaki her türlü hata ve eksiklik elbette şahsıma aittir.

Mehmet ÇALIŞKAN

İzmir 2019

ÖZET

Bu çalışma, Büyük Selçuklular ve Irak Selçukluları hakkındaki *el-Urâza fi'l-Hikâyeti's-Selcûkiyye* (Selçukluların Hikayesi Hakkında Armağan) adlı Farsça eserin Türkçe tercümesini ihtiva etmektedir. Çalışma, giriş kısmı, iki bölüm ve bir ekten oluşmaktadır. *el-Urâza*, Melikşah'a atfedilen medenî hukuka dair 6 maddelik ahkam içermektedir ki bu konudaki tek kaynaktır. Muahhar bir devirde telif edilmiş olmasına rağmen *el-Urâza* önemli bir kaynak konumundadır. Buna rağmen modern Selçuklu tarihçileri tarafından yeterince (ve bazen hiç) kullanılmamıştır.

Anahtar Kelimeler: Selçuklular, Farsça Tarihyazıcılığı, Türk-İran Çalışmaları, İran Çalışmaları, İran Tarihi

ABSTRACT

This study contains the Turkish translation of Persian *al-Urâda fî'l-Hikâyeti al-Seljûkiyyah* (Present About the Story of the Seljuks) about Great Seljuks and the Iraqi Seljuks. The work consists of an introduction, two section and an appendix. *al-Urâda* contains 6 articles of civil law attributed to Malikshah, which is the only source on this subject. *Al-Urâda* is an important resource, although it has been compiled in a late period. Nevertheless, it was not used sufficiently (and sometimes not at all) by modern Seljuk historians.

Keywords: Seljuqs, Historiography of Persian, Turco-Iranian Studies, Iranian Studies, History of Iran

KISALTMALAR

a.g.e. Adı geçen eser

b. Bin, İbn

bkz. Bakınız

C. Cilt

çev. Çeviren

DİA Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi

ed. Editör

EIr EIr

Hz. Hazret-i

haz. Hazırlayan

İA Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi

krş. Karşılaştırınız

nşr. Neşreden

s. Sayfa

S. Sayı

vr. Varak

YÜTAD Yeditepe Üniversitesi Tarih Bölümü Araştırma Dergisi

GİRİŞ

Türk tarihinin mühim bir safhası olan Selçuklu tarihinin kaynakları büyük ölçüde Arapça ve Farsçadır. Bu Farsça kaynaklardan biri de Büyük Selçuklular ve Irak Selçukluları hakkındaki *el-Urâza fi'l-Hikâyeti's-Selcûkiyye* (Selçukluların Hikayesi Hakkında Armağan) adlı eserdir. *el-Urâza,* Alâeddîn Muhammed b. İmâdeddîn Muhammed b. Muhammed b. Abdullah ibnu'n-Nizâm el-Hüseynî el-Yezdî tarafından kaleme alınmıştır. Hicrî 680 (1281/1282) civarında doğduğu tahmin edilen Alaeddin Muhammed, Şîa mensubuydu ve İlhanlı hükümdarı Olcaytu ve Ebû Saîd Bahadır Han devrinde çeşitli memuriyetlerde bulunmuştu. 711 (1311/1312) yılında telif ettiği düşünülen bu eseri, ulemanın hâmisi vezir Reşîdüddîn Fazlullah'a takdim etmiştir. Alâeddin Muhammed Reşîdüddîn'in ölümünden sonra onun oğlu Gıyâseddin ile müşterek olarak vezirliğe atanmıştı (Zilkade 727 - Eylül 1327). Mayıs 1328'de (Recep 728) ise müstevfîliğe geçmişti. Sonra Sultan Ebû Saîd'e isyan edenlerle işbirliği yaptığı suçlamasından canını kurtardıysa da müstevfilikten alınarak Horasan valisi Şeyh Ali b. Ali Kuşçu'nun vezirliğine getirildi (Şaban 729 – Mayıs 1329). Ebû Saîd'den sonraki karışıklık devrinde Toga Timur Han'ın veziri oldu. Tam ölüm tarihi ise bilinmemektedir[1].

Müellif Alâeddin Muhammed, Şiî olmasına rağmen, eserde tarafgir davranmamış, Alp Arslan, Melikşah ve Nizamülmülk hakkında çoğu Şiî kaynağın aksine mezhebî bir tutum takınmamıştır[2]. Yazarın tarihyazımında Şâfiî hadis metodundan faydalandığı anlaşılmaktadır[3].

---

1 Bu bilgiler için bkz. Alâeddîn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Abdullah b. Nizâm el-Hüseynî el-Yezdî, *el-Urâza fi'l-Hikâyeti's-Selcûkiyye*, hzl. Karl Süssheim, Matbaatü'l-Maarif, Kahire 1326/1910-1911, s. V-XLV.

2 Bu konuda bir örnek için bkz. Mehmet Çalışkan, "Melikşah ile Hasan Sabbah'ın Mektuplaşması Meselesi", *YÜTAD*, C. 2, S. 3, (Ocak 2018), s. 55-70.

3 bkz. s. 56, dn. 203.

el-Urâza'nın en önemli kaynakları, Râvendî'nin *Râhatu's-Sudûr*'u[4] ve Reşîdüddîn Fazlullah'ın *Câmiü't-Tevârîh*'idir[5]. Bunlar dışında müellifin mukaddime kısmında bahsettiği ve Sultan Mahmud b. Muhammed [Tapar] devrinde yazıldığını söylediği *Târîh-i Âl-i Selcûk*'un Ebû Tâhir-i Hâtûnî'nin eseri olması kuvvetle muhtemeldir[6]. Kendisi ise, Hamdullah Müstevfî-i Kazvînî'nin *Târîh-i Güzîde*'si ile *Zafername*'si, Abdurrezzak es-Semerkandî'nin *Matla-ı Sa'deyn ve Mecma-ı Bahreyn*'i, Mîrhond'un *Ravzatu's-Safâ*'sı, Hondmîr'in *Habîbü's-Siyer*'i, Mes'ûd Kûhistânî'nin *Târîh-i Ebû'l-Hayr Hânî*'si gibi eserlere kaynaklık etmiştir. Ayrıca *el-Urâza*, Melikşah'a atfedilen medenî hukuka dair 6 maddelik ahkam içermektedir ki bu konudaki tek kaynaktır[7]. Muahhar bir devirde telif edilmiş olmasına rağmen bu gibi sebeplerle *el-Urâza* önemli bir kaynak konumundadır. Buna rağmen modern Selçuklu tarihçileri tarafından yeterince (ve bazen hiç) kullanılmamıştır. Maalesef bu eserden haberdar olmayan araştırmacı sayısı, azımsanamayacak kadar çoktur[8].

Târîh-i Güzîde gibi yukarıda ismi zikredilen bazı muahhar eserlerin kullanılmasına rağmen *el-Urâza*'nın yeterince kullanılmamasında, zannediyoruz, metnin şiirler, âyetler, hadisler, darbımeseller ve ıstılahlarla süslü, ağdalı bir üsluba sahip olması etkili olmuştur. Nitekim Osman Gazi Özgüdenli de "Oldukça ağır bir

---

4 Abdülkerim Özaydın, "Râvendî, Muhammed b. Ali", *DİA*, XXXIV, s. 471-472. İbrahim Kafesoğlu'na göre el-Urâza, "*Rahatu's-Sudûr*'un hülâsasıdır". bkz. *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu,* Ötüken Neşriyat, İstanbul 2014, s. 16. Mirza Muhammed Kazvînî ve Ahmed Ateş ise *el-Urâza*'yı *Râhatu's-Sudûr*'dan intihâl olarak görmektedir. bkz. Mirza Muhammad Qazwini, *Tarikh-i-Jahan-Gusha,* I, Brill – Luzac&Co, Leiden – Londra 1929, s. LXXV-LXXVI; er-Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr*, çev. Ahmed Ateş, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1957, s. XXVII-XXVIII.

5 *Câmiü't-Tevârîh* hakkında bkz. Ramazan Şeşen, "Câmiʿu't-Tevârîh", *DİA*, VII, s. 132-134; Charles Melville, "Jāmeʿ Al-Tawārik̲", *Encyclopædia Iranica,* XIV, s. 462-468.

6 Ebû Tâhir-i Hâtûnî hakkında bkz. Dj. Khaleghi-Motlagh, "Abū Ṭāher K̲ātūnī", Encyclopædia Iranica, I, s. 387; Mürsel Öztürk, "Ebû Tâhir-i Hâtûnî", *DİA*, X, s. 236. Hâtûnî'nin eserinden *Devletşah Tezkiresi* sayesinde haberdarız. bkz. Dawlatshah, *The Tadhkiratu'sh-Shu'ara (Memoirs of the Poets)*, nşr. Edward G. Browne, Luzac&Co – Brill, London - Leiden 1901, s. 64, 76; Devletşah, *Devletşah Tezkiresi*, çev. Necati Lugal, I, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1977, s. 102-103, 118.

7 M. Fuad Köprülü, "Fıkıh", *İA*, IV, s. 615; Osman G. Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları (1295-1304)*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2009, s. 332.

8 Mesela Edward G. Browne, M. Şemsettin Günaltay gibi historiyografi ile ilgili eser veren isimler bu kaynağı görmemiştir. bkz. Edward G. Browne, *A Literary History of Persia,* III, Cambridge University Press, Cambridge 1928, s. 62-104; M. Şemsettin Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları Tarih ve Müverrihler*, hzl. Yüksel Kanar, Endülüs Yayınları, İstanbul 1991, s. 216-219. Yine historiyografi üzerine eser veren Ramazan Şeşen de sadece kitabın ismini zikretmekle yetinmiştir. bkz. Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İSAR, İstanbul 1998, s. 393. Barthold, bir dipnotla geçiştirmiştir. bkz. V. V. Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan,* Kronik Yayınları, İstanbul 2017. Faruk Sümer ve Ali Sevim, Malazgirt Savaşı ile ilgili yayınladıkları kitapta *Câmiü't-Tevârîh*, *Târîh-i Güzîde*, *Ravzatu's-Safâ* gibi geç dönem kaynaklarını kullandıkları hâlde *el-Urâza*'yı kullanmamışlardır. bkz. Faruk Sümer – Ali Sevim, *İslam Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı (Metinler ve Çevirileri),* Türk Tarih Kurumu, İstanbul 1971. Kaynağımızı kullanan bazı tetkikler: Necîb Âsım, *Türk Tarihi*; İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*; Osman G. Özgüdenli, *Selçuklular*; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*; Fazlı Konuş, *Selçuklular Bibliyografyası*; M. Fuad Köprülü, "Fıkıh", *İA*.

Farsça ile kaleme alınan" bir eser olduğunu söylemiştir[9]. Charles Rieu'ya göre eser *Vassâf Târihi* gibi süslü nesir ile yazılmıştır[10]. Mirza Muhammed Kazvinî de eserin *Târîh-i Vassâf* ve *Târîh-i Mu'cem* geleneğine uygun olarak süslü ve sun'î üslupla, mecazlar, metaforlar, diğer retorik figürlerle ve şiirlerle dolu olarak yazıldığını belirtmiştir[11]. Eserin dil hususiyetlerinden biri de dönemin Farsçasına özgü olarak sesli harften sonra gelen د (dâl) harfinin yerine ذ (zâl) harfi kullanılmasıdır[12]. چ (çîm) harfi hiç kullanılmazken پ (pâ) harfi ise bir defa kullanılmıştır. Yine devrin Farsçasına uygun olarak "be" edatı yerine çoğu zaman "bâ" veya "ber" edatı görülmektedir. Müellif, mukaddime kısmında kendisinden üçüncü tekil şahıs ve "âciz" olarak bahsetmektedir. Eserde İlhanlı devrinin etkisi olarak *toy*, *nöker*, *yurt, vuşak, inak* gibi Moğolca-Türkçe kelimelere seyrek de olsa rastlanılmaktadır. İlhanlı devrinde başkent olan Tebriz'e Tuğrul Beg devrinde "Dâru'l-Mülk" demesi gibi anakronolojik tabirler bulunmaktadır. Müellifin metindeki âyetler ve hadislerden dinî bilgiye, şiirler ve darbımesellerden edebî bilgiye, mâlî terimlerden mâlî bilgiye ve astronomi terimlerinden astronomi bilgisine sahip olduğu söylenebilir. Firdevsî, Enverî-i Ebîverdî, Sa'dî-i Şîrâzî, Nizâmî-i Gencevî, Muizzî, Ferîdüddîn-i Kâtib, Hâkânî ve Senâî gibi şairlerin şiirlerinden iktibâslar vardır. Metnin bu zenginliği, Ali Ekber Dehhodâ'nın sözlük çalışması olan *Lugatnâme* ve darbımesel çalışması olan *Emsâl u Hikem*'e kaynaklık etmiştir[13].

el-Urâza'nın Ayasofya (Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi), Londra (British Museum) ve Paris'te (Bibliotheque Nationale) olmak üzere üç nüshası bilinmektedir. Eserin nâşiri Süssheim'ın tespitine göre bunlardan en sahîhi Ayasofya nüshasıdır, zira telif tarihine en yakın olan nüsha budur. Kırık talik hattı ile yazılan bu nüsha Sultan I. Mahmud'un vakfıdır. Heratlı Ahmed b. Hüseyin b. Sanak (ساناق)[14] tarafından 2 Rebiülevvel 752 (29 Nisan 1351) tarihinde istinsahı tamamlanmıştır. Yaldızlı ve kûfî harflerle yazılmış besmeleyle başlayan nüshada, yazılar mavi ve kırmızı iki çerçeve içerisine alınmış ve şiirlere kırmızı başlık veya çerçeve ile dikkat çekilmiştir.

---

9 Osman Gazi Özgüdenli, "Süssheim, Karl", *DİA*, EK-2, s. 545-546.

10 Charles Rieu, *Catalogue of the Persian Manuscripts in the British Museum*, II, 1881, s. 849.

11 Mirza Muhammad Qazwini, *Tarikh-i-Jahan-Gusha*, I, Brill – Luzac&Co, Leiden – Londra 1929, s. LXXV-LXXVI; er-Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr*, çev. Ahmed Ateş, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1957, s. XXVII-XXVIII.

12 Farsçanın bu imla hususiyeti hakkında bkz. Mütercim Âsım Efendi, *Burhân-ı Katı*, hzl. Mürsel Öztürk – Derya Örs, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2009, s. XXV; Mehmet Kanar, *Farsça Dilbilgisi Konuşma Çeviri Tekniği Farsça-Türkçe / Türkçe-Farsça Sözlük*, Say Yayınları, İstanbul 2011, s. 113.

13 Mesela bkz. Ali Ekber Dehhodâ, *Emsâl u Hikem,* II, Çâphâne-i Sipihr, Tahran 1363, s. 299.

14 Süssheim'a göre Kaşgar ve Harezm Türkçesinde sayı ve aded demektir. Bundan müstensihin Türk olduğu kanaatine varabiliriz.

Ayasofya'daki kitaplar Süleymaniye'ye nakledildiği için bu nüsha da bugün orada ve Ayasofya Koleksiyonu 3019 numara ile kayıtlı bulunan bir mecmuanın içindedir[15]. Bu mecmuanın ilk 64 varağı *el-Urâza* olup 65-134 varaklar Nâsirüddîn el-Münşî el-Kirmânî'nin *Simtu'l-Ulâ li'l-Hadreti'l-Ulyâ*'sı, 135-245 varaklar ise Kâşânî'nin *Târîh-i Gıyâseddin Olcayto Sultan Muhammed*'idir. Bu mecmuayı Mevlânâ Saîd Şemsüddîn Pezdevî tertip etmiş olup varak 1a'da eserin adı *Târîh-i Âl-i Selcûk* diye kayıtlıdır. Bibliotheque Nationale Farsça Yazmalar 1337 numarada kayıtlı olan Paris nüshası da Charles Schefer için bu nüshadan kopyalanmış modern bir nüshadır.

Londra nüshası ise Hicrî IX. (Miladî XV.) asırda istinsah edilmiştir. Nestalik hattı ile yazılan eserin adını Charles Rieu, *Irâkiyye fi'l-Hikâyeti's-Selcûkiyye* okumuş ve *Irâkiyye*'nin kitabın ithaf edildiği Vezir'in nisbesine atıf olduğunu düşünmüştür[16].

el-Urâza, meşhur Alman Şarkiyatçı Karl Süssheim tarafından önce Leiden'de (Brill 1909), daha sonra ise Kahire'de (Matbaati'l-Maarif 1326/1910-1911) olmak üzere iki defa yayımlanmıştır. Nâşir, eseri önce Berlin'de bastırmak istediyse de başarılı olamamış, ardından İstanbul'da karşılaştığı Gaspıralı İsmail eseri 3 aydan önce basamayacağını ve piyasaya sürümünü ise deruhde edemeyeceğini söylemiştir[17]. En sonunda devrin Maarif başkâtibi Mehmed Dâvud Bey, İstanbul'da bastırmayı teklif etmişse de, II. Abdülhamid devrindeki sansürden ötürü eseri "değişiksiz olarak İstanbul'da bastırmak ruhsatını almak mümkün olmamakla" Kahire'ye giderek orada bastırmak zorunda kalmıştır[18]. Süssheim'ın neşrolunan günlüğüne göre kitabın İstanbul'da basılabilmesi için Alp Arslan, Nizamülmülk ve Abbasi Halifesi'nin katli, Sultan Abdulaziz'i hatırlatacağı sebebiyle "şehit sultan" tabiri, Gazneli Sultan Mes'ûd b. Mahmud hakkındaki "Sultan'ın askeri mağlup oldu" ifadesi, ümerânın isyanı gibi en az 50 konuda sansür konulmak istenildiği anlaşılıyor[19]. Nâşir, önsözünde eseri devrin Maarif Nâzırı Mustafa Haşim Paşa ve zikri geçen Mehmed Dâvud Bey sayesinde

---

15 Felix Tauer – İrec Afşar, "İstanbul Kütüphanelerinde Bulunan Farsça Tarih Yazmaları", *Turco-Iranica Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, ilavelerle Türkçe çev. Osman G. Özgüdenli – Abdulkadir Erdoğan, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2006, s. 429. Eserin adı, *Süleymaniye Kütüphanesi Mikrofilm Arşivi Katalogu*'nda 01527-001 demirbaş numarasında sehven *el-İrade fi'l-Hikayati's-Selçukiyye* diye kayıtlıdır. bkz. http://www.suleymaniye.yek.gov.tr/Content/UploadFile/Doc/mikrofilm.pdf

16 Charles Rieu, s. 848.

17 Jan Schmidt, *The Orientalist Karl Süssheim Meets the Young Turk Officer İsma'il Hakkı Bey*, Brill, Leiden 2018, s. 415.

18 Yüksel Özgen - Mustafa Balcı, "Sıradışı Bir Şarkiyatçı "Prof. Dr. Karl Süssheim (1878-1947)"", *Türk Yurdu*, Temmuz 2010, C. 30, S. 275, s. 77-81.

19 Jan Schmidt, s. 416.

bastırdığını ve neşirde İstanbul'daki Debistân-ı İrâniyân Mektebi muallimlerinden Tebrizli Seyyid Hasan Efendi ile Divan-ı Umumiye Tercüme Kalemi Müdürü Hüseyin Dâniş Han'ın[20] yardım ettiğini belirtmiştir[21]. Süssheim, eseri bastırmak için Tebrizli Seyyid Hasan Efendi'ye istinsah ettirmiştir. Nâşir, eserin Ayasofya ve Londra nüshalarını kullanarak tenkitli metin neşri yapmış, Paris nüshasını ise Ayasofya nüshasının aynısı olduğu için kullanmamıştır. Leiden baskısında Süssheim tarafından yazılan Almanca bir giriş varken, Kahire baskısında Türkçe bir *dibâce* vardır. Kahire baskısındaki Türkçe dibâce malumat bakımından Almancası ile aynıysa da ifade olarak "Türk kavm-i necîbi", "dîn-i pâk İslâm" gibi muhtemelen Süssheim'a ait olmayan ifadeler içerir. Bu girişte tarihî malumat verildiği gibi, eserin dil özellikleri de incelenmiştir.

el-Urâza, Mehmed Şerefeddin [Yaltkaya][22] tarafından Türkçeye kısmen tercüme edilmiş ve *Millî Tetebbûlar Mecmûası*'nda yayımlanmıştır[23]. Tercüme Sultan Muhammed Tapar faslıyla son bulmuştur. Bu tercüme de metnin aslı kadar ağdalı bir üsluba sahip olmasına rağmen biz, tercümemizde özellikle Arapça kısımlar için Mehmed Şerefeddin'in tercümesinden istifade ettik. *el-Urâza* ayrıca Abdünnaim Muhammed Hasaneyn ve Hüseyin Emin tarafından Arapçaya da tercüme edilmiştir[24].

20 Hüseyin Dâniş hakkında bkz. Tahsin Yazıcı, "Hüseyin Dâniş", *DİA*, XVIII, s. 540-541.
21 Süssheim, s. 1-2.
22 Hayatı hakkında bkz. İsmail Kara, "Yaltkaya, Mehmet Şerefettin", *DİA*, XLIII, s. 308-310.
23 "el-Urâza fi'l-Hikâyeti's-Selcûkiyye", mütercimi: Şerefeddin, *Millî Tetebbûlar Mecmûası*, C. I, S. 2, 1311 (1915), s. 257-304; C. I, S. 3, 1311 (1915), s. 481-496; C. II, S. 5, 1311 (1915), s. 241-272.
24 Matbaati'l-Câmiatü'l-Bağdad, Bağdad 1979. Bu baskıda kitabın başlığı *el-İrâza* (razı etmek, kandırmak) şeklinde yanlış harekelendirilmiştir.

I. BÖLÜM

BÜYÜK SELÇUKLULAR FASLININ TERCÜMESİ

[MÜELLİFİN MUKADDİMESİ]

Bismillahirrahmanirrahîm (Esirgeyen, Bağışlayan Tanrı'nın Adıyla)

Sınırsız hamd ve sayısız şükür, çokça sena ve sonsuz övgü Hazret-i Celâl-i Kayyûm'a[25] ki konuşma kuvveti yakutunu mana ve beyan gencînesinde ve can Bedahşân'ının la'li[26] ve delillerinin ve burhânının hazinesinde, yani beyan göğünün parlak güneşi olan insan lisanında "Halake'l-insâne allemehul beyâne"[27] (İnsanı yarattı, beyânı öğretti) muktezâsınca gizledi.

Bir Ma'bûd ki dakîk rumûzun akîkini, tevfîk ashâbının fitnatlarının fıtratının uğurundan benzersiz kuklalar (*lu'betân*) ve Keşmîr ay yüzlüleri olan harflerin kervânının refakatiyle tetkik erbâbı, hoş incelikleri keşfedenler ve tahkîk şarabını içenlerin müşâhadesi için revân etti.

Bir Sanatkâr (*sâni'*) ki dilin bin destân elhânının Dâvudî bülbülünü, sabah vaktinde nağme söyleyen muganniler ve seher vaktinde hoş sesli papağanlar olan tespih edicilerin ağız sarayının bostanında temcit ve tevhidin gül fidanına methiyeci (*medh-hân*) eyledi.

[25] Esmâ-i Hüsnâ'dandır.
[26] La'l-i Bedahşân hakkında bkz. İskender Pala, "La'l", *DİA*, XXVII, s. 69-70.
[27] Rahman 3-4.

Bir Mukaddir ki her bedevî ve şehirlinin hâtırının gelin odasının namuslu kadınlarını ve asırların ve şehirlerin güzel sözlü efkârının bâkire kızlarını istiâre süsüyle ve devrânın latîf tabiatlılarını ve cihânın hünerperverlerini ibâre incisiyle süsledi.

Bir Hakîm ki misk ve anber saçan kâğıdın beyazı üzerindeki mana Leylâ'sının zülfünü, Hassân[28] ve Sahbân'ın[29] fikrinin fünûn sahibi Mecnûn'unun eline verdi ve bütün ipek kalemlerin bedî kelâmının hoş yürüyüşlü hiciv ceylanını, kâfûr renkli kâğıdın meydânının arsasında dolaştırdı.

Bir Yaradan (*mubdî*) ki sırlar nihânhânesinin, yani hür insanların (*ahrâr*) kalplerinin hazinelerinin anahtarını,

Mısra:

Ânhâ ki tabîb-i derd-i dilhâ bâşend

Onlar ki gönüllerin derdinin tabîbi olurlar

âfâkın fasihlerinin ve mâhir belîğlerin kalemlerinin kabzasına koydu ve makbûl manaların cevahirinin parlaklarına benzersiz takdirlerin parlayan incileriyle mutâbakat muvâfakati verdi.

Beyit:

Ân ki ber levh-i zebânhâ hatt-i evvel nâm-i ûst
Ân hemî gûyed İlah în Îzed u ân Tengri[30]

Öyle ki dillerin levhasında ilk hat O'nun adıdır
O İlah der, bu Îzed, öbürü Tanrı

[28] Peygamber'in şâiri olan Hassân b. Sâbit hakkında bkz. Hüseyin Elmalı, "Hassân b. Sâbit", *DİA*, XVI, s. 399-402.
[29] Muâviye devrinin meşhur hatibi Sahbân el-Vâilî hakkında bkz. İsmail Durmuş – Mustafa Öz, "Sahbân el-Vâilî", *DİA*, XXXV, s. 511-512.
[30] Enverî'nin bir kasidesindendir.

Salavât-ı tâmmât ve tahiyyât-ı nâmiyyât; risâletin müşahhas nûru, celâletin mücessem rûhu, nübüvvetin son mührü, fütüvvet göğünün güneşi, yaradılışı güzel Mustafâ, ahlâkı büyük Murtazâ, zâtı mahmûd Muhammed, sıfatları hoş Resûl, iki âlemin (*kevneyn*) akdinin râbıtası ve Doğu ve Batı'nın (*hâfikeyn*) gerdanlığının vâsıtasının mukaddes zâtına hediye (*Urâza*) olsun.

Ferrâş-i dereş Kelîm-i İmrân
Çâvuş-i reheş Mesîh-i Meryem

Kapısının ferrâşı İmrân oğlu Kelîm[31],
Yolunun çavuşu[32] Meryem oğlu Mesîh'dir

Bir resûl ki nübüvvetinin menşûru, "Kuntu nebiyyen ve Âdemu beyne'l-mâi ve't-tiynin"[33] (Âdem su ve çamur arasında iken ben nebî idim) tuğrasıyla süslenmiş ve risâletinin hil'ati, "Ve mâ erselnâke illâ rahmeten li'l-âlemîne"[34] (Biz seni âlemlere rahmet olarak gönderdik) tırâzıyla nakşedilmişti.

Bir sâhib-kırân ki mucizeler gösterme ve deliller isbâtı vaktinde yed-i Beyzâ[35] ve dem-i Mesîhâ[36] gösterdi. Onun kudret eli için ne "Seneşuddu 'adudeke bi-ehîke"[37] (Senin kolunu kardeşinle kuvvetlendireceğiz) müjdesine hâcet kaldı ve ilerigörüşlü re'yi için ne "Ve eşrikhu fî emrî"[38] (İşime onu ortak et) isteğine zaruret oldu.

Bedî bir kudret ki "Entum ve âbâukum fî dalâlin mubînin"[39] (Siz de atalarınız da apaçık bir dalâlettesiniz) nidâsını kulağında tutmayan ve "Mâ semi'nâ bi-hazâ fî âbâinâ'l-evvelîne"den[40] (Biz önceki atalarımızdan böyle bir şey işitmedik) dem vuran

[31] Allah ile konuştuğu için "Kelîmullah" diye adlandırılan Musa.
[32] Çavuşlar, "Dûr-bâş" (Savulun) diyerek hükümdarların yolunu açarlardı. bkz. Orhan F. Köprülü, "Çavuş", *DİA*, VIII, s. 236-238.
[33] Hadistir.
[34] Enbiyâ 107.
[35] Musa'nın mucizesi olan beyaz el hakkında bkz. Ömer Faruk Harman, "Yed-i Beyzâ", *DİA*, XLIII, s. 376-377.
[36] İsa'nın ölüleri diriltmesi.
[37] Kasas 35.
[38] Taha 32.
[39] Enbiyâ 54.
[40] Mu'minûn 24.

bir gürûhun itikadının izâlesi için parmağının mızrağının bir işâretiyle göğün ayının siperini iki yarı etti.

Bir İsâ-nefes ki Vedd [41]ve Suvâ'[42] kullarının ve âlemlerin melikinin kelâmının ahkâmına uydurma (*ihtirâ-i tibâ'*) ve "esâtîru'l-evvelîn"[43] (öncekilerin masalları) dedikleri icmâ ve nass muannidlerinin şüphesini gidermek için Ümmü'l-Kurrâ'nın[44] çakıl taşlarını (*bathâ*) fasîhlerin belâgati gibi güzel beyanlı ve fasîh dilli eyledi[45]. Beyan meydanında kudret cevelân buldu. "İnnehu le-tenzîlu rabbi'l-âlemîne"[46] (Şüphesiz o Âlemlerin Rabbi'nden inmiştir) narası göğün dizginine erişti.

Cennet kokularından daha hayat verici senâ ve Ordîbehişt'in[47] rüzgârından daha iç açıcı selâm (*durûd*), hilâfet yuvası (*âşiyân*), imâmet eşiği (*âsitân*), seçkin ocak (*dûdmân-i gozîde*), beğenilmiş tâbiler (*mutâbi'ân-i pesendîde*), yücelikler sedeflerini incileri, manalar madeninin yakutları, cismânî karanlıkların kandilleri, ruhânî kerâmetlerin anahtarları, millet beyzasının koruyucuları (*hâfizân-i beyza-yi millet*), bütün ümmetin nasihatçileri, hamâset meydanının yiğitleri, geçimsizlik ormanının aslanları, kesinlik ölçüsünü yükseltenler (*râfi'ân-i kistâs-i yakîn*) ve din esâsını vaz edenlerin dergâhına saçılsın. "Kuntum hayra ummetin uhricet li'n-nâsi te'murûne bi'l-ma'rûfi ve tenhevne 'ani'l-munkeri"[48] (Siz, insanlar için çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz; iyiliği emreder, kötülüğü nehyedersiniz) hükmünce cidd ü ictihâd cilâsıyla şirk ve dalâlet rengini, ilhâd ve isyan suretini, eski kinin bulanıklığını sîne aynasından -"Ellezîne tagav fî'l-bilâdi. Fe-ekserû fîhâ'l-fesâde"[49] (Onlar beldelerde azgınlık yaptılar. Böylece oralarda fesadı çoğalttılar)- mahvettiler. Doğruluk ve adalet fârûku ve ilim ve marifet tiryâkı ile -"Huvellezî yuhyî-l-arda ba'de mevtihâ"[50] (O, arzı ölümden sonra diriltir)- nice yıllar "Fî kulûbihim maradun"un[51] (Kalplerinde maraz vardır) aşırı marazlarına ve "İnnâ vecednâ âbâenâ 'alâ ummetin"in[52] (Biz atalarımızı bir ümmet

[41] Adı Kur'ân'da da zikredilen Câhiliye devri putlarından biri. bkz. Şevket Yavuz, "Ved", *DİA,* XLII, s. 589-590.
[42] Adı Kur'ân'da da zikredilen Câhiliye devri putlarından biri. bkz. Şinasi Gündüz, "Süvâ'", *DİA,* XXXVIII, s. 182-183.
[43] Nahl 24; Enfâl 31; Mu'minûn 83.
[44] Şehirlerin Anası, yani Mekke.
[45] Ebû Cehl'in elindeki taşların kelime-i şahâdet getirmesi mucizesi.
[46] Şuarâ 192.
[47] İran (Celâlî) takviminde baharın ikinci ayı.
[48] Âli İmrân 110.
[49] Fecr 11-12.
[50] Hadîd 17 ve Rûm 50'de: "Yuhyî-l-arda ba'de mevtihâ" şeklindedir.
[51] Bakara 10.
[52] Zuhruf 22.

üzere bulduk) müzmin illetine müptelâ olan ve kötülüğü emreden nefsin çukurunda (*matmûre-i nefs-i emmâre*) nifâkın zehir tadında gıdalarını yiyen her bir gönlün mizâcını -"Lâ yemûtu fîhâ ve lâ yahyâ"[53] (Orada ne ölür, ne de yaşar)- küfrün ve küfrânın öldürücü zehrinden (*helâhil*) kurtardılar. Zulüm ve tuğyân harabelerinin sâkinleri ve inkâr ve isyân vatanlarının yerlileri olan fâcir kâfirler ve yoldan çıkmış fâsıkları, yayılmış çekirgeler gibi (*ke'l-cerâdi'l-munteşir*)[54] ettiler. "Fe-kuti'a dâbiru'l-kavmi'l-lezîne zalemû ve'l-hamdulillahi rabbi'l-'âlemîne"[55] (Zulmeden kavmin kökü böylece kesildi, Âlemlerin Rabbi'ne hamdolsun). Bundan sonra, fazilet pazarının günü gibi perişan olan bu kelimâtın yazılmasının mucibi ve servetsiz ilim ehlinin işi gücü gibi bu mukaddemâtın takririnin sebebi budur ki: Bu zayıf, sonsuz devrin cevrinin kadehlerini yudum yudum içen, yılların ve ayların sıkıntılarının kâselerini yudumlayan, kesintisiz musibetlerin darbeleriyle dövülmüş, eyyâmın cefasının düşmanlığın ciğerdelen okuyla vurulmuş Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Abdullah İbnü'n-Nizâm el-Hüseynî -Allah onu gamların firavunlarının satvetlerinden ve kederlerin ifritlerinin sadmelerinden halâs eylesin-, sabâ nesîminin tebessümü zamanı ve ondan zahmet, meşakkat, dert ve belâdan başka bir şey görmediği neşvünümâ sabahının müjdesinin zuhûru ve yüz suyu kazanmak için "Lem tekûnû bâliğîhi illâ bişikki'l-enfusi"[56] (Canlarınızın yarısını tüketmeden varamıyacağınız) hükmünce kendini fikret madeninin ocağı ve mihnet potasında eritti. Her yüce kaderli sadır sahibinin kapısının toprağını, gam görmüş gözünün cevâhir sürmesi yaptı. Belki baht çehresinde düşe kalka ahvâlinin elmacık kemikleri ve imâlinin yüzlerinde bir eser zâhir olmadı.

Mısra:

Ve coz zi dîde dîger âbem ez kesî nekuşâd

Gözden başka kimse suyumu açmadı

Bugüne kadar geceler ve gündüzler uzunluğu, aylar ve yıllar boyunca din ilimlerini tahsile çalıştı. Sağlık ve hastalık tavrını, sıkıntı ve rahat hâlini kesin ilimleri

[53] A'lâ 13; Taha 74.
[54] Kamer 7'de: "Ke-ennehum cerâdun munteşirun". Kıyamet günü kabirden çıkanların hâli kast ediliyor.
[55] En'âm 45.
[56] Nahl 7.

(*ulûm-i yakîn*) kesbetmek ve yakınlıktan kesilmiş (*munkati'l-karîn*) ulemâya yakınlaşmakla geçirdi.

Mısra:

Ve men talebe'l-a'lâ sehire'l-leyâlî

Kim yükselmek istediyse gece uyumadı

hükmünce istirahatin tatlı uykusunu aklî işâretlerin müşkilâtının keşfine ve İslâm ahkâmını hâvi, havas ve avamın maksatlarını şâmil, helâl ve harâm yolları mübîn olan fıkhî meselelerin nüktelerinin zorluklarının izahına bedel (*ivaz*) eylemiş, onu nimetli bedel (*niamü'l-bedel)* bilmiş, fünûndan her fennin ummânında fehim ve istidâdı kadarınca dalmış ve onu hayırlı amel (*hayru'l-amel*) saymış. Bununla beraber meşguliyetlerin yığılması, ahvâlin dönüşmesi, malın dağılması, kazançsız işlerin izdihâmı, kıskançların defi ve karşıtların meni vardı ki onun özetini tafsil, her edibin (*sohenver*) beyanına mukadder ve her hünerperverin parmaklarına kolay "Velev kâne ba'duhum liba'din zahîren"[57] (Onlar birbirlerine yardımcı olsalar da) değildir. Her öğrenci (*muteallim*) ve âlimin muhâlefetinin meni ve zıtlaşmasının definden sağlam bir delil olan bu mukaddimenin neticesinin tahriri ve bu meselenin geleceğinin takriri, tez adımlı kalemin dilinin kudretinde "Ve lev enne mâ fi'l-ardi min şeceretin aklamun"[58] (Yeryüzündeki ağaçlar kalem olsa) olmaz. Aklî ilimlerin mübâhisinin tekrârını, bütün maksûdun ser-defteri bilmiş ve şer'î meselelerin hatırlanmasını (*tezkâr*), emelin ve amelin son noktası saymış. İstifâdenin nüzhet-sarayı ve ifadenin halvet yerinde misk yanaklı, anber gibi taşkın, misk dişli, hoş hitaplı sevgiliyle "Hayrun celîsin fî'z-zamâni kitâbu" (Zamanda en hayırlı dost kitaptır) zaman geçirmiş. Göz nurunun hoş cilâsı ve çaresiz ruhun şifâsı olan o gönül bağlayanın ve hoş görünümlü peykerin müselsel zincirini açmada imiş. Şimdi de hasta bir vücut, düzgün bir tabiat, sıcak şaraba benzer bir mihnet, elîm azap muadili bir üzüntü ile

Mısra:

[57] İsrâ 88.
[58] Lokman 27.

Bâ dilî ez gam- ihdâs-i zamâne bedû nîm

Devrin hadiselerinin gamından ikiye bölünmüş bir gönül ile

karanlık mahpus, dostsuz meclis, zahmet ve elem kaynağı, dert ve gam mekânı, musibetler ve sıkıntı ummanı ve belâlar Ken'ânındadır. Bununla beraber cemiyet düğümünün nizâmı ve istikâmet kâidesinin direği, külliyen bozulmuş ve tamamen çözülmüş. Saadet feleğinin güneşi, aldatıcı zamanın değişimi ve gaddar çarkın uğursuzluğunun tagallübünden tutulma mihnetine "Hattâ tevâret bi'l-hicâbi"[59] (Perde ile gizlendi) giriftar kaldı. Muratların aksamının varağını, saadet kassâmı "Ke-tayyi's-sicilli li'l-kutubi" (Kitap tomarlarını dürer gibi) katlamış. Devirli cevrin sâkisi, daima dert şarabı (*dordî-i derdî*) vermiş. Hoş gönüllülük sancağı, ilâmın âlimlerinin alemleri gibi devrilmiş ve kâmurânlık sayfası zamanın fâzıllarının emellerinin sayfası gibi eskimiş. Behçet ve şâdımânlık bünyanı "Âliyehâ sâfilehâ"[60] (Onların üstünü altına getirdik) olmuş. Sevinç ve emniyet eyvânı "Lâ terâ fîhâ ivecen ve lâ emten"[61] (Orada bir eğrilik ve bir engebe görmezsin) sıfatını almış.

Musibetler, mihnetler, hadiseler ve fitneler öyle bir yere vardı ki rüyada görsek korkarız. Üzüntü veren sıkıntıların şiddeti ve zahmet veren hilelerin zorluğu nihâyete vardı ki "Tekâdu's-semâvâtu yetefattarne minhu ve tenşakku'l-ardu ve tehirru'l-cibâlu hedden"[62] (Ondan neredeyse gökler parçalanacak, yer yarılacak ve dağlar yıkılıp çökecekti) gönül bedenden bıkmıştır.

Mısra:

Yek katre-i hûnest u hezâr endişe[63]

Bir damla kandır ve bin endişe

[59] Sad 32.
[60] Hicr 74; Hûd 82.
[61] Taha 107.
[62] Meryem 90.
[63] Hâfız'ın bir rubâîsinde geçse de müellifimiz Hâfız'dan önce yaşadığı için ondan alması mümkün değildir.

Devrin musibetinin yağmasının (*Turk-tâz*) hamlesinin darbesinden canına geldi ve can hüzünler kulübesinde (*kulbe-i ahzân*)[64] eteğe el attı.

Her lahza kan ağlayan bir gönül, ıztıraplı bir can, bin damla yaşlı bir göz ile nidâyı Beyt-i Ma'mûr[65] eşiğinin kapısının ve bu nurlu kubbenin sakinlerinin kulağına eriştirdi.

Beyit:

Kû kuvvet-i pâyî ki merâ gîred dest
Tâ bâz revem pîş ecel gâmî çend

Nerede o ayak kuvveti ki benim elimi tutsun
Ecelin yanına birkaç adım gitmem için

Bunun üzerine sabrın zehirli şerbetini, refâkat ashâbı ve nifâk erbabının ittifâkıyla (*icmâ*) Ahnef-i Kays'ı[66] geçerek ister istemez içti. Tahammül ve taşkalplilikte Radvâ[67] ve Bûkubeys[68] ile şirket-i inân[69] oldu. Kısacası,

Beyit:

Çu şemsem âhir k'âmed vebâl lâzim-i men
Kemâl-i fazl vebâl-i menest pendârî

Güneş gibiyim, sonunda vebâl bana lâzım geldi
Benim vebâlim faziletimin kemâlidir, düşün

[64] Oğlu Yûsuf'un kaybından inzivaya çekilip ağladığı kulübe.
[65] *Beytu'l-Ma'mûr*, Tûr 4'te geçer. Bazı tefsirlere göre Ka'be, bazılarına göre ise gökte meleklerin olduğu bir yerdir. Burada ikincisi kast ediliyor olmalı.
[66] Hilmiyle meşhur tâbiî Ahnef b. Kays hakkında bkz. Ahmet Önkal, "Ahnef b. Kays", *DİA*, II, s. 174.
[67] Medine'de bir dağ.
[68] Ka'be'ye yakın bir dağ olan Ebû Kubeys hakkında bkz. Abdullah A. Boks, "Ebûkubeys", *DİA*, X, s. 280-281.
[69] Bir ortaklık türü olan *şirket-i inân* hakkında bkz. Beşir Gözübenli, "İnan", *DİA*, XXII, s. 260-261.

"El-âdetu tabîatun hâmise" (İtiyat, tabiatın beşincisidir) fehvâsınca himmet ve hırs dizgini ona[70] meyletti. Bin dış ve iç karışıklık ve yüz türlü korkunç tefrika,

Mısra:

Çu rûzgâr ne ka'r-i pedîd u ne sâhil

Zaman gibi ne dibi, ne kenarı var

o ümit ile meğer ki:

Mısra:

Meyân-i bâtil u hak re'y-i û şeved fâsil

Hak ile bâtılı onun reyi ayırır

itibar etmiyordu. Emniyet husûlünün sermâyesi ve iki cihân saadetinin sermayesi (*re'su'l-mâl*) olan gençlik devrinin her hâli her ne kadar

Mısra:

Merâ be-coz-i siyehî rengî ez cevânî nîst

Bana gençlikten karalıktan başka bir renk yoksa da

"Ke'l-kameru fî'l-şitâi" (Kıştaki ay gibi) zâyi geçirmiyordu. Uzleti seçen ve mihnete eren nefse onunla beraber,

[70] Yani ilme.

Mısra:

Û râ hod ez huner-i hîş hîç rûzî nîst

Ona kendi hünerinden hiçbir rızık yoktur

o ruhânî gıdâdan nefsânî maksatlara ve cismânî belirtilere yüz tutmadı. O tamah ile ki

Beyit:

Der ân cihân megereş behreî bûd rehber
Çu hîç güne û râ kâm în cihânî nîst

Öbür cihanda ona belki bir nasip rehber olur
Çünkü hiçbir türlü ona bu cihânda murat yoktur

o işin usullerini (*merâsim*) hatırlatma ve tekrarı alışılmış âdet üzere riâyet gösteriyordu. Beğenilen yol olan malum vazifeyi muhâfaza eyledi.

Bazen şer'î zorlukların bahsine ve aklî müşküllerin keşfinin fikrine devamda usanç yüz gösterince ve güzel tabiat şerbet acılığından "Atalet ve tembellik baldan daha tatlıdır" tatlılığını arzu edince

Mısra:

Cidd-i heme sâle cân-i merdum be-hored

Bütün bir yıl çalışmak insanın canını yer

hükmünce geçmiş tarihlerin kitaplarını (*kutub-i tevârîh-i gozeştegân*) ve öncekilerin kıssalarının nüshalarını mütalaa ediyor ve "Fa'tebirû yâ ul'il-ebsâri"[71] (Ey gözleri/basireti olanlar, ibret alın) işâreti üzere o vakalardan hisse kapıyordu. Ürkmüş hâtırın ve dertli gönlün yarasına "Le'allallahe yuhdisu ba'de zalike emren"[72] (Belki Allah bundan sonra bir iş çıkarır) müjdesinin ümidini merhem koyuyordu.

Tesâdüfen mâzideki devirlerde ve tenhâ zamanlarda Müslümanlık sancaklarını yükseltmede ve cihanbanlık bayraklarını dikmede Kisrâ'nın eserlerini hükümsüz (*mensûh*) kılan, Ferîdûn'un adalet eserlerinin haberlerinden hayırlı akdi fesheden, bol mükâfat (*ecr*) toplamak için güzel mesai ile "Mâ semi'nâ bi-hazâ fî âbâine'l-evvelîn" [73] (Biz önceki atalarımızdan böyle bir şey işitmedik) sarığını (*isâbe*)[74] idbâr alnına bağlamış ve "Hatemallahu 'alâ kulûbihim"[75] (Allah onların kalplerini mühürlemiştir) nakşı onların gönül zemininden "Ke'n-nakşun fi'l-haceri" (Taştaki nakış gibi) dokunmuş câhil mülhidlerin ve rezil fâsıkların âdetlerini (*rusûm*) ve kâidelerini "Ke-en lem tagne bi'l-emsi"[76] (Dün hiç yokmuş gibi) eyleyen Âl-i Selcûk'un -Allah onların dindeki çabalarını meşkûr ve kendilerini "Yevme nahşuru'l-muttekîne"[77] (Takva sahiplerini toplayacağımız gün) şehitler ve sâlihlerle eylesin- târihinden bir nüsha ele geçti[78]. Müellifi hür fâzıllardan ve musannifi fazilet-şiâr imamlardan biri olan o cüzleri inceleyip onun evvelinin ve sonunun aşağısının ve yukarısının etrafını (*gird-i firâz u nişîb-i evvel u âhir*), başlangıcını ve bitişini (*matla' u makta'*), önünü ve ardını ortaya çıkardı ki o kitabın bitişi Sultan Mahmûd b. Muhammed b. Melikşâh'ın -enzelehulllahi Cennetu'n-naîm- (Allah onu naim Cennet'e indirsin) padişahlığının hâli idi. O hünerli fâzıl, o evrâkın safhasına bu padişahın Âl-i Selcûk sultanlarının sonuncusu olduğunu, bu namlı Sultan ve iyi işli hükümdarın (*nâfiz-i fermân*) ayağını avdet üzengisine (*rikâb-i iyâb*) getirip can dizginini öbür cihan ülkesine çevirmesi akabinde

Mısra:

---

[71] Haşr 2.
[72] Talâk 1.
[73] Mu'minûn 24.
[74] M. Şerefeddin, *isâbe*'yi *asâbe* (gürûh) anlamıştır. krş. s. 266.
[75] Bakara 7.
[76] Yûnus 24.
[77] Meryem 85.
[78] Buradaki *Târîh-i Âl-i Selcûk*, Ebû Tâhir-i Hâtûnî'nin eseri olmalıdır. Süssheim (bkz. Kahire baskısı, s. 17) bunun Râvendî'nin *Râhatu's-Sudûr*'u ve Charles Rieu ise (bkz. Rieu, s. 849) Zahîrüddîn Nişâpûrî'nin *Selçûknâme*'si olduğunu düşünmüşse de *Râhatu's-Sudûr* ve *Selçûknâme*, Sultan Mahmud b. Muhammed zamanında değil, II. Tuğrul'dan sonra yazıldığı için bu pek mümkün görünmemektedir.

Ser der kefen-i vefât pîçîd[79] *u be-reft*

Vefat kefeninde baş dolandı ve gitti

o saltanat hanedanının devlet güneşinin inkırâz batışına yüz tuttuğunu, o adalet ocağının saâdet ayının ikbâl ve yücelik göğünde yarılmaya ve görünmez olmaya müptela olduğunu yazmıştı.

Tevâtür haber ile malum ve tarihlerin mütalaası vasıtasıyla gönül levhasına yazılmış idi ki bu kâmurân sultan, ölümün sürek avı halkasına (*nerg-i merg*) çârnâçâr duçâr olduktan ve "Kullu nefsin zâikatu'l-mevti"[80] (Her nefis ölümü tadacaktır) sâkisinin elinden ister istemez ölüm şarabını (*cur'a-i himâm*) içtikten sonra 80 yıla yakın o hânedânın sultanları buyruk bağıran ata binmişlerdi. Saltanat bileziği onların devletinin kolunda sağlam idi.

Memleket alan padişah Tuğrul b. Arslan'ın ömrünün günlerinin inkırâzından sonra Rabbu'l-Âlemîn'in takdirinin terzisi, "Li-kulli ecelin kitâbun"[81] (Her ecel için bir yazı vardır) muktezâsınca o yüce veliler ve yüce ocağın buyruk veren kaftanını (*kabâ*) fânilik makasıyla kesmiş ve saltanat hümâsı o göğün yuvasından uçmuş.

Şeriat ilimlerinin mütalaasından usanç zamanının irâdesine uygun olarak bu ferâgat zamanında güzel ibâre ve makbûl istiâre ile bu hikâyenin hepsini toplamak ve o kâmkâr sultanların ve bahtiyâr (*devlet-yâr*) hâkimlerin -tayyiballahu mesvâhum ve ce'aleu'l-cenneti me'vâhum- (Allah onların meskenlerini tayyip ve mekânlarını Cennet eylesin) Divan'ının Câmiu'l-Hisâb'ını kalemin mübârek-kadem müstevfîsinin işâreti ve gönül kâtibinin makbûl takriri ile düzenlemek istedi. Kendi sermâyesiyle gidip az sermayeli tablayı kaldırdı. Tahkik eden fasihlerin ve tetkik eden belîğlerin gözünün beğeneceği ve zamanın hünerlilerinin ve cihânın ediplerinin nezdinde kovulmayacağı ve reddedilmeyeceği şekilde bu merâmım tamamlanması ve bu kelâmın nazmı muhtemel

[79] "vefâ be-pîçîd" şeklindeyse de doğrusu "vefât pîçîd" olmalıdır.
[80] Ankebût 57.
[81] Ra'd 38.

değildi ve bu sıfatla onun terkîbi bu sanatı bilmeksizin imkansızdı. Aklın gaipten haber veren sesi (*hâtif-i akl*)[82], can yakasından feryat etti ki sen

Beyit:

Çûlâhe nîstî be-heves târ-i eblehi
Çûn ankebût gird-i ten-i hîş mî tenî

Dokumacı değilsin, hevesle eblehlik ağını
Örümcek gibi kendi etrafında örüyorsun

Mısra:

Hired ki râh-numâyest merd râ be-sevâb

Akıl ki insana doğrulukla yol gösterendir

Dedi ki: "Ey akılsız kalem! Güzel sözleri nasıl yazacaksın? Ey dilsiz beli ince! Sahbân'ın işini ve Hassân'ın mesleğini nasıl edeceksin?[83] Ey kesik baş! Belâgat encümeninde fasihlik çemeninin servisiyle hangi sermâyeyle berâberlik [iddiâ] ediyorsun? Ey gönülsüz! Zayıf ve dermansız olmuş Vâmık gibi kâğıt Azrâ'sının gümüş yanağını cehâlet parmağıyla niye karıştırıyorsun?[84]"

Beyit:

To ez kocâ vu ser-i zulf-i dilberân zi kocâ
Be-pây-i hod be-belâ mî revî to bîçâre

[82] *Hâtif* hakkında bkz. Süleyman Uludağ, "Hâtif", *DİA*, XVI, s. 467.
[83] Sahbân ve Hassân hakkında yukarıda bahsedilmişti.
[84] Bir aşk hikâyesinin kahramanları olan Vâmık ve Azrâ hakkında bkz. A. Naci Tokmak, "Vâmık ve Azrâ", *DİA*, XLII, s. 504-505.

Sen nerede, o dilberlerin zülfü nerede
Kendi ayağınla belaya gidiyorsun sen biçare

Bu düşünceyi terk etmeyi, bu mesleğin ormanının etrafında dolaşmamayı, az sermayeyle bilgi Mısr'ının Yûsuf'una kavuşmayı temenni etmemeyi istedi. Ediplik meydanından zayıf bir leş dizgininden başka bir şey,

Mısra:

K'ez kâhilî ki hest ne suksuk ne râh-suvâr

Ki tembellikten ne çeviktir yol giden

onun tabiatının eline düşmedi. Keskin dilin kaleminin mızrağıyla fasihlik ülkesini fetheden ve cihânı alan Hind kılıcı gibi dil hançeriyle mana âlemini nasip eden beyan savaşının çabuk askerleriyle, denklikten laf etmez. Perişan edici, değersiz, tımarlı hasta (*pur-tîmâr-i bîmâr*) balıkçını (*bûtîmâr*), muciz işli, üstünlük şiarlı (*berâat-şiâr*), eserleri sihirli, söz söyleyen papağanlar ile zamanın fâzıllarının gül bahçesine göndermez. İhsânlar aksâmının taksimi zamanında fasihlik harmanından bir başaktan ve belâgat denizlerinden bir damladan başka ona nasip olmadığından -"Nâkisu ke'l-ma'dûm" (Eksik, yok gibidir)- bu manasız iddiâyı etmez ve bu müsemmâsız ismi kendine koymaz.

Mısra:

K'în reh ne be-pây herkesî yâfte'end

Ki bu yola herkes adım atamaz

Belki gönül müftüsü, akıl habercisi, ümmet (*millet*) müçtehidi ve cibilliyet medreselerinin müderrisi dedi ki: "el-meysûr lâ yeskutu bi'l-ma'sûri" (Elden gelen,

elden gelmeyenle sâkıt olmaz). Parlak bir söz ve şâhvâr inci gibi bir ibâre hâtır hazinesinde gömülü ve süslü bir kelâm ve bezeli bir nazım gönül gencînesinde saklı değilse tatsız tuzsuz kelimâtın sirke ve yeşilliği "Sahiyyu bi-mâmeleki" (Cömert bütün malıyla cömerttir) muktezâsınca ortaya koyulmalıdır.

Bu başlangıçtan maksat, öncekilerin sergüzeştini nakildir. Yazarların (*muteressilân*) yolunda dercedilmek veya edibler zümresine girmek olmadığından irticâlen hatibin kılıcından daha kör (*kelîl*)[85] ve inleyen âşıktan daha bitkin olan kalemin diline ne gelirse tıpkısını arzetmelidir.

Beyit:

Nîm cânî ki hest pîş-keşem
Çûn be-dest-i men în kadar bâşed
Nebûd lâyık-i nisâr velî
Kâr-i dervîş mâ-hazar bâşed

Armağanım bir yarım candır
Çünkü elimde bu kadar vardır
Saçmaya layık değildir, amma
Dervişin kârı hazır olandır

Bu işârete uymak mendûbâttan, itaatte iğfal mahzûrâttan ve haramlardandır. "El-me'mûru ma'zûrun" (Memur mazurdur) hükmünce bu cüreti gösterdi. Bu cesaret vasıtasıyla kendini mübâlağasız, belâgat erbabının ve üstünlük ashâbının ayıplama oklarının maksadı yaptı ve her edibin, hünerperverin, fazilet yayanın kınama okuna hedef eyledi.

Beyit:

[85] Eskiden hatipler sünnet gereğince hutbeye kılıçla çıkar ve kılıca dayanarak hutbe okurlardı. Burada kılıcın kör olmasının sebebi, kılıca dayanılması olsa gerek. Hutbede kılıç hakkında bkz. Mustafa Baktır, "Hutbe", *DİA*, XVIII, s. 45-48.

Men maslahat-i hîş pes poşt nihâdem

Ez behr-i to ey pîş-nihâd-i dil-i men

Ben kendi işimi arkaya attım

Senin için ey gönlümün amacı

Boş tamah ve imkânsız düşünce sebebiyle bu değersiz siyah kehribarın pahalı inciler gibi bütün kapılarda revnak bulmasını, bu renkli sırçanın Aden yakutları gerdanlığında olmasını, bu itibarsız kıssanın basiret sahipleri nezdinde altın ve gümüş gibi zamanın ahalisinin dört pazarında devamlılık bulmasını, bu ışıksız Sühâ'nın[86] âlemi ölçen ve Dünya'yı gösteren Güneş ile parlaklıkta eşitlikten laf etmesini, bu gece ve gündüzün hadiselerinin ucu bucağı olmayan çölüne giriftâr olan hâtırın yapraksız ve meyvesiz kuraklığının susuz serâbını üstünlük şiarlı ve muciz eserli faziletlilerin gözünde olmasını, söz söyleyenin güzel tabiatlı fikirlerinin neticesinin tatlı suyun gitmesi gibi leziz olmasını, her müsâmahakârın merhamet nazarının muhtemel olmasını, her medhedicinin ikbâlinin kabûlünün gelmesinin temenni etti. Ne söz düzgünlüğü ve ne mana bolluğu bu makbûlün husûlünü iktizâ ediyordu. Ne perişan tâlih ve ne makus baht, bu matlûbun kolaylaştırılmasına rehberlik etti.

Mısra:

Men âdet-i baht-i hîş dânem

Ben kendi bahtımın âdetini bilirim

Bu kitâbın başını âdil Vezir ve kâmil Sâhib-kırânın hitap faslıyla tezhip etmeyi doğru görmüştür. Ola ki o civanbaht bahtiyarın talihinin uğuru vasıtasıyla perişan putların zülfü ve bu sözleri yazanın işi gibi dağınık olan bu beyanın gelini, her nüktedanın (*horde-dân*) takdirinin tâcına ulaşsın. Her aybı gören gözün yağmasından

[86] Sühâ, küçüklüğüyle meşhur bir yıldızdır. Eskiden gözün keskinliği bu yıldız vasıtasıyla anlaşılırmış. Müellif burada kendini kast ediyor.

emân bulsun. Belâgat meydanlarının şehsuvârlarının ve üstünlük (*berâat*) iklimlerinin şehriyarlarının kabul şerefiyle muazzez olsun. Böylece saâdet ilham edeninin ve kerâmet öğreteninin işâretiyle örümceğin dokuması gibi arışsız ve argaçsız (*bî-târ u pûd*) olan bu çirkin ibâreleri, Mahdûm-i Dustûr-i A'zâm-i Muktedâ, Sâhib-i A'lem-i Zi'l-İzzü'ş-Şâmih, es-Sîtü't-Tannân, Vezîrü'l-Azîmü'ş-Şân, Sâti'l-Burhân, Müzeyyinu A'nâku'l-Halk bi-Kalâidi'l-İhsân, Dâfiu Zulmü'z-Zaleme, Nâsibu Eyvânu'n-Nasafe, Müessisu Bünyânu'l-Ma'delet, A'delü'l-Vüzerâ, Kehfü'l-Verâ, Hâce el-Hak ve'd-Dîn, Mugîsü'l-İslâm ve'l-Müslimîn, Mecma'u Aksâmu'l-Mecd, el-Mekârimu Merci'l-Asâgir ve'l-Ekârim'in elkâb-ı hümâyûnunun süsüyle süsledi[87].

Beyit:

Ân serverî ki revnak-i yek rûze adl-i û
Ozr-i hezâr sâle cefâ-yi cihân be-hâst

O bir server ki onun bir günlük adaletinin revnakı
Cihânın cefasının bin yılının özrünü istedi

Bir vezir ki cesurluk ve yiğitlik çokluğuyla, zekâ ve fetânet aşırılığıyla, akrânın meydanından –"Kalîlun mâ hum" (Onlar da az değil)- ileri geçmek *gûy*unu[88] götürdü. Raiyyetperverlik kanununun kazığını kakmada ve insaf yayıcılık düsturunu yaymada cihânın allâmesini ve zamanın İbn Necde'si olmuştu. İşbilirlik kemâlinden bir mertebeye erişti ki Âsaf[89] diriler safında olsaydı ve "İrci'î"[90] (Dön) davetine icâbet "Lebbeyk"ini (Buyrunuz) demeseydi onun tedbirinin harmanından başak toplar ve onun kâmil adaletinin ve şâmil faziletinin ziyâfethânesinden ona

Mısra:

[87] Burada eserin ithaf edildiği vezir, *Câmiü't-Tevârîh* adlı eseriyle meşhûr Reşîdüddîn Fazlullah'tır. Hakkında bkz. Osman Gazi Özgüdenli, "Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî", *DİA*, XXXV, s. 19-21. Fakat "Hâce" ifâdesinden sonra boşluk bırakılarak isim yazılmamıştır.
[88] Çevgân oyunundaki top.
[89] Süleyman Peygamber'in veziri olan Âsaf'tan ötürü vezirlere bu lakap verilmiştir. bkz. Mehmet İpşirli, "Âsaf", *DİA*, III, s. 455; Ömer Faruk Harman, "Âsaf b. Berahyâ", *DİA*, III, s. 455.
[90] Fecr 28.

Der guşâdest u salâ der dâde hân endâhte

Kapıyı açmış, davet vermiş ve sofrayı yaymış

azık verirdi. Rey Sâhibi (*Sâhib-i Rey*)[91], bekâya musâhib ve dünyanın dört sofasına sâhip olsaydı işlerin kanununun nüshasını cumhûrun işlerinin nizâmı için onun adalet sarayının hazinedarından (*hâzin*) isterdi. Hâtim-i Tâyî[92], dirilik memleketinin yollarını (*mesâlik-i memâlik*) katetmeseydi cömertlikler defterini (*âvârçe*) ve ihsanlar (*atiyyât*) rûznâmesini onun divanının müşrifinden[93] alırdı.

İki dilli kalemin Zülkarneyn'inin mızrağının darbesiyle divitin karanlıklarından fasihlik elbisesi ve belâgat süsüyle üryan olarak revan olan bu gönül nihânhânesinin gençleri ve takririn gelin odasının (*hacle*) bâkirelerini, dudakların öpülecek ve yücelerin alınlarının sürülecek yeri, hâkimlerin ve mevâlinin ileri gelenlerinin kıblesi, dostun ve düşmanın maksatlarının vechi olan bu ululuk ve yücelik dergâhının isimlerinin hil'atiyle müzeyyen eyledi ve ona *el-Urâza fî'l-Hikâyeti's-Selcûkiyye* adını koydu.

Bu adalet evcinin parlak yıldızı, saâdet burcunun Jüpiter'i (*Muşterî*), celâlet uğurunun Süheyl'i, sadâret göğünün ayı, adalet şiârlı, bahtiyârın lakab-ı hümâyûnunun sağlam kulbuna (*urve-i vuskâ*)[94] ve uğurlu adının dayanıklı ipine sarılmak vasıtasıyla ümit eder ki belâgatin bahçeleri ve ağaçları onların su gibi sıfatının bulutlarının damlalarının feyzinden bahar mevsimindeki bağ ve çayır gibi süslenmiş ve fasihlik bahçesi onların inci saçan ve cevher yüklü dem ve kaleminin kuzey rüzgârının ve ikbâlin kabulünün nurlarıyla bezenmiş olan hitap faslının ashabı ve akıl erbabı, içi boş bir ağacın meyvesi ve muattal olan bu eksik ve bozuk ibâreye göz yummak eteğini üzerine atsınlar.

Göz yumma perdesini, bu zayıf ve hastanın akîm fikrinin neticesi olan ayıplının

[91] Ya re'y sahibi manasında yahut daha muhtemelen Rey'de hüküm süren Büveyhîlerin veziri olan ve Rey'de vefat eden Sâhib b. Abbâd kast ediliyor olmalıdır. Sâhib b. Abbâd hakkında bkz. İlyas Çelebi, "Sâhib b. Abbâd", *DİA*, XXXV, s. 512-515.

[92] Cömertliği ile meşhur Câhiliyye dönemi kabile reisi ve şairi. bkz. Süleyman Tülücü, "Hâtim et-Tâî", *DİA*, XVI, s. 472-473

[93] Hesapları denetleyen görevliye denir. bkz. Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Müşrif", *DİA*, XXXII, s. 167-169.

[94] *Urve-i vuskâ* hakkında bkz. Ğıyasettin Arslan, "el-Urvetü'l-Vüskâ", *DİA*, XLII, s. 185-186.

üzerine örtsünler. Bu kötü metâya kerem yüzünden alıcılık etsinler.

SELÇUKLULARIN AHVALİNİN BAŞLANGICININ ZİKRİ VE NİTELİK VE NİCELİKLERİNİN BEYANI -ESKENEHUMULLAHU TEALÂ EL-CİNÂN VE KESAHÜM LİBASİ'L-GUFRÂN- (ALLAH ONLARI CENNET'TE İSKÂN ETSİN VE MAĞFİRET GİYSİSİ GİYDİRSİN)

Haberlerin râvileri ve eserlerin habercileri (*râviyân-i ahbâr u muhbirân-i âsâr*), rivayet yolu takipçileri ve dirayet şarabı içenlerden (*sâlikân-i tarîk-i rivâyet u şâribân-i rahîk-i dirâyet*) menkuldür ve kadim tarihlerin ilimlerinin râsihlerinin ve geçmiş ahvalin müstensihlerinin lafzından (*lafz-i râsihân-i ulûm-i tevârîh-i mütekaddim u nâsihân-i ahvâl-i gozeştegân*) hatır levhasına yazılıdır ki: Selçuk bin Lokman[95] cihanın nimet ve zamanın mal sahipleri arasından mâl ü menâlinin çokluğu ve mecalinin füshati ile mümtaz idi. O kadar servet, meknet, kudret ve nimete malik idi ki onların sayılarını saymak hesap defterine (*âvârçe*) ve kitap rûznâmesine sığmaz idi. O dereceye kadar para, hazineler, asker, sancaklar, zarif süsler, latif mücevherler ve inciler ve envai hayvanat ve mevâşi ve binlerce hadem ve havâşi toplamıştı ki onu saymak imkân haddinden fazla ve onun açıklanması ve yayılması (*şerh u bast*) ve uzunluğu ve genişliği (*tûl u arz*), beyan ölçüsünün ve dil mukaddirinin kuvvet ve kudretinden aşkın idi. Onun İsrail, Mikail, Musa ve Yunus adında 4 oğlu vardı.

Ve babalarının hâline yardımda

Mısra:

Cân-i kemervâr ber meyân bestend[96]

Kemer gibi canı bellerine bağladılar

Namlı babanın devlet ve kâmkârlık eyvânı ve bünyânının hayırlı (*hayru'l-halef*) oğullarının vücudunun mimarlığıyla sağlam oldu. Onlar arasında muvafakat ve ülfetin

[95] Bunun Dukak'tan muharref olduğu hakkında bkz. İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular", *İA*, X, s. 353.
[96] Kemâleddîn-i İsfahânî'nin bir kasidesindendir.

düğümü öyle müstahkem ve mübrem oldu ki cefâkâr olan feleğin televvün ve tagayyür eli o düğümü çözebilemezdi.

Şiir:

Merdum be-şehr-i hîş ne-dâred besî hatr
Gevherî be-kân-i hîş ne-dâred besî behâ

İnsan kendi şehrinde fazla kıymetli olmaz
Cevher kendi madeninde fazla paha etmez

"Ud çıktığı yerde odundan ibarettir" hükmünce onların peyda ve doğum yerleri olan (*maskat-ı re's*) Türkistan'dan Maveraünnehr hududuna geldiler. Orada ikamet çadırlarını adalet kazıklarıyla kaktılar. Kâmkârlık ve kâmurânlık sebepleri tamamen toplanınca devletyârlık eserleri onların onların ahvalinin sayfalarında parlamaya bahtiyarlık sabahının tebâşîri doğmaya başladı. "Zaman bir hâl üzere kalmaz" muktezâsınca hiç umulmadık bir yerden uğursuzluk rüzgârı esmeye ve belâ kasırgası saldırmaya başladı. Âdeti cemiyetin eyvânını tahrip etmek ve refahlık bünyânını yıkmak ve huyu devlet yüzünü tırmalamak ve sevinç maddesini dağıtmaktan başka bir şey olmayan, bugüne kadar nice taç ve taht sahibi kâmkâr civanbahtı übbehet mesnedi ve celâlet müttekâsından mihnet vartasına ve uğursuzluk çukuruna atan ve nice dünyaya sâhip olan kâmyârları ve bahtiyâr şehriyârları Dâr-ı Bevâr [Cehennem] temeline getiren hileci felek ve nâ-pâyidâr gaddârın nazarı (*ayn-i kemâl*), "Her kemâlin bir zevâli vardır" muktezâsınca onların devletine değdi. Hâlinin ululuğu (*celâl*), emrinin geçmesi, zikrinin şanı (*nebâhat*), kaderinin cömertlği (*nebâlet*) "İş kemale erince zevâle yüz tutar" fehvâsınca kısalmaya yüz tuttu.

Böyle nakletmişlerdir ki Sultan-ı Mâzi, cihanbanlık uğrunun mührü, Gaznîn [Gazne] Gazisi Yemînüddevle Mahmud-ı Sebüktegin -enarallahu burhanehu ve sakkil bi'l-hasenâti mîzânehu- (Allah onun delilini parlatsın ve mîzânını[97] ağartsın) ile

[97] Ahirette sevap ve günahları tartan manevî tartı.

Maveraünnehr hâkimi İlig Han[98] arasında birlik kaidesi ve dostluk ve muhabbet esası yayıldı. Bozulması iman eksikliği sayılacak ahitler ve akitler sert yeminlerle tekit edildi. İlig Han'ın devlethanesinden bir şehvar inciyi (*durrî-i şâhvâr*) -ki saltanat niteliği onu şefkatli kucağıyla beslemiş ve memleket hazinedarı onu ismet kutusunda (*dorc)* muhafaza etmiş idi- Sultan Mahmud'un hazinesine götürdüler ve iki inci bir kutuda çiftleşti. İki parlak yıldız (*dorrî*) bir burçta buluşma şerefine ulaştı.

İlig Han'ın şefkat cazibesi ve akrabalık silsilesi harekete geçti ve Sultan'a dedi ki: "Siz her vakit 'Ve faddalallahu'l-mucâhidîne ale'l-kâ'idîne ecren azîmen'[99] (Allah cihat edenleri oturanlardan ecren üstün kıldı) cihat faziletinin ihrâzı sebebiyle Hindistan tarafına azimet dizginini yöneltiyorsunuz. 'Kâtilû fî-sebîlillahi' (Allah yolunda vuruşun) mucibince füccar küffarın karşısında ateş saçan kararsız hançeri ve yıldırım gibi parlak kılıcı intikam kınından 'Ve kâtilû'l-muşrikîne kâffeten'[100] (Bütün müşriklerle vuruşun) çekmelidir. Memleket ve havali saltanat tahtının haşmetinden hâli kalıyor. Selçuklular kalabalık bir kavim ve sayısız bir askerdir (*kavmî-i bisyâr u leşkerî-i bî-şomâr*). Bahtiyarlık eserleri onların ahvalinin alnında vâzıh ve devletyârlık nurları onların imâlinin çehresinde lâyihtir.

Beyit:

Sipâhî-i dilâver ki gâh-i sitîz
Reh-i merg peyvend ne râh-i gorîz

Yürekli bir ordu ki savaş zamanında
Ölüm yolunu tutar, kaçış yolunu değil

Şimdi kendileri yetişmiş dört oğuldurlar. Muharebede Hintlinin[101] soysuz dilini (*zebân-i bilâ-reg-i hindî*) Keşmir keneviri tohumunun (*şahdân-i Keşmîr*)[102] ve eşsiz ay yüzlülerin dudağı gibi dişle ısırırlar. Cenk zamanında zeminin fıstık renkli örtüsünü

[98] Karahanlı hükümdarlarına verilen unvan. bkz. Ahmet Taşağıl, "İlig", *DİA*, XXII, s. 108.
[99] Nisa 95.
[100] Tevbe 36.
[101] Hint kılıcı kast ediliyor.
[102] Şerefeddin buradaki *şâhdân*'ı inci manasında almıştır, halbuki kenevir tohumu manasına da gelir ve bağlama daha uygundur. krş. Şerefeddin, C. I, S. 2, s. 279.

(*çâdur*) erguvan renkli ederler[103]. Biraderler yekdiğerlerine karşı 'Ene ekseru minke mâlen ve eazzu neferen'[104] (Benim senden daha çok malım ve adamım vardır) duasında bulunurlar. Murafakat ve muvafakat vakti gelince "Hayru'r-rufekâi erbaatun"[105]dan (Yoldaşların hayırlısı dörttür) dem vururlar. Olmaya ki çokluk dolayısıyla başı ribka-i mutavaattan çevireler, bir vilayet tamaı ve bir bölge (*nâhiyyetî*) kasdıyla başı mutluluk yakasından ve eli yiğitlik eteğinden çıkaralar, kin yayını muhalefet pazısından atalar ve cenk okunu münakaşa zihgirinde tutalar, mübareze ayağını mukavemet meydanında koyalar, kin atını mertlik meydanına koşturalar ve savaş tavlasını yiğitlik asasında oynamaya başlayalar. Vaktin maslahatı "Kuyuya düşmeden evvel gerektir" muktezasınca Sultan'ın onlar ile ittihat etmesini, dostluk kurmasını, âdet üzere şehzade (*nevvâb*) talep etmesini[106] ve bir elçi göndermesini iktiza eder."

Sultan bu şefkatli kelimeleri akıl kulağıyla işitip bu dostça ibareleri dinleyince derhal yumuşak dilli bir elçiyi -ki sihirli beyanla vahşet düğümünü her kalpten çözüyor ve lütuflu parmaklarıyla her muradın dalını tuzağa çekiyor- Selçuklulara gönderdi. Dedi ki: "Bizim sizinle komşuluk hakkımız vardır. Müzaheret ve muavenetten yekdiğerimiz büsbütün müstağni olamayız. Niçin dostluk akitlerini muhkem ve samimiyet ahitlerini mübrem kılmıyorlar ve bîgânelik gâilesini def ve ittihat kaidesini vaz hususunda müsabaka göstermiyorlar? Bunun üzerine o taife ile dostlukta ne kadar tamam bir rağbet var veya yok ise ve o fırka ile müzahereti ne derecede ziyade istiyor veya istemiyorsa meydana koydu. Selçuk'un oğullarından birisini istedi ve güzel vaatlerde bulundu.

Sultan'ın elçisi Selçuklular cemaatine gidince "Mâ ale'r-resûli ilâ'l-belâğ"[107] (Elçiye düşen ancak tebliğdir) fehvasınca işittiğini eda etti. Dört kardeş yekdiğerleriyle müşavere ettiler ve elçinin sıcak nefesi ve makbul vaatleri onlara iğfal ve ihmal ruhsatı vermedi. Mutavaat ve fermanberlik birçok kâmkârlığı müntiç olur ve o hükme inkıyat cihandarlık maslahatlarının revnakının artmasına sebep olur sandılar. Filkıssa bu işe mübaşerette kura namlı kardeş İsrail'e [Arslan] düştü. Çünkü kifayetli, işbilirlikle meşhur, şecaat ve yiğitlikle maruf, kardeşlerine mukaddem, kavmi arasında muazzam ve hayl ü haşemin reisi idi. Dağ ve sahranın takat getiremeyeceği ve cihanın

[103] Yani kana boyarlar.
[104] Kehf 34.
[105] Hadistir. bkz. İbn Mâce, *Sünen-i İbni Mâce Tercümesi ve Şerhi*, çev. Haydar Hatipoğlu, VII, Kahraman Yayınları, İstanbul 2012, s. 552-553.
[106] Rehin olarak.
[107] Maide 99.

genişliğinin onların çokluğundan dar görüneceği bir orduyla fermana inkıyadı beline bağladı. Tanrı'ya (*Yezdân*) itimatla yüzünü Sultan'ın dergâhına koydu. Sultan'a İsrail'in o sayısız askerle ve sonsuz kılıçla geldiğini haber verdiler. Tedbir ve ihtiyat usullerine riayetten dolayı uygun görmedi. Hayl ü haşeminin bolluğundan endişe etti ve askerin çokluğundan korktu. "El-hazmu sûi'l-zani" (Suizan tedbirdendir).

"Bize bu hâlde asker zarureti ve yardıma hacet yoktur. Matlup, muhabbet bünyanını tahkim ve muvafakat esasını ibramdır. Askere gereksiz zahmet verme" diye İsrail'e bir adam gönderdi. İsrail, buyruk üzerine orman aslanlarını, endişesiz savaşçıları, düşman kıran mübârizleri ve kılıç vuran erleri bıraktı. Tanrı'ya (*Ma'bûd*) ve talihe tevekkül etti ve sayılı birkaç kişiyle Hazret-i Mahmud'a yöneldi.

Beyit:

Çû tîre şeved merd râ rûzgâr
Hergiz koned k'eş neyâyed be-kâr

Adamın feleği karanlık olunca
Onun yaptığı asla işe yaramaz

Sultan "el-kerîmu izâ va'ade vefâ" (Kerîm olan, vaadine vefalıdır) hükmünce onun takdiminde cömertlik yaptı, sonsuz iltifat ve ikramı layık buyurdu ve onu kendi tahtına oturttu. "Keyfe esbahte" (Nasılsın?) diye başladı. İsrail bilmedi ki:

Mısra:

Der halkat-i mulûk hatarhâ buved azîm

Meliklerin meclisinde büyük tehlikeler vardır

"Sultanların kapılarına varmaktan sakının" sözüne itibar etmedi. Söz arasında

gevşedi ve malının çokluğu ve kendi hanedanının ricalinin kalabalıklığı hikâye etti ve nasihate kulak asmadı.

Bundan sonra Sultan buyurdu ki "Bize her vakit 'İnnallahe yeb'esu alâ re'si kulli mieti men yensuru'd-dîn'[108] (Şüphesiz Allah her yüzyıl başında dinine yardım eden birini gönderir) hükmünce İslâm dinine yardım için küffâra gazâya gitmek gerektir. Horasan bilâdı, ihmal edilmiş kalıyor. Bu sebeple fâsit hayaller her fitneci ve kıskanç dimağda yerleşiyor ve memlekete kasda kalkışıyorlar. Bize yardım gerekirse sizin kaç bin süvariniz (*hayl*) cenge âmâde olabilir?"

İsrail bu yardım isteme ile sevinçli ve huzurlu oldu. "Ve 'asâ en tuhibbû şeyen ve huve şerrun lekum"[109] (Sevdiğiniz bir şey sizin için bir şer olabilir). Çünkü gençlik gururunu, tuğyânı, mal nazını (*delâl-i mâl*) ve menâl çokluğunu başında tutuyor idi.

Mısra:

Ve ender ser ân revî ki *der serdârî*

Başındaki fikrin dikine gidiyorsun

Techizat çokluğunu izhârı iyi zannetti. Oklarını (*çûbe-i tîr*) kemer bağına (*kemerbend*) sokmuştu. Elinde bir yay vardı. Derhal bir ok çıkardı ve dedi ki: "Her ne vakit bir orduya ihtiyaç olursa bu oku cemaatimize (*hayl*) gönderirsen yüz bin süvari yardıma gelir. Daha fazla gerekirse başka bir oku nişan olarak Balhan Dağı tarafına gönder, dağ tenli, fil bedenli elli bin süvari dergâha müteveccih olurlar. Bundan fazla gerekirse bu yayı Türkistan'a gönder, iki yüz bin savaşçı ve boynu endişesiz er cenke azmeder. Sultan Mahmud bu hikâyeden ve bu çokluktan korktu. Lütuf ve ihsanı terk etti ve cana kasda azim ve cezim eyledi.

İsrail'in nefsinin dizginini Azrail'in kahredici eline vermek ve gazap kasırgasıyla

[108] Hadistir.
[109] Bakara 216.

onun ömrünün fidanını gençlik nehrinden koparmak istedi. Ama murat kapılarını açan, saadet sebeplerini gösteren, yol gösterici akılla rücu etti. Kabilenin bolluğu ve aşiret ve ailenin (*fasîle*) çokluğu sebebiyle onun ruhunun takviyesini ve hayatının iptalini doğru görmedi. Endişeyi kayd ve hapiste karar kıldı. Gece ve gündüzün takibiyle üç gün devamlı türlü nimetler sofrasını koydu ve sevinç örtüsünü döşedi. Sabah şarabını (*sabûh*) akşam şarabına (*gabûk*) iliştirdi. Rebâbın nâlesi ve çengin darbesi (*zahme*) bulutların gök gürültüsü gibi ayyuka çıktı. Erimiş akiki ve çözülmüş yakutu[110]

Mısra:

Ki katre katre çekîdest ez dil-i engûr[111]

Üzümün kalbinden damla damla damlamıştır

sevinç kadehine döktü. İsrail'in havâsına umumiyetle değerli hil'atler giydirdi ve kendi ümerâsına İsrail'in adamlarını (*muteallikân*) misafir etmelerini buyurdu. Değerli şaraplar ortaya çıktı. İsrail ve tâbileri

Mısra:

Şarâbhâ-yi hoş ez dest-i lu'betân-i Çiğil[112]

Çiğil[113] putlarının elinden hoş şaraplar

içtiler ve sersem ve şaşkın oldular. Gaflet uykusuna daldılar. İrade yularını elden bıraktılar. Her birini ağır bağlar ile -ki ecel kemendi ona mukabil örümcek ağı gibi ve kaza çivisi ona nispeten aşıkların gönlünden daha nazik idi- ayaklarından bağladılar. Zincirler ve prangalar (*selâsil u ağlâl*) ile vebal ve ceza hazinesine attılar. İsrail'i

[110] Şarap kast edilmektedir.
[111] Zahîr-i Fâryâbî'nin bir şiirindendir.
[112] Zahîr-i Fâryâbî'nin bir şiirindendir. bkz. Zahîr-i Fâryâbî, *Dîvân-i Zahîruddîn Fâryâbî*, thk. Emîr Hasan Yezdgirdî, Neşr-i Katre, Tahran 1381, s. 125.
[113] İran şiirinde güzelliğinden kinaye olunan Türk boyu.

Hindistan'a gönderdi. Yılan yiyen dağ keçisinin (*eyyil-i mâr-hâr*)[114] bile oraya gidemediği ve onun havasında akdoğanın (*şâhbâz*) bile uçamadığı Kâlincâr Kalesi'nde mukayyet ve mahpus eyledi. *Nöker*lerini[115] (*nûkerân*) diğer müstahkem kalelere hasret ve musibet bağıyla giriftar eyledi.

İsrail, sabah gibi karanlıkların karanlığının hicabından çıktı ve akşamın katran renkli kargası göğün şahinin savlet pençesinden yokluk gurûbuna uçtu. Sarhoşluk uykusundan başını kaldırdı ve gelin uykusundan (*el-nevmeti'l-arûs*)[116] kalktı. Kendini yorgun, gönlü kırgın ve eli ayağı bağlı gördü. Önüne ve arkasına bakındığında kurtuluş yolunu her yönden karanlık ve kaçış yolunu her taraftan kapalı buldu. Her ne kadar

Beyit:

Ez mestî vu bî-hodî nemî dânem râh
Ey merdum-i huşyâr reh-i hâne kocâst

Sarhoşluk ve kendimden geçmekten yolu bulamıyorum
Ey ayık adam evin yolu nerededir

dediyse de doğru cevabı işitemiyordu. Zalim nefsine mücadele ve muharebeye başladı. "El-gâibu yustedreku" (Kaybolanın telafisi yoktur). Bu bağ (*kayd*) ve zahmetin sebebi ve bu hapis ve meşakkatin mucibi teçhizat çokluğunun izhârı ve kuvvet ve şevketin takriri idi. Sultan'ı kendi sözüyle düşündürdüğünü ve endişeleri aklına soktuğunu bildi.

Lakin kazâ ile güreşmenin belâ ve meşakkatten başka bir şey doğurmadığını ve musibet hâlinde ıztırâbın mihnetten başka bir şeyi arttırmadığını gördü. Vücudunu hadiselerin cereyanına bıraktı. Eliyle sabrın sağlam kulbuna (*urve-i vuskâ*) yapıştı ve kendi kendine "İzâ terekte er-re'y bi'l-Rey" (Tedbiri Rey'de bıraktığında) dedi. Başını hasret dizine koydu ve pişmanlık parmağını dişlerine aldı. Onun tedbir şulesi -ki güneş

[114] "Merkum hayvan hasta oldukta yılanın inine gelip ağzını deliğine verir, cazibe-i nefesle yılanı çekip çıkardıktan sonra yiyip bi-iznihi te'âlâ şifa bulur." bkz. *Burhân-ı Katı*, s. 235.
[115] Moğolca olan bu kelime, eserin İlhanlı devrinde yazılmasının etkisini göstermektedir. *Nöker* hakkında bkz. Zerrin Günal, "Nöker", *DİA*, XXXIII, s. 216-217.
[116] "Gelin uykusu gibi uyumak", ölünün kabirdeki hâlini ifade eden bir hadiste geçer.

onun nurunun karşısında zerre idi- karanlıkta söndü. Onun şahlığının kibrinin yüksek havada uçan şahini, kanadı kırık ve hâli çaresiz oldu. Başını adi feleğin kazasından çeviren hükmünün asi atı (*tevsen*) pişmanlık bağına mahkûm oldu. Kibir ve heybetinin kaplanı -ki eyyâmın aslanıyla (*zirgâm*) "Ve huve eleddu'l-hisâm"[117] (O hasımların en yamanıdır) intikamdan dem vuruyordu. Aldatıcı dünyanın tilkisinin elinde giriftar oldu. Saadet sancağının kartalı (*ukâb*) [118] -ki kâmkârlığın doruğunda (*evc*) Altair yıldızı (*nesr-i tâir*)[119] ile uçuyordu- hasar çukurunda ve hisar hazinesinde devrik ve düşkün idi.

İradeyi yok eden zaruretten itibaren vücudunu kazâya bıraktı ve yedi yıl müddetince Kâlincâr Kalesi'nde dostsuz çârnâçâr belâ tavlasında ve musibetler çarmıhında kaldı. Bir zincir -ki meftun görünümlü Mecnûn uykusunda görseydi korkak, ürkek ve titrek olur, hayatta oldukça ve akıl bağını ayakta tuttukça Leylâ'nın zülfünün zincirine asla el uzatmazdı ve sert tabiatlı Ferhâd nezdinde onun şiddetini hikâye etselerdi o zorluğun acılığı Şîrîn'in sohbetinin tatlılığını gamlı canın dimağından çıkarırdı- onun ayağına vurdular. O hazin gamzede hemdemi ve yakınıyla bir gün olabilmek ümidiyle geçiniyordu. Öyle bir taş yürekli hemdem ki mıknatıs gibi demiri kendine çekiyor ve öyle bir dağ demirli yakın ki sebatte Kubeys'e[120] üstünlük iddia ediyordu.

Bu vaka esnasında gönülleri ayrılık ateşiyle yanan hizmetkârlardan (*hadem u hevel*) bir taife, o kale havalisinin toprağını vatan tuttular ve o hisarın ahalisinin su çekiciliği ile ömrü yele verdiler. Bir fırsat gözlüyorlar ve bir şans (*devlet*) bekliyorlardı. Bir gece İsrail'i gizlice kaleden çıkardılar ve kaçış yolunu tuttular. O uzun gece (*şeb-i yeldâ*) karanlığında

Beyit:

Şebî çûn şebeh-i rûy şoste be-kîr
Ne Behrâm peydâ ne Keyvân ne Tîr[121]

[117] Bakara 204.
[118] *Ukâb*, Hz. Muhammed'in sancağına verilen isimdir.
[119] Müellif burada kelime oyunu yapmaktadır, *nesr-i tâir* de *ukâb* gibi kartal anlamına gelmektedir.
[120] Kubeys, Mekke yakınında bir dağın adıdır. bkz. Abdullah A. Boks, "Ebûkubeys", *DİA*, X, s. 280-281.
[121] Firdevsî'nin Şâhnâmesi'ndendir.

Katranla yıkanmış yüz misali bir gece
Ne Mars peyda olur, ne Satürn, ne Merkür

Orada nehirler ve "Ve'l-teffeti's-sâku bi's-sâki"[122] (Dalları birbirlerine dolanacak) sıfatlı ağaçlara rastladılar. Dünyanın inayetsizliğinden

Mısra:

Be-dest-i çeb koned hukmeş çonîn kâr

Böyle işte o sol eliyle hükmeder

doğru yol ellerinden çıktı; sağ soldan ve sol sağdan seçilemiyordu.

Filkıssa o gamdan düşünmeye mecal kalmadı ve bela dağlığına giriftâr oldular.

Cihanı aydınlatan güneş başını dağın yakasından çıkarınca ve güneşin Cemşîd'i ikâmet yerini Mağrib sahrasından Maşrık tahtgâhına getirince kalenin kûtvâli[123] sayısız askerle yetişti ve bir kere daha kendi hükmü altına getirdi. "Fi silsiletin zer'uha seb'une zirâan"[124] (Yetmiş zirâ uzunluğunda bir zincirde) tekrar kaleye götürdü. Prangasının (*bend*) ağırlığı iki kat oldu ve işinin güçlüğü bir iken bin oldu.

İsrail, kendisini kurtarmak için ihlâs kemerini canının beline bağlamış Türkmenlerin ağzından kardeşlerine, yardımcılarına (*a'vân*), arkadaşlarına (*ihvân*) ve dostlarına (*hullân*) bir haber gönderdi. "Zinhar ki ben mazlum ve mahrumun kısasını talepte imkânın en son raddesine (*aksâ*) kadar çalışın. Bu zulmün karşılığını farîza bilin ve mülkü ele geçirin. Meçhullük ve acze kâni olmayın. Kalbinizi kuvvetli tutun. Himmet yüceliğinin akdoğanının (*şehbâz*) yüksek havada uçmasına mecal verin. En

[122] Kıyame 29.
[123] *Kûtvâl* hakkında bkz. Cevat İzgi, "Kûtvâl", *DİA*, XXVI, s. 503-504.
[124] Hâkka 32.

büyük kardeşe diyin ki:

Beyit:

Bâ himmet bâz bâş u bâ kibr-i peleng
Zîbâ be-geh-i şikâr u pîrûz be-ceng[125]

Himmette doğan ol, kibirde kaplan
Av zamanı güzel ol, cenkte kazanan

"Sakın sakın, gayretsiz yüreksizler gibi mukavemet meydanından bir hamle dönmeyin ve mülkü avlamaktan bir sadme melûl olmayın." dedi.

Filcümle İsrail'in ömür sayfası o mihnet içinde son buldu. Ölümün sürek avı halkası (*nerg-i merg*) hücum etti ve ruh kuşu güvercin gibi beden kafesinden çıktı.

Babasının ahvâlini öğrenmek için o havâlide ömrünü geçiren ve bir müddet o nevahide tebdil-i kıyâfet (*libâs-i mahfî*) koşuşturan oğlu Kutalmış[126], babasının vefatından sonra yüreği kebap ve gözü yaşlı olarak müzaheret sırtı kırılmış ve mükafat eli bağlanmış hâlde Hindistan'ın can alıcı kalesinin[127] hududundan Buhara'ya yöneldi[128]. Giysisi yırtık ve tepesinden toprak dökülmüş amcalarının ve kabilesinin yanına gitti. Gamlı kıssayı arzetti. Bu yüzden Âl-i Selcûk'un düğünü mateme döndü. Onların cemaatinin Mısr'ının düğünü haraplığa yüz tuttu. Onun bekası, kardeşlerin ve dostların sevincinin sebebi olan, hanedanın o serverinin kaybıyla o hanümandan duman çıktı.

Beyit:

[125] Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân'ın bir rubaisindendir.
[126] *Kutlumuş, Kutlamış* gibi şekillerde de okunan bu ismi, Arslan Yabgu'nun aksine Kâlincâr'dan ku[r]tulduğu için *Kutulmuş* şeklinde olduğunu düşünmeme rağmen, literatürde *Kutalmış* şeklinde yerleştiği için böyle çeviriyorum.
[127] Yani Kâlincâr.
[128] Diğer kaynaklara göre Kutalmış, Kâlincâr'da babası ile birlikte hapisti ve kaçarak kurtulmuştu. bkz. Faruk Sümer, "Kutalmış", *DİA*, XXVI, s. 480-481.

Âmed be-diyâr-i mâ tegergî

Ve zi golbon-i mâ ne-mâned bergî

Diyarımıza bir dolu yağdı

Ve gül fidanımızdan bir yaprak kaldı

"Ve izâ erâdallâhu bi kavmin sûen fe lâ meredde lehu ve mâ lehum min dûnihî min vâlin"[129] (Allah bir kavme ukubet irade buyurursa onun reddi yoktur ve onlara Allah'tan başka Vâli[130] yoktur) hükmünce Hazret-i Zû'l-Celâl'e iltica ettiler.

Bu gönül yakan vaka ve ateş parlatan hadiseden bir müddet geçince birini Sultan Mahmud'un hizmetine gönderip Ceyhun'u geçmek ve Buhara'da otlakları (*çerâgâh*) az olduğu ve o etrafta davarı (*mevâşî*) doyuracak mera olmadığı için Horasan'da Nesâ ve Bâverd arasında oturmak için icazet istediler. Sultan geçmelerine ve mesken tutmalarına icabet buyurdu ve icazet verdi. Tesadüfen bu izin esnasında küçük ve büyük Tûs'un (*asgar u âlâ-i Tûs*) ve nevahisinin valisi Arslan Câzib, edep kademiyle Ayaz[131] gibi Mahmud'un huzurunda duruyordu. Şefkat cazibesi ve iyi hizmet onun dilini tahrik etti ve Sultan'a dedi: "Her ne kadar fütüvvet keremi, bendeperverlik ve Sultan'ın cömertliği bu cömertliğin bedelini iktiza ediyorsa da, bu çokluklarıyla, teçhizatlarıyla (*uddet*), muhalefet ve düşmanlık sabıkalarıyla kendi vilayetine yol vermen ve aşina etmen mülkistanlık maslahatından ve cihanbanlık şeraitinden garip görünür.

Beyit:

Bezm-i do Cemşîd makâmî ki dîd

Cây-i do şemşîr niyâmî ki dîd[132]

İki Cemşîd'e bezmolmuş bir makamı kim görmüş

İki kılıca yer olmuş bir kını kim görmüş

[129] Ra'd 11.
[130] Esmâ-i Hüsnâ'dan.
[131] Gazneli Mahmud'un meşhur gulâmı.
[132] Genceli Nizâmî'nin Mahzenu'l-Esrârı'ndandır.

Sultan bu nasihati kabul kulağına yol vermedi ve bu hikâyeye mültefit olmadı.

Beyit:

Eger pîl bâ peşşe kîn âverd
Hemî rahne der dâd u dîn âverd[133]

Fil sivri sinekle kin tutarsa
Din ve adalette gedik açar

Onlar sudan [Ceyhun] geçtiler. Nesâ ile Bâverd arasında muaşeret bahçesinde lâle ve gülle yaşadılar. Saltanat hümâsının yuvası Mahmud'un devlet kasrının şerefesi (*kongure*) oldukça ve hayat kuşu onun bedeninin kafesinden yokluk sahrasına uçmadıkça Selçuklular düşmanlık göstermeye ve memleket talebine çabalamadılar.

428 senesinde (1036/1037) Sultan Mahmud bu cihanın refahını Rabbânî nimetlerle değişti. İkamet teçhizatını dünya merhalesinden ahiret menzilgâhına götürdü. "Ve'l-âhiratu hayrun ve ebkâ"[134] (Ahiret daha hayırlı ve daha bakidir). O saltanatın vârisi ve o memlekete tasarrufta müstehak olan oğlu Sultan Mes'ûd saltanat tahtında istikrar buldu. Selçuk'un oğullarının en büyüğü Mikail'in, devlet güneşi onların alınlarında parlayan ve saadet eseri onların gurresinden doğan iki oğlu yetişti. Çağrı Beg Ebû Süleymân Dâvud ve Tuğrul Beg Ebû Tâlib Muhammed, Nass-i Kuddûs ve İmâm-i Ma'sûm Muctebâ Muallâ İmâm Murtazâ Aleyhisselâm'ın Tûs'taki kubbesinin bânisi, Nîşâbûr amîdi[135] Sûrî ibn Mu'tezz'e "Makamımızı Nîşâbûr ve nevâhisinde muayyen kıl" diye haber gönderdiler. O hâlde Sultan Mahmud oğlu Sultan Mes'ûd,

Beyit:

[133] Firdevsî'nin *Şâhnâme*'sindendir. bkz. Ebû'l-Kâsim Firdevsî, *Şâhnâme*, tsh. Celâl Hâlikî Mutlak, I, Bibliotheca Persica, New York 1366, s. 356.
[134] A'lâ 17.
[135] *Amîd* unvanı hakkında bkz. Erdoğan Merçil, "Amîd", *DİA*, III, s. 53.

Şâhî kezûst dûde-i Mahmûd râ şeref

Şâhî kezûst dûde-i Mahmûd râ hatar[136]

Bir şah ki Mahmud ailesine şereftir

Bir şah ki Mahmud ailesine tehlikedir

Gürgân'da idi. Amîd onların meselesini onun hizmetine gönderdi. Sultan Selçukluların defi ve mevrus ve müktesep mülkün muhafazası için geri döndü ve Nîşâbûr'a geldi. Mazenderan seferinden dolayı askeri yorgun ve perişan idi. Geldiklerinde her birinin kuvvetinin atı koşuşturmadan (*tek u pûy*) geri kalmış olduğundan bizzat kendisi gidemedi. Kendi kavmi arasından birkaç yürekli pehlivanı ve birkaç aslan gibi eri seçti ve azametli bir orduyla ve kalabalık bir tebaa ile cenge gönderdi.

Selçuklular bundan gâfil ve habersiz idiler. Mecburen Mes'ûd'un ordusuna düçar oldular ve mukavemetten aciz kaldılar. Mes'ûd'un ordusu onların varını yoğunu yağmaladılar. Yağma ve çapul (*nehb ü gâret*) ile meşgul oldular. Selçuklular harp âlet ve edevatını hazırladılar. "El-avdu ahmedu" (Avdet etmek övülendir) diyip tekrar aralarında büyük bir savaş oldu ve Mes'ûd'un askeri kırıldı. "Yevmun aleynâ ve yevmun lenâ"[137] (Bir gün aleyhimize ve bir gün lehimize) onların hâlinin sıfatı oldu. Heceleme harfleri (*hurûf-i tehecci*)[138] gibi ayrı düştüler. Öndekiler dünyanın vahşet sarayından ahiret huzurluğuna yüz tuttular. Arkadakiler hezimete sırt verdiler. Selçuklular onların ziynet (*tecemmulât*) ve silahından beş yüz bin altın dinara yakın kazandılar. Selçukluların işi yükseldi. Devletin cismi iki kat oldu. Bu fetih kâmurânlık envaının husulüne kesin delil (*delîl-i kâti*) ve yüce kanıt (*burhân-i sâti*) oldu[139].

Sultan Mes'ûd tekrar Horasan Emîri'ni gidip zorla Selçukluları Horasan memleketinden rahatsız ve ihraç etmesi için görevlendirdi. Horasan Emîri "Ve lâ tulkû bi-eydîkum ile't-tehluketi"[140] (Kendinizi ellerinizle tehlikeye atmayın) hükmünce

[136] Nasrullah Munşî'nin Kelîle ve Dimne Tercümesi'nin hâtimesinde geçmektedir. bkz. Ebû'l-Maâlî Nasrullah Munşî, *Kelîle ve Dimne*, hzl. Mucteba Mînovî, Tahran 1388, s. 418.
[137] Bir Arap darbımeselidir.
[138] Kur'ân'da geçen ve *hurûf-ı mukattaa* da denilen harfler. bkz. M. Zeki Duman – Mustafa Altundağ, "Hurûf-ı Mukattaa", *DİA*, XVIII, s. 401-408.
[139] Nesâ yakınlarında yapılan busavaş hakkında bkz. Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 67-70.
[140] Bakara 195.

Sultan'ın hizmetine haber gönderdi ve dedi ki: "Onların yüksekliği bugün tedbir okunu aşmış ve onların ikbalinin fidanı celâl bostanlığında benim ordumun kahredici rüzgârıyla kopmaktan daha sağlamdır. Onların men ve def'ine vallahi benim gibi birinin kudreti nasıl yeter?"

Beyit:

Hod pedîdest der cihân bârî
Kâr-i her merd u merd-i her kârî[141]

Açıktır ki cihanda
Her adamın bir işi ve her işin bir adamı vardır

Bu cevap Mes'ûd'a ulaşınca bozuldu ve "O, emniyet içinde ve feragatten âsûde olmak ve vatan ve sekenesinde sâkin olmak istiyor." dedi. Horasan Emîri bu sözü işitince itaat atını (*tevsen-i mutâvaat*) eyerin altına çekti, ister istemez itaat zırhını (*cevşen-i imtisâl*) giydi, tevekkülü başına koydu ve dedi ki:

Mısra:

Çi koned bende ki gerden ne-nehed fermân râ[142]

Kul fermana boynunu vermez de ne yapar

Hükmüne tâbi ve emrine mahkûm olan bir orduyla Selçuklu taifesine (*hayl-i Selcûkiyân*) yüz tuttu. Cenk arsasını döşedi. Ansızın Selçukluların devlet atı koştu ve Horasan Şahı'nın ordusunu mat etti[143]. Selçuk kavminin yiğitleri (*safderân-i kavm-i Selcûk*) ki Horasan ordusunun pazarını[144] (*bâzâr-i leşker*) birbirine kattılar ve Horasan

[141] Senâî'nin bir şiirindendir. bkz. *Hadîkatu'l-Hakîka ve Şerîatu't-Tarîka,* s. 240.
[142] Sa'dî-i Şîrâzî'dendir.
[143] Satranç oyununa telmihtir.
[144] Ordu pazarı (*bâzâr-i leşker*) hakkında bkz. Erdoğan Merçil, "Selçuklularda Ordu Pazarı", *Selçuklular -Makaleler-*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2011, s. 258-262.

bilâdında yayıldılar[145]. Tuğrul Beg Nîşâbûr'da Sultan Mes'ûd'un saltanat tahtını kendine mukarrer kıldı. Adalet esasını yaydı ve o fetrette cihanın herc ü merce düşmesine meydan bırakmadı. Onun memleket tahtına cülusunun âvâzesi Mes'ûd'a ulaşınca o cihanbanın pür-kinli sinesinin mücrimi bu cesaretten köpürdü. Sancaklarının bulutlarından gökyüzünde kuş uçurtmayan ve yuvalarında oturtmayan sayısız asker ve çok bir kavim ile Gaznîn'den Tuğrul Beg ile cenge yüz tuttu. O zaman Tuğrul Beg Tûs'ta ve kardeşi Çağrı Beg'den uzak idi. Mes'ûd, kardeşlerin bu ayrılığını maksûduna ulaşma sebebi bildi ve derhal tahtırevânı (*mehd*) gönle oturan bir köşk ve sağlam bir kale gibi olan, bir gecede bir iklim geçen ve bir akdoğan (*şehbâz*) gibi uçan dişi bir fil ile süvâr oldu ve Tûs'a azmetti. Tuğrul Beg'in bahtı uyanık olduğundan Sultan'ı tesadüfen uyku kaptı ve filin sırtında istirahatle meşgul oldu. Hizmetkârların havâssından ve maiyyetin a'yânından (*havâss-i hadem u a'yân-i haşem*) hiçbiri Sultan'ın gözünün hışmının korkusundan uykusuzlukla rahatsız etmedi. "Uykusuzluk yaradır" haberini düşündüler.

Sadık sabahın müjdesi doğunca ve gece Zencileri (*Zengiyân-i şeb*) gündüz Rumlarının öncülerinin vurmasının korkusundan (*bîm-i sadme-i talâyi-i Rûmiyân*) azîmet atını eyer altına çektiler. Sultan o gelin uykusundan (*el-nevmeti'l-arûs*) uyandı ve başını kaldırdı. Kardeşler birbirlerine sırt dayıyorlardı. Tuğrul Beg, Çağrı Beg'e ulaşmış, ulaşma icabetiyle ona "Uşdud bihi ezrî"[146] (Arkamı onunla güçlendir) duasını etmiş ve onların ordugâhı *Mecmau'l-Bahreyn*[147] olmuştu.

Sultan Mes'ûd hâli bu surette görünce mecburen geri döndü. Ordunun kalanının başına kendisi geçti ve birkaç gün mansur ordusunun alet ve edevatının sayımını yaptı. 429 senesinde (1037/1038) onunla Selçuklular arasında Serahs ve Merv arasındaki sahrada (*biyâbân*) tavsif edilemez bir savaş oldu. O sahrada birkaç akarsu vardı. Selçuklular cenk başlamadan önce gerektiği kadarını almış, hayat Mısr'ının Yusuf'unu kuyudan çıkarmış, kaynakları ve pınarları doldurmuştu. Mes'ûd'un ordusu susuzluktan zelillik toprağına düşmüştü. Susuzluk ateşinden berbat olmaktan korktular. Birbirlerinden ayrıldılar ve yarının endişesini ettiler. Sultan'ı tek başına bıraktılar.

[145] Süssheim'ın verdiği bilgiye göre burada Londra nüshasında "Zikr-i Culûs-i Tuğrul Beg der Nîşâbûr ber Taht-i Saltanat" şeklinde bir başlık vardır. bkz. Süssheim, s. 182. Şerefeddin sehven Ayasof nüshası demiştir. krş. Şerefeddin, s. 292.

[146] Taha 31. Musa'nın kardeşi Harun hakkında Tanrı'ya duasıdır.

[147] İki denizin birleştiği yer anlamında ve Kehf Suresi'nde Musa ile Hızır'ın buluştuğu yerin adıdır. bkz. Celal Kırca, "Mecmau'l-Bahreyn", *DİA*, XXVIII, s. 256.

Sultan kendini yalnız görünce ve zahmete giriftâr olunca firar âyetini okudu[148]. Heybetinden taşın gönlüne titreme ve babür ve kaplanın organlarına velvele düşen bir fil ile süvâr oldu ve yüzünü hezimete tuttu[149].

Selçuklu askerlerinden bir cemaat kendisinden el çekmediler ve takibata gittiler. Sultan yol esnasında ağır taşlı gürzünü kullandı. Onun kasdına bel bağlamış ve canını eline koymuş olanlardan birini atıyla beraber cansız eyledi ve bir hamlede onun bütün bedenini yok etti. Sultan ile at başı giden bir rikâbdâr[150], ona "Bir işaretiyle pehlivanların soyunu kurutabilen biri, hezimetin etrafında dolaştı ve bu noksanın tozunu yiğitlik çehresine kondurdu." dedi. [Sultan Mes'ûd] dedi ki:

Mısra:

Belî her âyîne çûn rüzgâr bed kerded

Evet elbette felek kötü olunca

Şüphesiz ikbal müsâade göstermeyince ve saadet yardım etmeyince kesret, alet ve edevat ile yiğitlik ve mübareze çokluğu kezzab içindeki kerpiç gibi zâyi ve gençlikteki boya gibi neticesiz kalır.

Selçuklular kavmi, bu cengin pençesinden ve bu timsahın ağzından kurtulunca kendilerinin yüceliğinin ünü Ayyûk'a[151] erişti ve devlet alemi feleğin kubbesi üstüne dikildi.

Zikrolunan kardeşler ile onların amcası ve gam ve şadlıkta onlara müşterek olan Selçuk'un Musa'sı ve amcazadeleri (*ahlâf-i a'mâm*) ve evlâd-ı kirâm toplandılar ve birbirleriyle ahit düğümünü bağladılar. Mücevher dizisi gibi birbirleriyle bitiştiler.

[148] Zâriyât 50: "Fe-firrû ilâllahi" (Öyleyse Allah'a kaçın).
[149] Diğer kaynaklara göre Serahs yakınlarındaki savaşta Gaznelilere Sultan Mes'ûd yerine Hâcib Sübaşı komuta etmiştir. Burada tarih ve mevki farklı olsa da Gazneli ordusunun susuzluk çekmesi, Sultan Mes'ûd'un kaçması ve Selçukluların savaştan sonra Halife'ye mektup yazmasından anlatılan hâdise Dandanakan Muharebesi olduğu anlaşılmaktadır. krş. Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 73-88.
[150] Rikâbdâr unvanı hakkında bkz. Abdülkadir Özcan, "Rikâbdar", *DİA*, XXXV, s. 112-113.
[151] Keçi Yıldızı olarak da bilinen parlak bir yıldız. "Ayyûka çıkmak" tabiri burada gelir.

Dediler ki: "Sözümüz bir olsun, zıtlıklara rağmen aramızda ittihat ve vedat esası şu suretle müstahkem olsun ki feleğin kararsızlık eli onun bünyanını yıkamasın. Her kötü ve vesvesecinin vesveseleri ve kuruntularıyla tahrif olamasın. "İlâ enne yerisullahi'l-arda ve men aleyhâ)[152] (Yeryüzüne ve üzerindekilere vâris oluncaya kadar) Merhametsiz zamanın nazarının değmesiyle muhabbet olukları ve insan şeytanlarının (*şeyâtîne'l-ins*)[153] vesveseleriyle samimiyet kanalları bulanık olmasın."

Filcümle bu suretle yakınlık bahçesini ülfetin gül yaprağıyla süslediler. Bu kaidenin tahkiminden sonra, o zamanın halifesi Kâim bi-Emrillah'a o mazmunu hikâye ettiler: "Sultan Mahmud Gazi, bir tuğyan zuhûru ve bir isyan irtikâbı olmaksızın amcamız İsrail'i -ki "el-ammu menzileti'l-ebb" (Amca baba derecesindedir) hükmünce bize şefkatli bir baba ve gerçek bir nasihatçi idi- uzun bir müddet ve uzak bir zaman o hapiste ömrü tamamlanıncaya ve hayatının müddeti son buluncaya kadar mukayyet ve mahpus etti. Mahmud, Ma'bûd'un davetine icabet edip ve Gaznîn Gazisi gurur evinden sürur sarayına gidip oğlu Mes'ûd memleket tahtına oturunca defaaten bizim kasdımıza bel bağladı ve mübareze meydanına geldi. Mukatele kılıcını düşmanlık kınından "el-buğzu yetevâresu" (Düşmanlık tevarüs eder) çekti. Biz iyilik ipine sarılmayı istedik. Kendimizin ve tâbilerimizin vücud gemisini Vâcibü'l-Vücûd'un[154] cömertliğinin Cudi'sine sürdük[155]. "Ve me'n-nasru illâ min indillahi'l-azîzi'l-hakîm"[156] (Nusret yalnız azîz ve hakîm Allah'tandır) hükmünce Lem-Yezel'in[157] kifâyetinin dileyicisi olan ezelî inâyet ile bize nusret ve zafer bulmadı ve cenkte muzaffer olmadı. Biz bu nimetin şükrü ve bu bağışın husûlünden emniyet ve asayiş merâsiminin ihyâsı ve adalet ve ihsan kaidelerinin tamirini farz bildik. Zulüm ve tuğyânı mende ve düşmanlık hududunu yıkmakta fakrin gayretini ikâmeye yetiştik. Bu hasletin devamını kâmurânlığın müddetinin uzunluğunun dileyicisi ve kâmkârlık revnakının çoğalmasının gereği tanıdık. İzzet ve yüceliğin katlanmasının ve bekâ zamanının uzamasının mucibi bildik. "Ve emmâ mâ yenfaun nâse fe-yemkusu fi'l-ardi"[158]yi (İnsanlara faydalı olan şey yeryüzünde kalır) bu ümidin husûlünde kuvvetli bir tutacak ve sağlam bir ip tasavvur ettik. İstiyoruz ki dîn-i mübîn yolu ve Emîrü'l-Müminîn'in ferman ve icâzetiyle olsun."

[152] Meryem 40'ta şöyledir: "İnnâ nahnu nerisu'l-arda ve men aleyhâ".
[153] En'âm 112.
[154] Allah'ın sıfatlarındandır.
[155] Hûd 44'e göre Nuh'un gemisi Cudi Dağı'na oturmuştur.
[156] Âl-i İmrân 126.
[157] Zeval bulmaz anlamında Allah'ın sıfatlarındandır.
[158] Ra'd 17.

Bu kıssayı Ebû İshâk Fukkâ'î eliyle Dâru'l-Hilâfet'e gönderdiler ve bundan sonra memleketi kendilerine taksim ettiler. Her biri bir tarafın hükümdârı (*nâfiz-i fermân*) ve bir nâhiyenin hükümetinin mübâşiri oldu. Kardeşlerinin mukaddemi ve akranının serveri olan Ebû Süleymân Çağrı Beg Horasan'ı aldı ve Merv'i Dâru'l-Mulk yaptı. Bir zamanlar mülkü talep ve nazlı canını takdir okuna siper ve

Beyit:

Kesî be-gerden-i maksûd dest halka koned
Ki pîş-i tîr-i belâ-hâ siper tevâned bûd

Maksudunun boynuna elini halka yapan bir kimse
Belaların okunun önüne siper olabilir

olan Ebû Tâlib Tuğrul Beg, Irak'a geldi[159] ve Rey'i Dâru'l-Mulk yaptı. Ana bir kardeşi olan İbrahim Yınal'ı Hemedân, Ebher ve Âzerbaycan nevâhîsini kurtarmaya tayin etti. Amcaoğlu Kutalmış'ı Gürgân ve Dâmgân vilayetine gönderdi.

Selçukluların mektubu Dâru'l-Hilâfet'in huzuruna erişince Halife onu i'zâz ve ikrâm ile kabul etti ve Hibetullah Muhammed el-Me'mûnî'nin Tuğrul Beg'i davet için Irak'a müteveccih olmasını buyurdu. [Hibetullah] üç sene Sultan Tuğrul Beg'in eşiğinin mülazımının ardında idi. Tuğrul Beg'in memleket ve nevâhi kurtarması ve ahâlinin işlerini düzeltmesi sebebiyle Hazret-i Mukaddes-i Nebevî'ye teveccüh feragati yoktu. 447 senesinde (1055/1056) Emîrü'l-Müminîn, Bağdad minberlerinde farzın edasından sonra Sultan'a duayı ve hutbede samimiyet kabartıcı hıtbeyi hâvi eyledi.

Bu yılın Ramazan'ında (Kasım/Aralık 1055) Sultan Tuğrul, Emîrü'l-Müminîn ve Nâzım-ı Umûru'l-Müslimîn'in celâlinin Kabesi'nin ihramını canının beline bağladı ve Medînets's-Selâm[160] Bağdâd'a yöneldi. Tuğrul Beg bu yılın Ramazan'ında

[159] Bugünkü Irak yani *Irak-ı Arab* değil, *Irak-ı Acem* kast edilmektedir.
[160] Halifelik devrinde Bağdâd'ın resmi adı bu şekildeydi. bkz. Abdülazîz ed-Dûrî, "Bağdat", *DİA*, IV, s. 441-442.

(Kasım/Aralık 1055) İslâm yuvasının eşiğini selamlamak şerefine erişti ve kulluk merasimini malum âdet üzere ikame etti. Halife sayısız gönül okşayışa layık gördü ve sınırsız ikrâmı mebzûl buyurdu. Çokça nimetler ve sayısız tekellüfat gönderdi. "İnnî câilun fi'l-ardi Halîfeten"[161] (Muhakkak ben yeryüzünde bir Halife kılacağım) hil'at-i şerîfesiyle müşerref eyledi. "Ve cealehâ kelimeten bâkiyyeten fî akibihi"[162] (Onu zürriyeti içinde bâki kelime kıldı) tevkîiyle imzalanmış memleket menşuru ve "İnnî câiluke li'n-nâsi imâmen"[163] (Muhakkak ben seni insanlara imam kılacağım) tuğrasıyla süslenmiş saltanat fermânını (*misâl*) ona verdi.

Tuğrul Beg, 449 senesinde (1057/1058) matlubunun ve muradının hâsıl olmasıyla Medînetu's-Selâm Bağdâd'dan geri döndü ve devletinin hümâsı nâiliyet ve ikbâl kanadı kanadıyla Rey'e yöneldi.

Mısra:

Be-tâliî ki tevellâ koned bedû takvim

Bir talihle ki takvim de ona dost olur

Saadet ve emniyetin şumûlü ve kâmurânlık muradının husûlüyle Daru'l-Mülk'e kondu.

Tesadüfen Tuğrul Beg, Halife'nin huzurundan çıkınca Bağdâd leşkerinin mukaddemi ve askerinin serveri olan Besâsîrî, tâbilerinin ve yiğitlerinin çokluğuyla isyan ve idbâr sarığını (*isâbe*) alnına bağladı. "İnne'l-insâne le-yatgâ en raâhustagnâ"[164] (Muhakkak ki insan kendini müstağni görünce azar) muktezasınca Halife'ye karşı tuğyan temeli attı. Küfran emarelerini sözle ve hareketle izhâr etti.

Halife, Tuğrul'u aceleyle Medinetu's-Selâm'a gelmesi ve Besâsîrî'nin nefsinin

[161] Bakara 30.
[162] Zuhruf 28.
[163] Bakar 124.
[164] Alak 6-7.

devletle doymuş asi atını yiğitlik seyislerinin eliyle itaat yükünün altına çekmesi ve onun ve tâbilerinin kahır ve zulüm pençelerini kırması "Cezâen bimâ kesebâ"[165] (İşlediklerinin cezası olarak) için tekrar çağırdı.

Sultan Tuğrul Beg, derhal geri döndü ve Dâru'l-Hilâfet'e yöneldi. Geldiği haberi Besâsîrî'ye ulaşınca muztarip ve kararsız oldu ve kaçmaktan başka çare görmedi. Bu seferde mezkûr İbrahim Yınal, Tuğrul Beg'in rikâbında musâhip idi. Yol esnâsında Hemedân mülkünü ele geçirmek kasdıyla Sultan'dan ayrıldı. Sultan Tuğrul, mülkün muhâfazası için bulut gibi onun eseri üzerine geldi. Onu eliyle getirip ölüm timsahının ayağına attı. Tuğrul'un İbrahim Yınal'ı öldürmek ayrıldığı haberi Besâsîrî'ye ulaşınca sevinçli ve müsterih oldu. Musul Hâkimi ve meşhur birkaç kişiyle ittifak ahdi yaptı ve Dâru'l-Hilâfet'e yöneldi. Bilmedi ki:

Beyit:

Rehî râ revâ nîst der hîç kîş
Birûn âmeden hodâvend-i hîş

Hiçbir dinde revâ bir yol değildir
Kendi efendisine karşı çıkmak

Maksadına ulaşınca Halife'yi yakaladılar. Âne'ye gönderdiler ve hapsettiler. Hazretin ayanından ve hizmet mülâzımlarından, âlemin dâhilerinin övüncü ve insanoğlunun kifâyetlilerinin öncüsü, akıl kemâli ve fazilet çokluğu ile anılan, beğenilecek ve övünülecek fenlerde bilgili Reisu'r-ruesâ'yı şehit ettiler ve Bağdâd şahnesi[166] Aytegin'e kastla onu da helâk etmek istediler. Onun "Lâ yeste'hirûne sâ'aten ve lâ yestakdimûne"[167] (Bir saat geciktiremez veya öne alamazsınız) vadesi muktezâ olmadığı ve vaat edilen eceli nihâyete ermediği için fırsat bulamadılar. Onların elinden kaçıp Hulvân'a gitti ve o fırsatın tatlısı, gurbet meşakkatinin acılığını def ediyordu.

[165] Mâide 38.
[166] Şahne unvânı hakkında bkz. Erdoğan Merçil, "Şahne", *DİA*, XXVIII, s. 292-293.
[167] Sebe 30.

Halife, Tuğrul Beg'e İslâm'ı alması ve bu mel'ûnları def etmesi, işin ilk vadede ve en üstün yolda gitmesi ve hakkın müstehaka erişmesi için aceleyle dinin yardımına gelmesi için mektup yazdı ve ulaştırması için Aytegin'e gönderdi. Aytegin, Sultan'ın huzuruna bir mektup yazdı ve Halife'nin o taltifi içinde gönderdi. Tuğrul Beg'e ulaşınca Vezîr-i Mâzi Amîdülmülk Ebû Nasr Kündurî'den Aytegin'e cevaben "Sınırsız askerle geleceğiz. Halife'nin içi rahat ve hâli emin olsun." sözlerini müştemil muhtasar bir cevap yazmasını buyurdu.

Vezir, akranı arasında asıllardan (*usûl*) ve hünerliler encümeninde önde gelenlerden eşsiz kâtip (*debîr*) Safî Ebû'l-Alâ Hassûl'a[168] bu suretle özlü bir cevap kaleme getirmesini buyurdu. Safî Ebû'l-Alâ, kelâm-ı Bârî'den[169] bu âyeti Aytegin'in mektubunun arkasına yazdı: "İrci' ileyhim felene'tiyennehum bi-cunûdin lâ kibele lehum bihâ ve lenuhricennehum minhâ ezilleten ve hum sâgırûne"[170] (Onlara dön, mukabele edemeyecekleri bir orduyla üzerlerine gelirim ve onları oradan zelîl ve hakîr olarak çıkarırım).

Amîdülmülk, kâtibin (*debîr*) zihin sefası ve mizaç lütfunu tedbir sahibi Sultan'a arzetti. O beğenerek Safi'nin gönlünü okşadı, onun hakkında şâhâne lütuflar ve hüsrevâne atıflar buyurdu. Bu sırada dağı geçen ve denizleri dolduran sayısız asker Hakk'ı terkeden zâlimden intikam almak ve Halife'nin kâmurânlık suyunu onun sebâtsız vücudunun çöpünden temizlemek için Bağdâd'a yöneldi. Şehre ulaşınca Besâsîrî'yi yakaladılar ve rüsvâlıkla inim inim öldürdü. Onun etinden canavarlar epeyce doydular. Şüphesiz

Beyit:

Her ân kihter ki bâ mihter sitîzed
Çonân ofted ki hergiz ber ne-hîzed[171]

[168] *Kitâbu Tafzîli'l-Etrâk* adlı eserle meşhur İbn Hassûl'dür. Hakkında bkz. Sadi S. Kucur, "İbn Hassûl", *DİA*, XX, s. 29.
[169] Bârî, Esmâ-i Hüsnâ'dandır.
[170] Neml 37. Şerefeddin yanlışlıkla Nahl demiştir. krş. s. 299.
[171] Fahreddîn Gurgânî'nin *Vîs u Râmîn*'indendir.

Büyüğe karşı kalkışan her küçük

Öyle bir düşer ki asla kalkamaz

451 senesinin Zilhiccesi'nde (Ocak 1060) Halife Kâim bi-Emrillah'ı hilâfet makamına (*mesned*) ve imâmet kapısına (*sudde*) getirdi ve hakka kendi merkezinde karar verdi. Medînetu's-Selâm yaklaşınca Sultan Tuğrul Beg, attan aşağı indi. Hilâfet'e edep ve ihtiram riayeti için Halife'nin mahfesi önünde yaya durdu. Emîrü'l-Muminîn ona iltifat ve kabul buyurdu ve "Yâ Rukneddîn irkeb!" (Ey dinin direği, bin!) dedi. Hakikaten dinin esasının direği onun vücuduyla sağlam olan Tuğrul Beg, süvâr oldu ve Halife'nin musahibi olarak hilâfet makarrı ve imâmet merkezine geldi. Bu hikâyeden birkaç gün ve bu nusretten bir zaman geçince Sultan Tuğrul Beg, vezire: "Bizim buraya bazen gelmemiz gerektiği ve yanımızda çokça asker ve sayısız galebe olduğu için Halife'nin askerimize muayyen bir iktâ buyurması ve askerimizin ulûfesine (*câmegî*) izâfesi için ferman vermesi gerektir." dedi. Re'y sahibi, ilerigörüşlü vezir, "Halife'nin Sultan'ın huzuruna (*hidmet*) o iltimâsı etmesini vaktin tabiatı iktizâ ediyor ve Halife'nin gelirini (*nân*) Sultan'ın muayyen buyurması zamanın mizâcının muktezâsıdır. Evet, buyrulduğu üzere Halife'nin huzuruna giderim ve arz ederim."

Vezir, Halife'nin sarayının kapısına varınca Halife'nin veziri de geliyordu. "Bir haber ile Sultan'ın huzuruna gidiyorum." dedi. Vezirler, ittifakla atın dizginini Sultan'ın dergâhına çevirdiler. Sultan'ın veziri, daha önce efendisinin huzuruna (*hidmet-i mahdûm*) gitti ve arzetti ki: "Halife'nin nâibi bir haberle geldi. Öyle zannolunur ki Halife, kendi harçlığının Sultan tarafından tayin olunmasını iltimâs ediyor. Bu zan kesinleşir (*hadd-i yakîn resed*) ve bu kapalı hüküm açık olursa (*în kiyâs-i hafî celî gerded*)[172] doğru cevap "Biz de bu fikirdeydik" demektir.

Halife'nin veziri de bu sözü arzetti ve Amîdülmülk'ün zannı doğru çıktı. Sultan, telkin edildiği üzere cevap verdi. O gün Halife'nin divanının sâhiplerini ve kâtiplerini (*ashâb u kuttâb*) çağırdı ve kanun istedi. Halife'nin harçlığı için bir gelir (*dahlî*) belirledi. Kalanını divanın tasarrufuna ve kendi buyruğu altına aldı. Bağdâd'dan Dâru'l-Mulk Tebriz'e yöneldi[173]. Amîdülmülk'ü, Halife'nin kız kardeşini[174] vekâletle kendi

[172] Hafî ve celî kıyâs, birer fıkıh terimidir. bkz. H. Yunus Apaydın, "Kıyas", *DİA*, XXV, s. 529-539.
[173] Tebriz, Tuğrul Beg zamanında "Dâru'l-Mulk" yani başkent değildi. Fakat eserin kaleme alındığı İlhanlılar

nikâhı altına almak, bu fazilet vesilesiyle Sultan'ın saltanat çadırlarının iplerini sebat ve ebediyet kazıklarına bağlamak ve bu sıhriyet vâsıtasıyla muhâliflerinin ve memleket tâliplerinin maksûdunun hâsıl olması yolunu kapamak için orada bıraktı. Halife, bu iltimâs hakkında bekledi. Nihâyet vaktin mizacına riâyet sebebiyle icâbet buyurdu. Kazânın delili olan rızâdan sonra Bağdâd Kadı'l-Kudâtı'nı kendi kızkardeşinin tahtırevânıyla (*mehd*) Tebriz diyârında (*hitta*) evlilik duası (*hitbe*) okuması için gönderdi[175].

Seyyide'nin tahtırevânı Tebriz'e ulaşınca şehrin ve havâlisinin en uzak ve en yakın taraflarını süslediler. Küçükler ve büyükler (*asâgir u eâlî*), itibarlılar ve kullar (*ekâbir u mevâlî*) karşıladılar. Meşhurun ve cumhurun kolay ve zor ne kadar düğün kaidesi varsa yapılmadık bırakmadılar. Kutlu bir gün ve uğurlu bir zamanda avâm ve havâsı müştemil mahfilde nikâh akdini yaptılar ve sıhriyet duâsı (*hitbe-i musâheret*) okundu. "Zâlike yevmun mecmûun lehun nâsu ve zâlike yevmun meşhûdun"[176] (O insanların toplanacağı ve görülecek bir gündür).

Sultan bu matlûbun hâsıl olması ve bu istenilen işin tamamlanmasından sevinç gösterdi ve övündü. Diyordu ki:

Beyit:

Ummîd-i men ânest k'ezîn Fâtima-sîret
Mânend Huseyn u Hasanem deh peser âyed

Ümidim odur ki bu Fatma sîretliden
Hüseyin ve Hasan gibi on oğlan gelir

Zifâf etmek ve murat gelinini kucaklamak için Dâru'l-Mulk Rey'e yöneldi.

---

zamanında başkent olduğu için yazar burada anakronizm yapmıştır. Halbuki kendisi yukarıda Tuğrul Beg'in Rey'i "Dâru'l-Mulk" yaptığından bahsetmişti. Tuğrul Beg, bu tarihte Revvâdîler elinde olan Tebriz'i kuşatmıştı.

[174] Diğer kaynaklarda kızı olarak geçmektedir. bkz. Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 106.

[175] *Hıtbe* hakkında bkz. H. İbrahim Acar, "Nişan", *DİA*, XXXIII, s. 152-154.

[176] Hûd 103.

Maksûduna yaklaşınca Tecreşt[177] köyünde havanın sıcaklığının eziyetini def etmek için o sahra boşluğuna indi. Biraz mizâcı itidâl haddine yapıştı ve müstakîm tabiatı felâket rüzgârıyla bozuldu. O menzilde ruh ankası bedenin ödünç evinden ahiret Kaf'ına gitti. Can güvercini bedenin dar kafesinden en yüksek burca uçtu. Lezzetleri yıkanın (*hâdimu'l-lezzât*)[178] ferrâşı[179] o Sultan'ın haşmet örtüsünü (*bisât*) rif'atle dürdü. "Eyne mâ tekûnû yudrikkumu'l-mevtu ve lev kuntum fî burûcin muşeyyedetin"in[180] (Nerede olursanız olun ölüm size ulaşır, sağlam burçlarda olsanız bile) kahredici kasırgası, ikbâl mimarının Cennet'in en üstüne çıkardığı o padişahın celâl kasrını en aşağıya (*esfel-i sâfilîn*) indirdi. "Ve mâ tedrî nefsun bi eyyi ardin temûtu"[181] (Hiç kimse nerede öleceğini bilmez).

Onunla sevgi bağını (*akd-i mihr*) bağlamış, mehr akdetmiş ve mührü kaldırmamış olan Seyyide'nin tahtırevânını Bağdâd'a götürdüler. O bütün gayret ve çabalar Tanrı'nın kazâsı ve Rabb'in takdiriyle (*kazâ-i Îzedî vu takdîr-i Rabbânî*) -"Lâ mu'akkibe li-hukmihi"[182] (Onun hükmünü bozacak kimse yoktur) ve "Lâ meredde li-kazâihi" (Onun kazâsını reddedecek kimse yoktur)- hebâ oldu.

Beyit:

Dî rûz çonân bedî ki kes çûn to mebûd
İmrûz çonân şodî ki kes çûn to mebâd

Dün öyle kötüydün ki senin gibisi yok idi
Bugün öyle oldun ki senin gibisi olmasın

Sultan Tuğrul, dünya merhalesinden ahiret makamına göç edince

Mısra:

[177] Bugünkü Tecrîş.
[178] Yani ölüm.
[179] *Ferrâş* unvânı hakkında bkz. Tahsin Yazıcı – Mehmet İpşirli, "Ferrâş", *DİA*, XII, s. 408-409.
[180] Nisâ 78.
[181] Lokman 34.
[182] Ra'd 41.

Morg-i nefs kafes-i ten rehâ kerd u reft

Can kuşu beden kafesinden kurtuldu ve gitti

Irak ve Horasan memleketinde Alp Arslan Muhammed b. Çağrı Beg mukarrer oldu. O saltanat tahtında "Fî karârin mekînin"[183] (Sağlam bir yerde) temkin buldu.

Beyit:

În cihân râ çu ser-be-ser be-girift
Reft tâ âlemî-i diger gîred

Bu cihanı baştan başa ele geçirdi
Başka bir âlemi ele geçirmek için gitti

Ebû Tâlib Tuğrul Muhammed b. Mikâîl'in meliklik müddeti 429 senesinden (1037/138) ömrünün sonu olan 455 senesi Ramazan'ına (Ağustos/Eylül 1063) kadar 26 yıldı. Vezirleri ve sâlârı Ebû'l-Kâsım Kirmânî ve Amîdülmülk Ebû Nasr Kündürî'ydi. Ve's-sellem.

[183] Murselât 21.

SULTAN ADUDUDDİN EBÛ ŞUCÂ ALP ARSLAN MUHAMMED BİN ÇAĞR[I] BEĞ BİN MİKAİL BURHANU EMİRİ'L-MÜMİNÎN

Sultan Alp Arslan bahtiyar bir padişah ve kamyar bir şehriyar idi. Ferr-i ilâhî (kut)[184] ve übbehet-i şâhî (ululuk) ile donanmıştı. Yiğitliği yeryüzünde meşhur ve mezkûr, cömertliği zamanın sayfaları üzerinde yazılı (*mezbûr ve mestûr*) idi. Muharebe hengâmında ve mücadele zamanında arslanla pençeleşir, yiğit pehlivanlarla mübareze ederdi.

Beyt:

Der sad hezâr karn sipihr piyâde-rev
Nâred çi to suvâr be-meydân-i rûzgâr[185]

Yüz bin asırda yayan giden felek
Senin gibi süvariyi zaman meydanına getiremez

Şekli güzel, şemaili mergup idi. Gönül okşayıcı bir görünüşü ve hasmı fırlatan bir eli vardı. Derler ki: Yayının zihgirinden ok, baltaya gelse deler; dağ kalesine düşse Tur'un vakarından üstün olsa bile kökünden yıkardı. Gazabının dalgasının tokadı, hasmın denizi dibinden toprağı sahile atardı. Hışmının savleti, ateşi taşın kalbinden çöle çıkarırdı.

Şiir:

Ve nahnu unasun nertedi'l-hilme şîmeten
Ve nağbudu ahyânen fenuzvi'l-avâliyâ

184 *Ferr*, Zerdüştlükte, eski Türklerdeki "kut" benzeri bir anlam taşımaktadır. "ferr-i Îzedî", "ferr-i Yezdânî" denildiği gibi İslâmîleştirerek "ferr-i İlâhî" de denilmiştir. bkz. Gherardo Gnoli, "Farr(ah)", *Encyclopædia Iranica*, IX, s. 312-319.

185 Bu şiir Gazneli devri müelliflerinden Nasrullah Münşî'nin *Kelîle ve Dimne Tercümesi* mukaddimesinde geçer. Yapılan övgü ise aslında Gazneli Behramşah içindir. bkz. *Kelîle ve Dimne,* s. 27.

Mizacımız hilm ile kuşanmıştır

Bazense gazaba gelir, kargıları kana kandırırız[186]

Ta'zîr ve te'dîbi, keskin ve ateş saçan kılıcın ucundan ve yıldırım gibi kargıdan; muhaliflerinin meclisi ise lahit mezarından ve ateş (cehennem) çukurundan başka bir şey değildi. Onun buyruğu zamanında Çin yiğitlerinin[187] zülfünün kıvrımından (*çîn-i zülf*) başka bir kırıklık (kıvrım) bulunmazdı. Onun zamanında çemende serviden başkası onun kulluğu ve köleliği bağından azatlığa tama etmezdi. Onun muzaffer ordusu, Hıta'dan Hoten'e kadar gitti ve âlemin her tarafına yayıldı. Nevbet, Pars (Fars) ve Şebankare'ye gelince onun hükmüne hürmet etmediler. Ona itaatte isteksiz idiler. Emrinin boyunduruğundan başlarını çeviriyorlardı. Kahrının tilmizi, onların mertliğini riayet ve itaat arsasına çekti. Bizzat kendisi Şebankare'ye gitti ve -innel mulûke izâ dehalû karyeten efsedûhâ ve cealû eizzete ehlihâ ezilleten- (Şüphesiz melikler bir şehre girdikleri zaman orayı ifsat ederler ve ahalisinin azizlerini zelil kılarlar)[188] muktezasınca birçok başkaldıran taç sahibini (*tâcdâr*) haraçgüzar (*bâcdâr*) eyledi. İş güç sahibi birçok zengini, insan yiyen mızrağa yem etti. Onun saltanatı zamanında Rum [Roma] Meliki Ermanos [Roman Diyojen] üç yüz bin süvari ile İslâm diyarına kasdederek hareket etti. Şevket ve ikbalinin kuvvetine itimat ederek küfür ve dalâlet sancaklarını kaldırdı. Müslümanların mallarını yağmalamak ve hallerine tefrika salmak için paçalarını sıvadı. Cihangirlik merdivenlerine yükselmek sevdası dimağına yerleşmiş ve iradesinin dizginlerini hilekâr Şeytan'ın ellerine vermişti. "*Câhidu fî sebîlillah"* [189] (Allah yolunda cihat eden) Sultan'ın hükmünce onun men ve defi için harekete geçildi. Sultan'ın iki yüz binden fazla yoldaşı ve musahip kulu yoktu. Her ne kadar asker azsa da Allah'tan o kadar çok medet ümit ediyor ve diyordu ki: "Bizim askerimiz İslâm'ın revnakı olması için canlarını avuçlarına koymuşlardır. Füccar küffarın kasdında saf saf olmuşlardır. Hasmın galebesiyle münhezim olmamalıdırlar. Hayl ve haşemi çok olsa da "Ve lev kâne ba'duhum li ba'dın zahiren"[190] (Bazıları bazılarına yardım etse de) düşünmemelidir. Allah'a tevekkülle ayağı muharebe ve

186 Bu şiir, Melikşah ve Muhammed Tapar devri şairlerinden Ebîverdî'ye aittir. el-Ebîverdî, *Dîvân*, Matbaatü'l-Osmaniyye, Lübnan 1317, bkz. s. 380.

187 M. Şerefeddin, yiğit manasındaki "delîr" kelimesini "dilber" diye okumuş. Burada edebiyatta sıkça konu edilen Türk gulamlar kastediliyor olmalı.

188 Neml 34.

189 Tevbe 41.

190 İsra 88.

mukatele meydanına koymalıdır. -ve kâne hakkan aleynâ nasru'l-mu'minîn- (Müminlere yardım bize haktır)[191].

Malazgird mevziinde birbirleriyle karşılaştılar. Sultan'ın ordusu Yezdân'a itimat ile zulüm ve tuğyan binasını yıkmak için kolları sıvadı. Bir çarpışma ile Rum ordusunun bünyesinin esası Hayy ve Kayyûm'un [Allah'ın] tevfikiyle harap ve münhedim oldu. Mülk, haşmet, ömür ve devletinden ümidini kesen Ermanos "Ez zâlimîne eadde lehum azâben elîmen" (Allah zalimlere elemli bir azap hazırlamıştır)[192] vadesinden korkuyordu. Gazi Sultan'ın ordusundan Rumlu bir gulamın eline düşerek zelil ve hor düşmüştü. "Kem min fietin kalîletin galebet fieten kesîraten bi-iznillâh" (Allah'ın izniyle nice çokluk azlığa galebe gelmiştir)[193].

Beyit:

Her peşşe ki der kûy-i to pervâz koned
Saydî koned û ki bâz netevâned kerd

Senin yanında uçan her sivrisinek
Şahinin avlayamayacağını avlar

Rivayet edilmiştir ki: Sultan gazaya çıktığında Bağdat sahrasında orduyu sayıyor ve gözden geçiriyordu. Şahne Sadüddevle'nin süvarilerinden olan bu Rumlu gulam arz alanına gelmiş ve kendisini rical arasında saydırmıştı. Ârız kendisine sövmüş ve Sadüddevle'ye demişti ki:

رجالاً للحروب الله خلق
وثريد[194] لقصعة ورجالاً

Allah harpler için erler yarattı

191 Rum 47.
192 İnsan 31.
193 Bakara 249.
194 للحرب yazılmışsa da M. Şerefeddin'in okuduğu gibi للحروب olmalıdır.

Bazı erleri de çanak ve tirit için yarattı

Sadüddevle'nin hamiyeti galeyana geldi ve inayeti harekete geçti. “Adını yazın” dedi, “Ola ki Rum Meliki'ni bu mahrum ele geçirir”. Emrin akıbeti de öyle oldu.

Mısra:

Çûn der în râh çu tâvus be-kârest meges[195]

Bu yolda sinek tavus gibi iş görür.

Filkıssa Sultan, Ermanos'u birkaç gün mukayyet ve mahpus eyledi. Ondan sonra onu affetti ve kölelik halkasını (*tavk-ı rakk*) onun canının boynuna geçirdi. Onunla birlikte belaya uğrayan birkaç kişiye de aman verdi. -hattâ yu’tûl cizyete an yedin ve hum sâgirûn- (Onlar küçük düşüp elleriyle cizye verinceye kadar)[196]. Cizye adıyla ve hürriyet bedeli olarak hazineye her gün için bin dinar altın göndermesine, can ve malının emniyetli ve mahfuz olmasına karar verildi.[197]

Sultan Alp Arslan 455 (1063) senesinde saltanat tahtına oturdu. Amcası Tuğrul Beg'in veziri ve müşiri olan Amîdülmülk Ebu Nasr Kundurî'yi azl ve hapsetti. Sadr-ı Âli[198], Hâce-i Mâzi Nizamülmülk Tûsî, muhabbet[199] ve bela zamanlarında bir müddet ona mülazemet etti. Şiddette, rehada, rahmette ve zahmette hizmet şartlarını yerine getirdi.

Şiir:

إنَّ الكرامَ إذا ما أسهلوا ذكروا

195 Senâî'nin bir kasidesinde *“K'ender în mulk çu tâvus be-kârest meges”* şeklinde geçer. bkz. *Divân-i Senâî-i Gaznevî*, hzl. Muhammed Takî Muderris-i Razavî, İntişârât-i Senâî, Tahran 1380, s. 307.

196 Tevbe 29.

197 Malazgirt Meydan Muharebesi ile ilgili bu kısım daha önce ufak farklılıklarla bir makale olarak yayımlanmıştır. bkz. Mehmet Çalışkan, "El Urâza'ya Göre Malazgirt Muharebesi", *Millî Mecmûa*, S. 4, (Temmuz-Ağustos 2018), s. 31-34.

198 Willem Floor, “Ṣadr”, *EIr*, http://www.iranicaonline.org/articles/sadr

199 M. Şerefeddin bunu “mihnet” şeklinde okumuştur. bkz. a.g.e., I, S. 3, s. 482.

مَنْ كانَ يألفهمْ في المنزلِ الخشنِ[200]

Büyükler (*kirâm*), kolaylığa (sühûlete) eriştiklerinde
Çilehanede tanıdıklarını hatırlarlar

hükmünce vezareti ona verdi. Her işin hall, akit, kabz, bast, tefviz ve azil yularını onun kifayetli avcuna koydu. Amidülmülk'ü bir yıl tutuklu ve mustarip bıraktı. [4]56 yılında (1063/1064) Nesâ'da o kifayetli civanmerdi, vefalı nimethaneye ve asıl menzilgâha gönderdi[201]. Böyle nakletmişlerdir ki -el-uhde alâ el-ruvât- (sorumluluk rivayet edenlerindir) Âsaf-ı sâni Nizamülmülk Tûsî, bu hâce-i mâzi-i râzinin katlinde çaba ve gayret göstermiş olabilir. Fakat erdeminin mükemmelliği (*kemâl-i fazl*), aklının çokluğu (*vufûr-i akl*), mizacının güzelliği (*hüsn-i sîret*), düşüncelerinin temizliği (*serîret-i nika*) uludan uluya (*kâbiren an kâbir*), güvenilirden güvenilire (*sikaten an sika*)[202] nakledilmiş ve meşhur tevatür olmuştur -izâ tevâtüre'l-haberu ifâdü'l-ilm ve lâ hâcet ilâ en-nazari- (haber tevatür olunca ilim ifade eder ve incelemeye hacet olmaz)-[203]. Bu rivayete kabul fetvası ve bu hikâyeyi dinleme (*istimâ*) ruhsatı verilmez. Haber, doğru veya yalan olabilir. Ama mal temini, makamının ve malının muhafazası, servetini arttırma sevdası (*muhabbet-i teksîr-i menâl*) -ki dünyaperestliğin gereğidir ve bir güruh bunu hükümdarlık levazımdan sanar- için kıskançlık ve gafletten bu icazeti vermesi, adalet ve insaf gözünü yumması mümkündür. -Hubbuk eş-şeye yu'mi ve yusimm- (Bir şeyi sevmen kör ve sağır eder)[204]. Filkıssa Sultan'ın kahrının şimşeğini gördü. Can alıcı misafir, onun talihsiz misafirhanesine geldi. Bir saat mühlet istedi. Yüzünü Hazret-i İzzet'e (Allah'ın huzuruna) koydu. Hiçbir gammazın zahmeti olmaksızın sûz (yanma) ve niyâz ile iki rekât namaz kıldı.

Ve tenini Allah'ın (*Bîçûn-i Azze ve Alâ*) kazasının hükmü ve kaderinin emrine

200 Bu şiir Ebu Müslim b. Velid, Da'bel Huzâî, İbn Amîd, Buhturî, Ebu Temmâm Tâî, İbrahim b. Abbas Sulî, Abdussamed b. Babek, İbnu'l-Verdî gibi pek çok şaire atfedilmiştir. bkz. Da'bel Huzâî, *Divan*, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1414/1994, s. 175.

201 Amidülmülk hakkında bkz. Abdülkerim Özaydın, "Kündürî", *DİA*, C. 26, s. 554-555.

202 *Sika* hadis ilminde güvenilir raviler için kullanılan terimdir. bkz. Ahmet Yücel, "Sika", *DİA*, C. 37, s. 175-176.

203 Çok sayıda râvinin rivayet ettiği hadise *tevâtür* denir. bkz. H. Yunus Apaydın, "Mütevâtir", *DİA*, C. 32, s. 208-211. Bu söz Kadı Beydâvî'nin *Minhâcü'l-Vüsûl ilâ İlmi'l-Usûl* adlı fıkıh usulü kitabında geçer; Dâru İbn Hazm, Beyrut 1429/2008, s. 158. Müellifimiz Şiî olmasına rağmen Şâfiî mezhebinden bir âlimi referans vermesi ilgi çekicidir.

204 Hadistir. bkz. Ebu Davud, *Sünen-i Ebu Davud Terceme ve Şerhi*, çev. Necati Yeniel - Hüseyin Kayapınar, Şamil Yayınevi, İstanbul 1987, C. 16, s. 410.

verdi ve nazlı canı takdirin askerinin ayağına attı.

Şiir:

بغيره مات بالسيف يمت لم ومن
واحد[205] والموت الأسباب تنوعت

Kılıçla ölmeyen başka şeyle ölür
Türlü sebebi olsa da ölüm birdir

şiirini kendine okudu ve cellada dedi ki:

- Tanrı'nın buyruğunca (*fermân-i Yezdânî*) Sultan'ın kahrını icra ediyorsun. Bîcan olan benden, cihan sultanına ve hükmü geçen (*nâfiz-i fermân*) vezire Rahman'ın rızasını taleben bildir. Sultan'a de ki: Bunca mübarek hizmet, sizin hizmetinizdi. Amcan Tuğrul Beğ, bana fani nimet ve dünyevi saadet (*devlet*) tahsis eyledi. Sen de derece-i âli yani baki hayatı ve o cihanın kerametini ona eklemeyi buyurdun. Sizden bana hem din, hem dünya, hem suret, hem mana, hem baki, hem fani, hem evvel, hem sani hâsıl oldu. Senin buyruğunla mağfiret saadetine ve şehadet mertebesine ulaşıyorum. Benzersiz vezire (*vezîr-i bî-nazîr*) de ki:

Ânçi ber mâ mî konî imrûz ber mâ begzered
Sâhibâ rahm bekon mârâ gam-ı ferdâ-yı tost

Bize yaptığın, bugün geçer
Arkadaş, rahmet et; yarın senin gamın olur

Methe layık olmayan bir bid’at (*bid'at-i nâ-mahmûd*) ve def edilmiş bir kaide olan vezir katlini cihana getirdin.

205İbn Nubâte es-Sa'dî'ye aittir.

Mısra:

Hifzte şeyaen ve gâbet anke eşyâu[206]

Bir şey hıfzettin ve senden nice şeyler kayboldu

Korkarım ki "Kardeşi için kuyu kazan, kendisi düşer" hükmünce bu kötü âdeti (*sünnet-i seyyie*) kendin hakkında ve kendi soyunda (*a'kab*) bulursan ve bu beğenilmeyen kaideyi evladında ve akranında (*etrâb*) görürsen, valla

Beyt:

Mâ sîlî-i rûzgâr hordîm ve şodîm
Tâ hod be-kocâ resed ser-encâm-i şomâ[207]

Feleğin sillesini yedik ve öldük
Sizin serencamınız nereye gidecek

Sultan son zamanında Maveraünnehir hâkimi Han[208] ile cenge gitti. Ceyhun'dan geçince gulamları Ceyhun'un ötesindeki (*mâverâu'l-Ceyhun*) bir kaleye gece baskını (*şeb-hûn*) yaptılar ve kalenin *kûtvâl*i[209] Yusuf-i Berzemî'yi esir ettiler ve zincirleyerek tahtın önüne getirdiler. Sultan ondan ahvali ve umûru anlatmasını buyurdu. "*el-hâinu hâifun"*[210] (Hainler korkaktır) hükmünce Sultan'ın heybetinden korkuyordu. Korkan bir yürek ve can korkusuyla titreyen bir dil ile Sultan'a sefil (*bî-ser u sâmân*) sözler söylüyordu. Her lahza bir tür ve her lemha (bakış) bir suretle bir laf arz ediyordu. Sultan gücendi ve katlini hükmetti. Yusuf, tatlı canından ümidi kesti. Bıçak kemiğe ve iş cana dayandı.

206 Ebu Nuvas'a aittir. bkz. *Dîvânu Ebî Nuvâs*, thk. Ahmed Abdulmecîd Gazzalî, Dâru'l-Kitâbu'l-Arabî, Beyrut (tarihsiz), s. 7.
207 2. mısra Sa'dî-i Şîrâzî'dendir.
208 Karahanlılardan Şemsülmülk Nasr Han. bkz. Osman G. Özgüdenli, *Selçuklular*, İSAM, İstanbul 2015, C. I, s. 159.
209 Kale muhafızı diyebileceğimiz *kûtvâl* unvanı hakkında bkz. Cevat İzgi, "Kûtvâl", *DİA*, C. 26, s. 503-504.
210 Darbımeseldir.

Mısra:

Nevmîd dilîr bâşed u çîre zebân[211]

Ümitsiz, yiğit olur ve dili cesur

Çizmenin baldırından bir bıçak çıkardı. Bu vartadan belki canını kurtarır ümidiyle Sultan'ı öldürmeye kasdetti. İşe yararsa taze bir hayat ve yeni bir ömür bulurum dedi.

Eğer Sultan'ın devletinin kalkanı bu keskin kılıca mâni olursa ben bari mezbuhane bir hareket yerine getirmiş olurum ve nefsin bekası için "İnne li-nefsike aleyke hakkan"[212] (Nefsinin senin üzerinde hakkı vardır) gereğince elimden geleni ifa ederim.

Şiir:

Kasdeş hatar est u men be-hâhem kerden
Yâ surh konem rûy bedân yâ gerden[213]

Ona kasdetmek tehlikelidir ve ben yapmak isterim
Ya yüzüm kızaracak, ya boynum

Yusuf tahta yaklaştı. Sultan'ın bahtı uykudaydı. Her ne kadar istâdegân-i dergâh ve mülâzımân-i bârgâh onu tutmak ve bıçağı onun kökünden vurmak istedilerse de Sultan icazet vermedi. Hasmını hakîr ve düşmanı küçük sandı.

---

[211] Harezmşah Atsız'ın münşisi Reşiduddin Vatvat'a ait bir rubaidendir. bkz. *Dîvân-i Reşîduddîn Vatvat,* hzl. Said Nefisi, Kitâbhâne-i Bârânî, Tahran 1339, s. 617.

[212] Hadistir. bkz. Buhârî, *Sahîh-i Buhârî ve Tercemesi*, çev. Mehmed Sofuoğlu, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1987, C. 4, s. 1834.

[213] Biraz farkla İlhanlı devri müşrifi Mecdülmülk-i Yezdî'ye aittir. bkz. Abbâs İkbâl, *Târîh-i Moğol,* Muessese-i İntişârât-i Emîr-i Kebîr, Tahran 1388, s. 418.

Oku daima istediği hedefe ulaştığı ve asla yanlış gitmediği için onu kendi eliyle helâk etmeyi doğru buldu. Şecaat ve mertliği, yardım istemeye izin vermedi. Akıl ve doğru görüşlülüğü (*hasâfet*) kötü talihin örtüsü örttü. Akıl ve rezâneti yok oldu. "Li yakdiyallâhu emren kâne mef'ûlen"[214] (Yapılması gereken bir işi Allah'ın vukua getirmesi için). Kin yayından bir oku o mülk ve din düşmanını vurmak için attı. Tesadüfen yanlış gitti ve Yusuf fırsat buldu. Adalet Mısr'ının Aziz'ini şehadet mertebesine ve mağfiret derecesine yolladı. Saltanat ağacı yaprak ve meyvesini döktü. Hass u âm (havas ve avam), Yusuf'un hareketinden kederli Yakup gibi esef, hüzn, sıkıntı ve mihnete düştüler.

Beyit:

Ez behr-i Hodây râ teâlî
Âşufte çonîn ki dîd hâlî
Bâzî şode haste-i tezervî
Şîrî şode kuşte-i şekâlî

Allah için
Böyle perişan hâli kim gördü
Bir doğanı bir sülün yormuş
Bir aslanı bir çakal öldürmüş

Bu zalimin bu asiliği irtikap ettiği zaman 2000'e yakın hizmete hazır (*kemer-beste*) gulam Sultan'ın hizmetinde edep elini (*dest-i edeb*) önlerine tutmuşlar [el pençe durmuşlar] ve saf saf durmuşlardı. Bu asilik hail olunca her biri bir köşeye kaçtılar ve kısasa mecal bulamadılar.

Beyit:

[214] Enfal 42, 44.

Tâ bedânî ki vakt-i pîçâpîç

Hîçkes mer torâ nebâşed hîç[215]

Bil ki karışıklık vaktinde

Hiç kimse seninle olmayacak hiç

Derler ki: Sultan'ın vücudu bıçaklandığı zaman Şahne Sadüddevle[216], kendini Sultan'ın üzerine attı ve nazlı canını feda etti.

Onun vücudu da yaralandı. Eceli son bulmadığından ve ömrünün müddeti geçmediğinden o yaradan kurtuldu ve o zahmetten sâlim kaldı. Mutlaka,

Beyit:

Çu devlet musâid buved baht poşt

Berehne neşâyed be-sâtur koşt

Tâlih müsait olur ve baht arka çıkarsa

Çıplak satırla öldürülemez

Filcümle Yusuf-i Berzemî maksut ve matlubuna nail olunca ve arzusuna erişince saraydan çıkmak için birkaç adım attı. Şehit Sultan'ın ferraşların mukaddemi ve mehterlerinin kıdvesi Câmi-i Nişâbûrî, ansızın kin kemerini açıp Yusuf'un başına bir gürzle (*mîh-kûb*) vurdu ve onu cehenneme (*Dâru'l-Bevâr*) yolladı. – hasire'd-dunyâ ve'l-âhirete-[217] (Dünyayı ve ahireti ziyan eyledi) onun hâlinin vasfı oldu. Tarih ilminin sancaklarını dikenler (*nâsıbân-i a'lâm-i ulûm-i tevârîh*) ve haber denizlerinde gezenler (*seyyâh-i bihâr-i ahbâr*) şöyle nakletmişlerdir ki: Şehriyâr-i gâzî Melikşâh-i Selçûkî'nin saltanatı zamanında Halife Muktedir'in gulamlarından biri bu Ferrâş Câmi'nin oğlunu katletmiş ve Halife'nin haremine sığınmıştı. O ciğergûşesi için Câmi'in yüreği kan

[215] Senâî'ye aittir. Senâî, *Hadîkatu'l-Hakîka ve Şerîatu'l-Tarîka*, thk. Meryem Huseynî, Merkez-i Neşr-i Dânişgâhî, Tahran 1382, s. 204. Nasrullah Münşî'nin *Kelîle ve Dimne Tercümesi*'nde de geçer.

[216] Bağdat şahnesi Sadüddevle Gevherayin hakkında bkz. Aydın Usta, "Gevherâyin", *DİA*, Ek-1. Cilt, s. 477.

[217] Hacc 11.

ağlıyor, ciğeri hasret ateşiyle yanıyor ve harem-i âlinin havalisinden geçemiyordu. Mukavemet ve mukabeleden aciz kalınca adalet isteyenlerin usulünce (*be-resm-i dâd-hâhân*) Sultan Melikşah'ın yularını tuttu ve dedi ki:

Beyit:

Ey torâ kerde Hodâvend Hodâ-yi mute'âl
Dâde cûd u hired u cân u civânî vu cemâl[218]

Ey ulu Tanrı'nın efendi eylediği
Cömertlik, akıl, can, gençlik ve güzellik verdiği

Oğlumun katiline, benim zayıf ve miskin vücudumla babanın katiline yaptığımı yap. Hizmetkârın hakkını unutmayın. Şeriatta kısas mühimdir ve nefislerin ismeti vaciptendir. "Ve lekum fî'l-kısâsi hayâtun yâ ulî'l-elbâbi"[219] (Sizin için kısasta hayat vardır ey akıl sahipleri). Sultan Melikşah, suçlu gulamı harem-i muhteremden çıkarması ve hasmının eline teslim etmesi için kesin emirle (*be-hukm-i cezm*) derhal Emîr-i Hâcib'i gönderdi. Halife bu hüküm ulaşınca Câmi'i çağırdı ve dedi ki:

Beyit:

Be-kîn costen morde-i nâ-pedîd
Ser-i zind k'ânrâ neşâyed borîd

Görünmez olmuş ölünün intikamını aramak için
Dirinin başını kesmek yaraşmaz

On bin altın dinar almasını, *men afâ ve asleha fe-ecruhu alâllâhi*[220] (Her kim af

[218] Sultan Sancar devri şairlerinden Enverî'nin Melikü'l-Fâzıl Hâce Kemâleddin Muhammed'i hicvettiği töhmetinden kurtulmak için yazdığı kasidenin matlaıdır. bkz. Enverî, *Dîvân-i Enverî*, hzl. Saîd Nefîsî, Muessese-i İntişârât-i Sikke, Tahran 1364, s. 189.
[219] Bakara 179.
[220] Şura 40.

ve ıslah ederse Allah ecrini verir) muktezasınca onu affetmesini, metanette (*hazm*) malum kaideye ve övülen yola (*tarîka-i mahmude*)[221] riayet etmesini yani hareme hürmette yarışmasını istedi. Câmi, gayret ve hamiyetten kabul etmedi ve "ve men kutile mazlûmen fe-kad cealnâ li-veliyyihî sultânen"[222] (Kim mazlum olarak katledilirse velisini hak sahibi kıldık) buyruğunca gulamı katletti.

Sultan Alp Arslan'ın doğumu, 421 Muharremi'nin ikinci gecesi idi[223]. Vefat zamanı 465 [1072/1073] idi. Saltanat müddeti on iki yıldı. Veziri, ikinci Büzürcmihr[224] olan Nizamülmülk el-Hasan bin Muhammed bin Ali bin İshak et-Tûsî idi. Tevkîi[225] "Bi-nasrullahi" (Allah'ın yardımıyla) idi. Ve's-selâm.

[221] Metinde *tarîfe* şeklindeyse de doğrusu M. Şerefettin'in okuduğu gibi *tarîka* olmalıdır.
[222] İsra 33.
[223] Miladi 16 Ocak 1030 tarihine denk geliyor. Fakat genel kabul gören tarih, İbnü'l-Esir'e istinaden 20 Ocak 1029'dur. bkz. İbrahim Kafesoğlu, "Alparslan", *DİA*, C. 2, s. 526.
[224] Sasani hükümdarı Anûşirvân'ın hikâyelere konu olan veziri.
[225] Tevkî hakkında bkz. Erdoğan Merçil, "Tevkî`", *DİA*, C. 41, s. 35-36.

ES-SULTAN CELÂLEDDİN MELİKŞAH BİN MUHAMMED KASÎMU EMÎRİ'L-MUMİNÎN

Sultan Melikşah-ı Mazi, millet ve dinin etrafını tîğ-i mimarîyle koruduğu için namlı bir padişah ve iyi bir şehriyar idi. O zamanın hüsrevlerinden ve şahlarından Girdgâr'ın (Tanrı) tevfiğiyle mümtaz idi. Cihan meydanından şecaat çevgânıyla adalet ve ihsan gûyunu (topunu) zamanın sultanlarının önünden almış ve devran avlağında (*şikârgâh*) mübareze ve medet yayını germişti. Dehrin kahır okunu azgınların (*ehl-i tuğyân*) can hedefine vurdu. Zulüm ve düşmanlık bağının kurtlarını insaf pençesiyle yakaladı, zulüm ve itisaf dişini, küfran ve isyan ağzından çıkardı. Hâkim-i Kadîr'in (Allah) emriyle takdir hatibi yeryüzünün (*rub-ı meskûn*) minberlerini o her kandırılmışa adalet bahşedenin (Melikşah) elkab-ı hümayunuyla süsledi. Allah'ın eserinin bezekçisi (*meşşâta-i sun'-i Bîçûn*) yeryüzünün yanağını Ceyhun'dan Seyhun'a kadar o şehriyarın kaderinin ahkamı süsü ile bezedi. Ezelî inayetin câmedarları, Allah'a riayet câmehanesinden cihandarlık tırâzıyla donanmış kâmkârlık kaftanını o Gazi Sultan'ın haşmetli omzuna attılar. Ululuk ve cihangirlik tacını o hükümdarın (*vâli*) yüce başına koydular. Hükkâm, mevâli ve muâdî (düşmanlar) onun cenab-ı âlisine itaat ettiler. Uzak ve yakındakiler (*akâsî vu edânî*) onun emir ve yasaklarına (*evâmir u nevâhî*) inkıyad ve fermanberlik kemerini can beline bağladılar.

Babası Alp Arslan devlet atının (*yekrân-ı devlet*) dizgini bu cihan meydanından çevirdi ve rahmet-i rahmana erişti. İyi nam ile mezardan (*gâr-ı gûr*) Server'in sarayına (Peygamber'in cennetine) gitti. "-Ma nensah min ayetin ev nünsiha ne´ti bi hayrim minha" (Bir ayeti nesheder veya unutturursak ondan daha hayırlısını getiririz)[226] hükmünce o adil şah, eserleri övülmüş olan şehinşahın müttekâsında istikrar eyledi. O övgüye layık şehriyar, şehit bahtiyarın tahtgâhına yerleşti. Yedi feleğin kubbesinde iftihar kösü, beş nevbet çaldı. "Hür oğul kerim babasını örnek alır." muktezasınca vezirlik kaftanını (*ridâ*) ve naiplik hilatini, akıl sahibi Hace Nizamülmük Tûsî'nin -rezak Allahu cenneti'l-naîm- (Allah, Naim Cennet'i nasip etsin) omzuna attı. O adaletperver Sahib'in [Nizamülmük] adalet dağıtan kalemini memlekette devletin sâhib-i divanı eyledi. O ikincisi olmayan Düstur [Vezir], cihangirlik köşkünün müessisi,

[226] Bakara 106.

Mısra:

Ki der vezâret sâhib-i şerîat-i vüzerâst

Vezirlikte, vezirlerin sahib-i şeriatidir.

Onun adaletli dergâhı, ağızların öpecek (*mukabbel-i efvâh*) ve alınların sürülecek (*muaffer-i cibâh*) yeri oldu. Emir ve nehiy dizgini onun kifayetli eline geldi. Sevinç kaftanını sırtına ve ululuk sarığını (*imâme-i mihterî*) başına koydu. Hâkim ve mahkûm, hâdim ve mahkûm, memnun ve mahrumun halini takviye için kudret elini, insaf eteğinden çıkardı. Emellerin müjdecisi, Hazret-i Zu'l-Celâl'den [Allah] "innâ ce'alnâke ḫalîfeten fî'l-ardi"[227] (Biz seni yeryüzüne halife kıldık) menşurunu ona verdi. Eşsiz Kadîr, "ve in hakemte fahkum beynehum bilkisti"[228] (Eğer hükmedersen aralarında adaletle hükmet) ayetini onun kulağına okudu. Terbiye ve muavenet kapısını, büyüklerin önde gelenlerine (*ekâbir-i izâm*), ileri gelenlerin en şereflilerine (*emâcid-i a'lâm*), halkın imamlarına (*eimme-i enâm*), helali ve haramı bildirenlere, havasın ve avamın ahkâmını beyan edenlere açtı. Âtıfet, mürüvvet, merhamet ve fütüvvet döşeğini halk taifelerinin refahı için döşedi.

Beyit:

Gerdûn nihâd kâm-i cihâneş der âstîn
Her kû b'âstân-i dereş yek zaman resîd

Her kim onun kapısının eşiğine bir vakit erişir
Felek onun dünya muradını yoluna serer

Bundan dolayı o eşsiz Hâce ve faziletli Düstur'un celal güneşi ve ikbal yıldızı, lütuf asumanından emeller erbabına aksetti. O parlak dolunay, bilge Hâce (*Hâce-i habîr*), benzersiz tedbir sahibi Vezir (*Vezîr-i sâhib-i tedbir-i kalîlü'n-nazîr*) kemâl

[227] Sad 26.
[228] Maide 42.

divanından celal eyvanına koştu ve Irak ülkesinde, belki âfâkın her tarafında yol tuttu. Birbirine geçmiş işi nizama soktu. Zulüm âdeti def edildi ve eziyet kaldırıldı. Cümle halk Hasan'ın [Nizamülmülk] hüsn-ü ahlâkından nasipdar oldular. Hoş tabiatının kokusu, muti ve asinin burnuna erişti. Memleket kethüdalığı kalemini tedbir parmağının ucuyla tuttu. O ulu makamın (*menâsıb-ı aliyye*) kisvesi ve o yüce mertebenin (*merâtib-i seniyye*) hilatini, -ki ezel kârhânesinde onun kaderinin boyu ve yüceliği için dokumuştular-, giyindi. Kifayet ve işbilirlik ile cevr ve kanunsuzluk bünyanını "kaan safsafen lâ tera fiha ivecen ve lâ emtâ"[229] (Dümdüz yapar, ne bir kıvrım ve ne bir tümsek görürsün) eyledi. Yüksek adalet sarayını (*kasr-ı müşeyyed-i madelet)* a'lâ-yı illiyyine çıkardı. Memleketin her mevzisinde kıyamet günü (*yevmü't-tenâd*) için kurtuluş ümidiyle asil ve bayağı (*şerîf u vazî*) için yüce medreseler kurdu. İlim talebelerine muntazam vazifeler ve maaşlı ihsanlar verdi. Medrese tesisini buyuran ilk kişi oydu. Günümüze kadar cihanın her tarafında olan hayratından havas ve avam, ulu imamlar ve İslâm ilimleri talebelerinden herkese daima fayda gelmektedir. O geçerli sadaka (*sadaka-i câriye*) ve daimî ihsanın (*atiyye-i dâime*) sevabı, "Men câe bi'l-haseneti fe-lehu 'aşru emsâlihâ"[230] (Kim bir iyilikle gelirse ona on misli verilir) fehvasınca o Hâce-i Cihân'ın [Nizamülmülk] ruhuna (*revân*) ulaşmaktadır. Bağdad Nizamiyesi kapısından ve kubbesinden:

Mısra:

مستندا للعلم حائطها زال لا

Duvarı ilme daima istinat olsun

İsfahan Sadriyyesi'nden:

الحدثان عن صينت

Afetlerden masun olsun

[229] Taha 106-107.
[230] En'âm 160.

sadâsı küçük ve büyük, hakir ve asilin (*hatîr*) kulaklarına erişti. Bu yer, o melek gönüllü Sâhib'in, o melik alametli Sadr'ın, eli derya [cömert] Düstûr'un, maden ocağı gibi servetli Hüdavend'in (Efendi) güzel huylarını ifade etme yeri değildir. Bu mağfur ve makbul Düstûr'un beğenilmiş vasıfları ve seçkin ahlâkının beyanı dağınık olamaz. Bu iyi işli Hâce'nin güzel adetlerini ve makbul özelliklerini saymak

Mısra:

Ân bîş zi âferîniş ve kem zi Âferîde-kâr

O yaradılıştan çok ve yaradandan azdır

tabiyetle beyana gelmez ve parmak atına (*tevsen-i benân*) hareket mecali (*mecâl-i cevelân*) vermez. Ve lillahi derru'l-kâil haysu kâle (Diyen ne güzel demiş):

Beyt:

Her vezîr u mufti u şâir ki û Tûsî bûd
Çûn Nizâmulmulk u Gazzâlî u Firdevsî bûd

Tus'lu her vezir, müftü ve şair
Nizamülmülk, Gazali ve Firdevsi midir

Vezaret şehametli Hâce ve kifâyetli Sâhib'de karar kılınca Cihan Sultanı [Melikşah] Horasan ikliminden Irak ve Azerbaycan memleketine yöneldi. Amcası Kavurd Selçukî, adedi insan hayalinin nigarhanesine sığmayacağı ve vehim ressamının o ordunun siyahlığını tasvire kudret bulamayacağı uçsuz bucaksız askerle (*leşker-i bî-kerân*) Kirman'dan

Beyt:

Heme siper-ten u şimşîr-dest u tîr-enguşt

Heme sipeh-şiken u dîv-bend u şîr-şikâr

Hepsi kalkan gövdeli, kılıç elli ve ok parmaklı

Hepsi asker kıran, dev bağlayan ve aslan avlayan

çıktı ve Irak'a yöneldi. Kerh[231] kapısında iki ordu karşılaştı. Üç gün devamlı cidal meydanı ve kıtal saffına girdiler. Muhalefet yayını elde tuttular. Nazik canlarını bela okuna hedef yaptılar. O üç gün üç gece ne gece karanlığının hücumu zamanında (*hengâm-i hucûm-i leşker-i Zengî-i şeb*) oturdular, ne gündüz aydınlığının erişme vaktinde (*vakt-i vusul-i asker-i Rûmî-i rûz*) istirahat mecali buldular. "Selâse leyâlin seviyyen"[232] (Tam üç gün). Gözlerini açıp yarının işinin tedbiriyle meşgul oldular. Tesadüfen Kavurd'un ordusundan bir savaşçı, münferiden Melikşah'ın kavminden biriyle mukavemetten dem vurdu ve mübareze iddia etti. O yürekli pehlivan ve o aslan gibi yiğit, Kirman ordusunun tîr-zebân (ok dilli) mübarizini mızrağın ucuyla (*be-sinân-i rumh*) bir hamlede cansız kıldı. Kavurd onu görünce "Duracak yer değildir; bu diyardan firar, mühimdir ve muterizlerden kaçınmadır" dedi ve hezimete yüz tuttu. Doğru demişlerdir:

Mısra:

Poşt-i sipeh girân suvârî dâred

Ordunun dayanağı bazen bir süvaridir

Baht yoldaş ve talih (*devlet*) gözetici olmadığı için o meydandan çıkamadı ve Sultan Melikşah'ın eline düştü. Sultan oradan Hemedan'a geldi. Muzaffer ordusu (*leşker-i mansûr*) düşmanı kahreylemiş ve mülkü müddeinin (Kavurd) zahmetinden

[231] Bağdad'ın batısına verilen isim. Fakat diğer kaynaklarda muharebenin yapıldığı yer Kerec (Tahran'ın bir banliyösü) olarak geçer. ج harfi müstensih hatası olarak چ yazılmış olmadır. Kerec hakkında bkz. Bernard Hourcade, "Karaj", *EIr*., C. 16, s. 537-538.

[232] Meryem 10.

kurtarmıştı. İktâ ve ulûfenin (*câmegî*) arttırılmasını istediler. Bu isteklerini ifrat mertebesinde mübalağa ettiler. Sözü "Sultan iktâları arttırmakta ve inamları iki katına çıkarmakta ihmal reva görürse `Yaşasın Kavurd´ (*Kavurd râ omr bâd*) demeye vardırdılar. Nizamülmülk "Sözünüzü geceleyin Sultan'ın hizmetine arz eder ve ne hüküm buyurursa size haber getiririm." dedi. Aynı gece Kavurd'a zehirli bir şerbet ve istek uyandıran bir şarap verdiler ve o günahsız şahın ömür sayfası, ordunun sözüyle karardı. [233]فم سفکه دم رب (Ağız nice kanlar döktürür). Ertesi gün ordu ümerâsı (*ümerâ-yi leşker*) Sultan'ın cevabı nedir diye Divan'a geldiler. Hâce-i Cihân, "Bu gece Kavurd, derd şarabının son yudumunu (*cur'a-i dord-i derd*) içti ve hapiste yüzüğünden zehir emdi. Sultan yakın akrabalık hukukuna riayete binaen gam ve sıkıntıda idi." dedi. Askerler o sözleri duyunca söylediklerinden pişman oldular ve Sultan'ın azarlamasından korktular. Hüsrana uğrayan ve pişman olan bunlar (*hasîrîn ve nâdimîn*) "Yâ hasretâ alâ mâ ferrattunâ"[234] (İfrata kaçtığım için yazık bana) diyerek Satürn (*Zuhâl*) yüceliğindeki divandan (*eyvân-i keyvân-rif'at*)[235] çıktılar.

Bu hâdisenin nüzûlu zamanında her övgüye layık akıllı Hâce ve kıymetli Düstûr'un yaşı 93 idi. O mecd ve alâ sadrının sâhibi bu birkaç parlak beytin güzel gelinini o sıkıntı hâlinde inşâ minassasına[236] oturtmuştu.

Beyt:

Yek-çend be-ikbâl-i toî şâh-i cihândâr
Kerd sitem ez çehre-i eyyâm sotordem

Menşûr-i nîkû-nâmî u tuğrâ-yi saâdet
Pîş meliku'l-arş tevkî-i to bordem

Âmed zi kazâ muddet-i omrem neved u se
V'ender sefer ez darbet-i yek kârd be-mordem

[233] Hz. Ali'ye isnad edilen ve فم سفکه دم من کم şeklinde olan bir söz. bkz. Abdulvâhid b. Muhammed et-Temîmî el-Âmudî, *Gureru'l-Hikem ve Dureru'l-Kelim*, thk. Abdulhasan Duheynî, Dâru'l-Hâdî, Beyrut 1413/1992, s. 290. Yunus Emre'nin deyişi ile "Söz ola kestire başı".

[234] Zumer 56. Süssheim sehven Meryem demiştir. krş. s. 60.

[235] Şerefeddin, Zuhal yerine "Merih" diyerek yanlış çevirmiştir. krş. sf. 495. Satürn, eski astronomi bilgisine göre en uzak gezegen olması sebebiyle yüceliği temsil ediyor.

[236] Gerdek odasında gelinin güvey tarafından ilk defa görüldüğü yüksekçe yer.

Begzâştem în hidmet-i dîrîne be-ferzend

Ve û râ be-Hodâ u be-Hodâvend sipordem

Hülasa: Bu itab; Sultan Melikşah'a uğurlu gelmedi ve güya o kifâyet ülkesinin valisi ve mülk ve saltanat kahramanının sözü bir fal idi. Sultan Bağdad'a vasıl olunca her müstemendin feryad-remi ve her dertlinin devabahşı olan Hace-i Cihan'ın vefatından yalnız on sekiz gün geçmiş iken ansızın ecel meydanının safderi kat'-ı emel kılıcının darbesini Cihan-ı kader (Kaderin Dünyası), Keyvan-ı rütbet (Rütbenin Satürnü)[237], Merih-i savlet (Savletin Marsı)[238], Hurşid-i memleket (Memleketin Güneşi), Müşteri-i miknet (Miknetin Jüpiteri) padişahının canına vurdu. O adaletli şehinşâhın vefatıyla bu yuvarlak kubbenin gelinleri külün yaygısına oturdular. Mahfuz tavanda şafak; musibetzedelerin âdeti üzere yüzünü gözden akan kanlar ile yıkadı ve sabah sadık tenindeki giysisini yırttı. Jüpiter (*Muşterî*) büyüklük örtüsünü sırtından düşürdü[239]. Bu zahmetli vakanın eseri Ülker'e (*Sureyyâ*)[240] erişti. Şirâ (*Sirius*) bu hadiseden yere (*serâ*) düştü[241]. O matemde yeryüzü gam saikasıyla hasret toprağını başına saçtı. Havâşî ve hadem Benâtu'n-Nâş[242] gibi dağıldılar.

Beyt:

Dî mâ u ayş u bûy-i gol u taraf-i lâlezâr

Ve zebânek-i morg der çemen oftâd gulgulî

İmrûz hârhâ-i mugîlân keşide tîg

Gûyî ki hod nebûd der în bûstân golî

Dün biz, işret, gül kokusu ve lalezar sahası

[237] Keyvan (Zuhal/Satürn), uzaklığı yani yüksekliği sebebiyle rütbeyi temsil etmektedir.

[238] Merih (Mars), savaşı temsil etmektedir.

[239] Müşteri (Jüpiter), en büyük gezegen olması sebebiyle azameti temsil etmektedir.

[240] Süreyya (Ülker), parlaklığı ve uzaklığı temsil etmektedir. Süreyya hakkında bkz. Mustafa Uzun, "Süreyyâ", *DİA*, C. 38, s. 162-164.

[241] Şira (Sirius) en parlak yıldız kabul edilmektedir. Şira hakkında bkz. Murat Sülün, "Şi'râ", *DİA*, C. 39, s. 180-181.

[242] Yedi yıldızdan mürekkep yıldız kümesini ifade eder ve dağınıklık hali için bir teşbih unsurudur. bkz. Cemal Kurnaz, "Benâtü Na'ş", *DİA*, C. 5, s. 430-431.

Kuş dilinden çemende gulguleler düşmüştü

Bugün deve dikeni kılıç çekmiş
Bu bostanda bir gül yok dersin

"Rahmetullahi aleyhi rahmeten vâsiaten" (Allah bol bol rahmet eylesin) Emir Muizzî'nin Sultan-ı Mâzi hakkında söylemiş olduğu mersiyeden bu iki beyit bu takdirimizin sadakatini teyit zımnında buraya terkim ve tastir edildi.

Reft der yek meh be-Firdevs ber în Dustûr-i pîr
Şâh-i bernâ ez pes-i û reft der mâh-i diğer

Kerd nâgeh kahr-i Yezdân acz-i Sultân âşikâr
Kahr-i Yezdânî be-bîn u acz-i Sultânî niger

Yaşlı Vezir [Nizamülmülk], bir ay Cennet'e gitti
Genç Şah [Melikşah] diğer ay onun ardından gitti

Tanrı'nın kahrı, Sultan'ın aczini ansızın aşikâr etti
Tanrı'nın kahrını gör, Sultan'ın aczine bak

Böyle malum olmuştur ki: Melikşah'ın kızı Sitare Hatun[243], Alauddevle namıyla meşhur olan şehit padişah ve hamit şehinşâh Şemsülmülk Adudüddevle Gerşasf b. Ali b. Feramurz'un nikâhında idi. Sultan-ı A'zam Sancar'ın izn-i icazetiyle bir müddet o Sultan'ın ziynetini Yezd -haresallahi ani'l-âfât ve'l-mihen ve'l-âhât ve'l-fiten- (Allah orayı afetlerden, mihnetlerden, belalardan, fitnelerden korusun) mihnet-âşiyânına[244] soktular. Bu ülke (*hıtta*) atabeglerinin ve bu beyza selatininin "Rahmetullahi'l-mâzîn minhum ve edâm omru'l-bâkîn" (Allah onların mazidekilerine rahmet, bakide kalanlarının ömrünü idame eylesin) Âl-i Selcûk ocağı (*dûdmân*) ile akrabalıkları bu

[243] Ayasofya Nüshası'nda "Sâîre" سایره şeklindedir. bkz. vr. 26a.
[244] Müellifimiz Yezdlidir.

cihettendir ve Sitare Hatun[245] Yezd mülûkunun ceddesi olmuştur. “Razakahum Allahu cennâti’l-naîm ve vakahum min azabu yevmin azîm” (Allah onları Naim Cennetleriyle rızıklandırsın ve kıyamet gününün azabından korusun).

Sultan Melikşâh’ın ömrünün müddeti 38 yıl idi. 465’ten (1072/1073) 485’e (1092/1093) kadar saltanat sürmüştür. Veziri Hâce Nizâmülmülk idi, tevkîi “İ’tesamtu billah”[246] (Allah’a sarılırım) idi. Ve’s-selâm.

[245] Ayasofya Nüshası’nda “Sâre” ساره şeklindedir. bkz. vr. 26b.
[246] Diğer kaynaklara göre Melikşah’ın tevkîi “İ’timâdî ala’llah”’dır bkz. Kafesoğlu, s. 152.

“el-Mesâilü’l-Melikşâhiyye fî’l-Kavâidi’ş-Şer’iyye[247]

1. Vücuh-ı mütemellikattan olan bey’ veya gayri bir akdi bir kimse zâhiren kendisinin olan mülkü üzerine diğerinin ismiyle akdeylese ve de bu mülkü akd kendisi için icra olunan adama teslim etse ve o kimsenin bu temliki hükmüyle bir menaziin münazaa ve bir muhâsımın muhâsaması vuku bulmaksızın o mülk o adamın elinde kalsa ve sonra gerek o kimse ve gerek o kimsenin veresesi evvelki akde muhalif bir akd ibraz etmiş olsalar davaları mesmu olmaz ve de şuhudun bu babdaki şehadetleri reddolunur. Ve sahib-i yede elinden çıkmak suretiyle taarruz olunmayıp tasarrufunda takrir edilir.

2. Herhangi bir zevc, zevcesi üzerine zevcenin en yakın ehl ü aşireti vâkıf olmadığı halde ve meclis-i hükmde de zâhir olmayarak mehrinden beraat hususunda bir akd, akdeylemiş olduktan sonra zevcin kendisi veya veresesi bu akdin mucebini iddia eylese iddiası mesmu olmayıp asla beyyinesi dahi kabul edilmez. Meğer ki zevceden bu hususta bir ikrar sudur etmiş olduğunu bildirmiş ola.

3. Bir kimse bir akârını sattığına dair kendi nefsi üzerine bir akd, akdeylese ve sonra da mezkur akârın kıymeti tenâkuz etmemiş iken müşteri, satın aldığına dair kendisine şâhid göstermiş olmaması hasebiyle satın almadığını ve kendisinin sümmüne hak rücu olduğunu iddia etse davasına iltifat olunmayıp beyyinesi mesmu olmaz.

4. Bir borçlunun alacaklıları haklarını isteyip de bu borçlu usret iddia etse ve malı olduğu malum ise de kendisinin yakını olan bazı adamları bu malum olan malının sebeb-i milk bildirmeyerek kendilerine intikal ettiğine dair beyyine ikame etmiş olsalar böylece kaza olunmayıp alacaklıların haklarının kendilerine îsâli veyahud hükm-i şer’î mucebince borcunun hasbi lazım gelir.

5. Herhangi bir kadın veya bi-hakkın bazı akrabası, sıdâk veren zevc kadının mehrine rağbet etmek için zevci lehine ve kendi aleyhine mehr-i mislden dûn mehr gibi bir akd icra ettikten sonra zevcin hakkı izâle ve ondan tamamen sıdâkı istifâ için bir şeyi

[247] Bu kısmın aslı tamamen Arapça olup Türkçesi M. Şerefeddin’den çeviriyazıdır. Fıkhî açıdan değerlendiren İslâm hukuku tarihçileri, Hanefî mezhebine uygun olduğunu söylemektedirler. Bu kanun dolayısıyla Melikşâh’a, Necîb Âsım tarafından “Selçûkîlerin Kânûnîsi” yakıştırması yapılmıştır. bkz. Necîb Âsım, *Türk Tarihi*, Dârü’t-Tıbâatü’l-Âmire, 1316, s. 272. Fıkhî değerlendirmeler hakkında görüşlerini bildiren Prof. Dr. Ferhat Koca ve Doç. Dr. Bekir Zakir Çoban’a teşekkür ederim.

göstermiş olsa iltifat olunmayıp sevab görüldüğü halde ya mehri, mehr-i misle reddolunur veya zevcin yedinde olan akd kendi hükmüyle takrir olunup zevcin asl-ı nikahta tesmiye etmiş olduğu mehr ile kadına hükmolunur.

6. Kadınlar aleyhine şehâdet vukuunda fevkalade ihtiyat edilip muarreflerden velev kadının akâribinden dahi olsa biriyle iktifa edilmeyerek mevzu-ı töhmet ve şübhede teskin-i nefs ve irtifa-i lebs [zina] hususunda vesika araştırılır.

Ve'l-hamdu lillahi hâliku'l-cin ve'l-ins (Ve hamd, cin ü insin hâliki olan Allah'a mahsusdur)."

ES-SULTAN RUKNEDDİN EBU'L-MUZAFFER BERKYARUK B. MELİKŞAH KASÎMU EMÎRİ'L-MUMİNÎN

Sultan Berkyaruk, o zamanda saltanat gülzârında o teravet ve letafette bir gül açılmamış ve memleket akarsuyunda (*cûybâr*) o kamet ve o nezarette onun gibi bir servi yükselmemiş bir şah idi. Güzel bir şekil ve müstahsen bir hüsne sahipti. Ona Perverdigâr -celletu nimetuhu (Nimeti celil olsun)- layık kıldığı nimetin en büyüğü ve Girdkâr'ın –ammetu kudretuhu (kudreti amîm olsun) ikram ettiği cömertliğin en iyisi, babası Sultan Melikşah'ın her biri "Ene hayrun minhu"[248] (Ben ondan daha hayırlıyım) diyen ve "Ene ekseru minke mâlen ve eazzu neferen"[249] (Malım ve neferim seninkinden ziyadedir) duasını eden dokuz oğlu olmakla beraber onu seçmesi ve eşsiz vezîr iyi tedbirli müşîr, beyza-i saltanatın kahramanı ve memleket kısımlarının buyruğu geçeni (*nâfiz-i ferman-i aktâr-i memleket*) olan Hâce Nizamülmülk'ün doğru fikrinin tasvibiyle kâim-makamlık hil'atini ona giydirmesi ve veliahtlık teşrifini ona vermesidir. Lisân-ı hâl ile:

Beyt:

Bisyâr nazar kerd çep u râst dilem
Çep dâd butân râ u torâ hâst dilem

Sağa sola çok bakındı gönlüm
Putlara yüz çevirip seni istedi gönlüm

diyordu.

Bu vakitte o henüz çocuklukta idi. Ömrünün ayı yaş küçüklüğünden olgunluğun zirvesine terakki etmemiş, ömrünün visâli on üçü geçmemiş idi. Zamanın bahtiyarı ve zemînin şehriyârı olan babası aylar ve yılların sakisinin elinden muradına ermiş, ölüm kadehini içtiği ve saltanat güvercini o adalet kanunlarını koyucunun devlet burcundan

[248] Sad 76; Araf 12.
[249] Kehf 34.

ahiret sahrası ve mağfiret vadegâhına gidince o, İsfahan ülkesinde idi ve Sultan Melikşah'ın nikâhlısı Terken Hatun, Sultan ile beraber Bağdad'da idi. Hiçbir Kisra'nın tâkını parçalanmaksızın bırakmayan ve hiçbir Kaysar'ın kasrını tahripte taksir göstermeyen adaletsiz felek, "Bu dünya dâr-ı karâr değildir" nidâsını Melikşah'ın bârgâhına verdi.

Terken Hatun, Emîrülmüminin Muktedî'den saltanatı oğlu Mahmud'a vermesini diledi. Halife icâzet vermedi ve "Riyâset, padişahlık, siyaset kaidelerini ve cihandarlığı muhafaza oyuncak değildir. Saltanat esasını vaz ve memleketin kıskançlarını ve düşmanlarını defi, cihanı görmemiş çocuk güçlükle yapabilir. Mahmud daha sütten kesilmemiştir. Her cabbarın kılıcına siper olamaz. Çocuk, şerîf, vazî, refî ve rakî arasında hükmedemez. 'es-sabî sabî velev kâne ibnu'n-nebî' (Çocuk, Peygamber oğlu olsa yine çocuktur)" dedi. Terken Hatun bu iltimasını terk etmedi.

Beyt:

Beççe-i bat eğerçi bâşed hord
Âb-i deryâş key tevâned bord

Ördek yavrusu ufak olsa bile
Deniz suyu onu ne zaman batırabilir

diyor idi.

Halife'nin Melikşah'ın kız kardeşinden bir oğlu vardı. Terken Hatun akrabalıktan dolayı ona naz ve nimet ile bakıyordu. Şâh-i Mâzî,

Mısra:

Şod ender kefen hemçu gonça nihânî

olmadan önce onu İsfahan'da Halifelik makamına (*mesned-i hilâfet*) oturtmak ve imamet kösünü onun devletinin sarayının kapısında vurmak düşüncesinde idiler. Halife bu meseleden haberdar oldu ve çocuğu kendi yanına getirmek istedi, lakin vaktin riayetini iktiza ettirdiği maslahat nedeniyle beklemiş idi. Terken Hatun, Halife'nin oğlunu babasına gönderdi ve kendi iltimasını onun vasıtasıyla tekrar ettirdi. Halife, onun mülk talebinde gayret ve çaba göstermekte olduğunu ve iltifatsızlıktan melûl olmadığını görünce "Bir kimse bir nesneyi talep eder ve de bu talebinde çalışırsa meramına nail olur" ve "Güzel çalışabilmek hiss-i tâli imaretindendir" mucibince onun talep ve iltimasına icâbet eyledi ve Mahmud namına hutbe okunmasını işaret eyledi. Terken Hatun matlubun hamailini mahbubun boynuna atıp miras kalan mülkün hâtemini[250] sevgili oğlunun serçe parmağına (*hinsir-i unsur*) takınca derhal kendi havâssından birini Berkyaruk'u yakalamak için İsfahan'a gönderdi. Maksadına ulaşıp yakalamak istediği vakit Hace Nizamülmülk'ün bilumum gulamları onu himayeye kalkıştılar. Gece yarısı onu İshafan'dan çıkardılar ve atabegi ve hevâdarı olan ve Sâve'de bulunan Emir Gümüştegin Candar'a götürdüler. Gümüştegin onu mülk tahkına oturttu. Terken Hatun meydanı boş buldu ve Mahmud'u İsfahan'da saltanat tahtına getirdi. Ondan sonra Sultan Berkyaruk, yirmi bin süvari ile İsfahan kapısına dayandı. Terken Hatun hazırladı ve "Ancak para ile adam edinilir" hükmünce pek çok malları hakgüzâr ordusuna (*leşker*) taksim eyledi. Saray hareminin kethüdası olan ve Mahmud'un mülkü tedbirinde çalışan Ebû'l-Ganâim Fârsî ve Mecdülmülk Kumî'yi tavassuta tayin etti. Beş yüz bin altın dinar miktarındaki Melikşah'ın mirasını Berkyaruk'a vermek üzere barış ve düşmanlığı terk talep etti. Berkyaruk, sulh parasını alınca ve düşmanlık meclisinden kalkınca "Es-sulhu hayrun"[251] (Sulh daha hayırlıdır) ayetini okudu ve devlet sancağını *Daru'l-İmâre*[252]-i Hemedan'a tevcih eyledi. Terken Hatun "Akrabanın zulmü daha şiddetlidir" hükmünce karşılık vermek ve Berkyaruk'tan intikam almak istedi. O işte şefkatli bir yardımcıdan başka çare bulamayınca Berkyaruk'un dayısı Melik İsmail'e "Eğer Berkyaruk'un saltanat akdinin nizamı İsmail'in eliyle bozulursa onun nikâh akdine gireceği ve eğer onun adı hutbe ve sikkeden kalkarsa İsmail'in hutbesine icabet edeceği" suretiyle iltica eyledi. İsmail

[250] Yüzük şeklindeki mühür.
[251] Nisa 128.
[252] Hükümet Konağı manasındadır.

"Tufeyliden daha ziyade tamaa düşmüş" denildiği gibi köslerinin gürlemesinden göğün kulağını patlatacak bir ordu (*leşker*) ile

Beyit:

Yekî leşker ki kûhhâ râ be-summ-i esb geh peyker
Ber efşânend hem çûn gerd ber gerdûn-i gerdân-ber

Bir ordu ki dağları biçimli atın toynağıyla
Toprak gibi saçar dönen feleğin üstüne

Berkyaruk ile savaşa yöneldi. 486 [1093/1094] senesinde aralarında büyük bir cenk ve adam eriten bir savaş oldu. Onların nilüfer renkli kılıcının darbesinden savaş meydanı lâlezâra döndü.

Ez saff-i leşker futâde conbiş ender deşt[253] *u kûh*
Ve zi tef-i hancer futâde cuşiş ender bahr u berr

Ordu safından titredi ova ve dağ
Hancerin sıcaklığından kaynadı deniz ve kara

Sonunda hezimet Melik İsmail'e kaldı. Savaş meydanından kaçtı ve kız kardeşi Zübeyde Hatun'a gitti. Bu yılın Ramazan'ında Sultan Berkyaruk, İsmail'i katleyledi. İsmail'in nazlı canı beyhude bir tama yüzünden -"Asılsız tama boynu uçurur"- ve o Hatun'un ki

Mısra:

Yekî ez nâkisât-i akl u dîn bûd

[253] Süssheim, "dest" okumuşsa da, bağlama uymamaktadır.

Aklı ve dini eksik olanlardan biri idi

sözünden nedamet ve hasret tuzağına düştü.

Bu vakadan birkaç gün geçtiğinde Şevval ayında Alp Arslan oğlu Tutuş, amcaoğlu Berkyaruk[254] ile düşmanlık bünyâd eyledi. Berkyaruk'un mukavemete istidâdı yoktu ve İsfahan'a teveccüh eyledi ve Kuhistan'ı[255] ona bıraktı. İsfahan'a yaklaşınca kardeşi Mahmud karşılama merasimine (*resm-i istikbal*) riayet etti. Muhabbet ve akrabalık sebebiyle birbirlerini kucakladılar ve muhabbet esasını kendi iradeleriyle yenilediler. Su ile şarabın karışması imtizâcı ve vişâh[256] ile incinin tenâsübü gibi oldular. Bunlar sohbet keyfi ile meşgul iken Mahmud'un ordusunun önderleri (*pişvâyân-i leşker*) olan Üner ve Bilge Beg Berkyaruk'u yakalayıp İsfahan'da Köşk-i Meydan'da hapsettiler. O benzersiz şaha [Berkyaruk] mil çekmeye meylettiler. Bu sırada tâlihten kardeşi Mahmud suçiçeği çıkardı. Sağlığının mizacı, itidal haddini aştı. Mahmud'un akıbetinin ne olacağını anlamak için Berkyaruk'un helâkini beklettiler. Tesadüfen Mahmud, Ma'bûd'un davetine icâbet eyledi ve Hazret-i İzzet'in rahmetine gitti.

Mısra:

Ey besâ ârzû ki hâk şodest

Nice arzu ki toprak olmuştur

Ümerâ çaresiz mecburen Berkyaruk'u seçtiler ve saltanat tahtına oturttular. O, memleket tahtına oturunca ve dünyanın kifâyetlilerinden bir yegâneye vezirlik vermek ve asrın dâhilerinden bir bilgeyi nâiblikle işaretlemek zamanı gelince Hace Nizamülmülk'ün oğlu Müeyyedülmülk Horasan'dan geldi ve Sultan'ın huzurunun kabulü şerefine ulaştı. Onun ihtisas ve ihlâsı, saltanat ocağına kadim olduğundan ve

[254] Berkyaruk, Tutuş'un amcasının oğlu değil, kardeşinin oğludur. Tutuş hakkında bkz. Abdülkerim Özaydın, "Tutuş", *DİA*, XLI, s. 446-449.
[255] Kuhistan, Horasan'ın güneyini ifade etmektedir. Tutuş bu bölgeye kadar ilerlemediği için metinde hata olmalıdır.
[256] Mücevher işlemeli hamâil.

evvel ahirin çifti (*meşfû*)[257] ve mevrûs (*telîd*) meksûba (*târif*) bağlı (*mevsul*)[258] "Ve'ş-şiblu fi'l-mahber mislu'l-esed"[259] (Aslan yavrusu sınandığında aslan gibidir) olduğundan Sultan onu vezarete oturttu. Ondan sonra asker toplamasını buyurdu. Amcası Tutuş'a cevap vermeye kalkıştı ve olan oldu. Bir müddet sonra "Her yenide bir lezzet vardır" hükmünce Müeyyedülmülk'ün kardeşi Fahrülmülk Horasan'dan gelince ve birçok hediye ve sınırsız armağan getirince Sultan vezaret divitini onun önüne koydu ve Müeyyedülmülk'ü azletti. Bu sırada rezil mülhitlerden -Allah onların âfetini İslâm'dan def eylesin- bazıları hükmü geçen Sultan'ı bıçakladılar ve mübârek endâmı yaralandı. Yarası tabibin İsa nefesli nefesinin uğuruyla kapanınca Rûhu'l-Emîn [Cebrail] Hz. Rabbu'l-Âlemîn'in işaretiyle "Allah'ın ismiyle eza veren her hastalıktan seni okurum" duasını ona okudu ve o inatçı şeytanların kinden açtıkları yara iyileşti. O ferahlığın zevkinin müjdesi, Âl-i Selçuk zübdesinin atardamar ve damarlarında madde-i hayat [kan] gibi tesir etti. O haberin tatlılığı, gül tatlısı (*golşeker*) gibi tâbilerin (*etbâ*) ve hizmetkârların (*hadem*) dimağından sevdâyı çıkardı. Diğer ikbâl isteyenler (*devlethâhân*) "Elhamdulillahillezî ezhebe annâ'l-hazene"[260] (Hamd bizden hüznü gideren Allah'a mahsustur) âvâzını birbirinin kulağına eriştirdiler.

Mülkü Melik Arslan'ın [Arslan Argun] elinden almak ve o memâlikte buyruğu geçen hâkim olmak için Horasan'a yöneldi. Sayısız asker ve pek çok tâbilerle beraber amcası Arslan'ın yiğitliğinden ve hiddetinden korkuyor ve onun cesaret ve mübârezesinden endişe ediyorlardı. Tesadüfen maksada ulaşmadan önce maksut ortaya çıktı. Asi bir gulamcık Merv'de o serverlik bostanının servisini ve o büyüklük encümeni sürûrunu [Melik Arslan] sabahtan akşama kadar la'l renkli olan kadehi içmiş ve şaşkın ve sersem olmuş iken bir yara açarak helâk etti[261]. İkbâl müjdecisi Sultan Berkyaruk'u karşıladı. Maksadına ulaşınca ve hiçbir sıkıntı çekmeden hazineyi ve meşakkatsiz memleketi bulunca kardeşi Sultan Sancar'ı *mesned-i hilafet*e oturttu.

Berkyaruk Horasan'a yöneldiği zaman bir müddettir işleri dağılmış ve azledilmiş

[257] *Meşfû* İslâm hukukunda, sınırdaş olan komşunun ön alım hakkına sahip olduğu gayrimenkulü ifade eder. bkz. İbrahim Kâfi Dönmez, "Şüf'a", *DİA*, XXIX, 248-252.

[258] *Mevsul* "Senedinde kopukluk bulunmayan rivayet anlamında hadis terimi"dir. bkz. Abdullah Aydınlı, "Muttasıl", *DİA*, XXI, 405.

[259] Harîrî'nin *Makamat*'ından alıntıdır. bkz. F. Steingass, *The Assemblies of Harîrî*, Crosby Loockwood and Son, Londra 1897, 63.

[260] Fâtır 34.

[261] Arslan Argun'un isyanı ve ölümü hakkında bkz. Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 205-206.

olan Müeyyedülmülk, Melikşah'ın bendezadesi Sipehsalar (*isfehsâlâr*) Üner'e gidip "Sen bir sultanın oğulluğusun ve askerlerinin sana hürmeti diğerlerinden az değildir. Asker kumandanlığında haseb ve nisebe mahal yoktur." dedi. Sipehsalar Üner'e bu uyarı ve yardım (*irşâd u imdâd*) münasip göründü. Saltanat gururu ve hevesi aklına girdi. İsyan azmiyle Dârülmülk Rey'e yöneldi. Sâve'ye vardığında Bâtınîlerden bir topluluk, onu bıçakladılar ve helâk ettiler. Müeyyedülmülk'ün kurduğu tedbir, takdire muvafık gelmedi[262]. Irak ve Horasan'dan uzaklaştı ve Gence'ye gitti. Üner'e dediği ve bir eser görmediği cinsten sözleri Berkyaruk'un kardeşi Sultan Muhammed'e [Tapar] de dedi ve onu isyana teşvik etti. 492 senesi Şevval'inde [Ağustos/Eylül 1099] Gence'den çıktılar. Bunlar Kuhistan'a varmadan önce tâlihsizlik rüzgârı Berkyaruk'un saltanat çadırlarını birbirine vurdu. Ümerâdan İnanç ve Yabgu Âhur Beg[263] Sultan Berkyaruk'a huruç ettiler. Bu âsilerin isyanlarının başlangıcı bu idi ki: Memleket tedbirinin ipinin ucu, onun kifâyetli elinde olan Mecdülmülk Ebû'l-Fazl Kumî'nin katline Sultan'ın rıza vermesini iltimas ettiler. Sultan bir cerime irtikabı ve bir cürüm zuhuru

Mısra:

Ne guhâhî vu ne hûnî vu ne kîlî vu ne kâl

Bir günah yok, bir kan yok, dedikodu yok

orta yerde yok iken hukuka riayete binaen o zilleti iyi fal addetmeyip ve o hatayı tasvip eylemeyip "Arkasını sana verene sen de arka ol" muktezâsınca onun himayesine riâyette mübalağa gösterdi ve icâzet vermedi. Âsi ümerâ, Mecdülmülk Kumî'nin çadırını kuşattılar. O, Sultan'ın haremine iltica eyledi. Asker serâperde-i âlî havalisinde saf bağladılar. Mülkdarlık şeriatında vacibattan ve onu bozmak cihandarlık tarikatında muharremattan olan saltanat hürmetini itibara almadılar, o haram fiili mübah saydılar ve mamur hazineyi yağmaladılar. Harem-i muhtereme gidip Sultan'ın huzurunda Mecdülmülk'ü parça parça eylediler.[264] Berkyaruk onların cüret ve cesaretlerinden mütehayyir olup çadırın aralığından dışarı çıktı ve Âhur Beg'in evine gitti. Âhur Beg çıktı ve kulluk merâsimini yerine getirdi. Sultan onu ta'zîm ve tekrîm etti.

[262] Emir Üner'in isyanı hadisesini krş. İbnü'l-Esîr, X, s. 234-235.
[263] Emîr-i Âhur İnanç Yabgu tek bir kişidir. bkz. Özgüdenli, *Selçuklular,* s. 214.
[264] Mecdülmülk'ün katli hadisesi hakkında krş. İbnü'l-Esîr, X, s. 239-240.

Beyt:

Doroştî vu tondî neyâyed be-kâr
Be-nermî ber-âyed zi sûrâh mâr

Kabalık ve sertlik işe yaramaz
Yumuşaklık yılanı deliğinden çıkarır

Gidip hışım ateşine su dökmesini ve onları şer'en ve aklen rezil olan bu çirkin işten alıkoymasını iltimas eyledi. Âhur Beg itaat gösterip gitti ve kendisi o âsiler ile sözleşmiş olduğundan yol esnasında Berkyaruk'a birini gönderip "Onlar benim nasihatimi kabul etmiyorlar. Muhalefetin terkini vallahi mahzurattan biliyorlar. Doğru olan Sultan'ın altın ile alınmış birkaç gulam ile yalnız olarak bu fasıkların fitneleri arasından dışarı gitmesidir" dedi.

Murat yaprağı devletinin ağacından dökülmüş ve uğursuzluk rüzgârı zelillik toprağını başına saçmış olan Sultan Berkyaruk, uymaktan başka bir çare görmedi ve derhal *leşkergâh*tan dışarı gidip Rey'e yüz tuttu.

Memleket tâlibi olan Sultan Muhammed [Tapar] ve muhalefete sebep olan ve daima:

Mısra:

Ân bih ki pîr nevbet-i hod bâ cevân dehed

Yaşlının nöbetini gence vermesi iyidir

diyen Müeyyedülmülk, Gence'de hazineye kondular. Kıskançların ve karşıtların zahmetinden ve çekişmesinden kurtulmuş ve bezenmiş olan bir mülk, onların hükmü

altına girdi. Sultan saltanat tahtında ve Hâce vezaret divitinde istikrar eyledi.

Bir müddet sonra Berkyaruk, sayısı kesinlik sahası, şüphe merkezi ve tahminden hariç bir ordu ile kardeşi Sultan Muhammed [Tapar] ile savaşa yöneldi. [Sultan Muhammed] Mukavemete takati olamadığından hezimet yolunu tuttu. Kazâ, Müeyyedülmülk'ün kaftanının eteğine elini vurdu, sıkıntı ve meşakkat çukuruna attı ve kayd-ı belaya müptelâ eyledi. Sonunda Sultan'ın huzuruna "Cihanın şahı bana af buyurur ve vezaret menşurunu 'Mazidekileri af eyledin' tuğrasıyla layık görürse hazineye yüz bin altın dinar gönderirim" diye haber gönderdi. Berkyaruk'un keremi, onun iltimasına icâbeti iktizâ eyledi ve parayı teslim edince vezirlik divitini ve nâiblik kalemini ona vereceğini takrir eyledi. Tesadüfen talih yar olmadığından ve hokkabaz (*şa'bedebâz*) olan dünya müsaade etmediğinden onunla [Müeyyedülmülk] hazine ashâbı arasında nakdin ve cinsin farklılığından ihtilaf oldu ve vakitsiz bir mesele zuhur etti. İş diğer bir güne kaldı. Diğer bir günde Sultan öğle üstü uykuda (*kaylûle*) iken bir taştdâr Sultan'ı istirahatte zannederek diğer birisine "Selçuklular hamiyetsiz bir kavimdir ve katiyen gayretleri yoktur. Bu kadar nimete nankörlük ve sebatsızlık etmiş ve bir müddet tedbir ve takdirinin uğursuzluğu yüzünden Sultan'ı

Mısra:

Her rûz be menzilî vu her şeb câyî

Her gün bir menzil ve her gece bir yerde

bırakmış olan birine şimdi tekrar itimat buyuruyor. İkinci defa olarak memleketi çekip çevirmeyi onun ihtiyârının avcuna koyuyor. 'Lâ yuldeğu'l-mu'minu min cuhrin merrateyni' (Mümin bir yılan deliğinden iki kere sokulmaz)[265] haberini gözünün önünde tutmuyor" dedi.

Sultan baştan başa bu kelâmı duydu. Müeyyedülmülk'ün suçları tekraren hatırına geldi ve hışım meşaleleri parladı. Derhal o sıcak zamanda *hârgâh*tan çıkıp

[265] Hadistir. bkz. Buhari, XIII, s. 6095.

Müeyyedülmülk'ü çağırdı ve

Beyt:

İmrûz bekuş çu mî tevân keşt
K'âteş çu bolend şod cihân sûht

Megzâr ki zih koned kemân râ
Doşmen çu be-tîr mî tevân dûht[266]

Bugün öldürebilirken öldür
Zira ateş yükselince cihanı yakar

Yaya kiriş yapmasına bırakma
Düşmanı oklayabilirken

dedi. Kendi eliyle helâk etti ve gazab ile taştdâra "Selçukluların hamiyetini nasıl görüyorsun?" dedi.

Berkyaruk'un ömrünün müddeti 25 ve saltanatının zamanı 12 yıldır. Vezirleri Fahrülmülk Hasan b. Nizamülmülk, onun kardeşi Müeyyedülmülk Ebûbekir, İzzülmülk Ebûlcelîl Dihistânî ve Mecdülmülk Ebû'l-Fazl Kumî idiler. Tevkîi "İ'timâdî ale'llahi vahdehu" (Bir olan Allah'a itimat ederim) idi.

[266] Sa'dî-i Şîrâzî'nin *Gülistan*'ındandır.

ES-SULTÂN GIYÂSEDDÎN EBÛ ŞUCÂ MUHAMMED BİN MELİKŞÂH NÂZİMU EMÎRİ'L-MÜMİNÎN

Şehriyâr-ı mâzî Sultan Muhammed Gâzî, Müslümanlık havzasının Dârâ'sı, ülke fethinin (*kişver-sitânî*) menşurunun tuğrası,

Beyt:

Ser-i mulûk-i cihân tâc-bahş-i rûy-i zemîn
Ki hatm geşt ber û tâ ebed cihânbânî

Cihan meliklerinin başı, yeryüzünün taç bağışlayıcısı
Ki cihan sahipliği ebediyen onun üzerinde mühürlenmiştir

Tanrı'nın teyidi ile (*teyid-i Yezdânî*) ile müeyyed bir padişah idi. Kâmil insâf ve şâmil adalet sahibiydi. Makamının rütbesinin yüceliğinden yükseklik kademini ayın tepesine koymuş ve devran meydanında dönen feleğin şehsuvârından üstünlük gûyunu kapmış idi. Rauf ve merhametli bir şehinşah idi. Dinin adalet ve faziletinin yolu üzere müstakîm ve cihandarlık ahvâline ihtilâl sebebi olan eğlence (*melâhî*) ve haramlardan (*menâhî*) uzak idi. Ahdine sebât, sözüne sadakat ve güzel fiil ile mezkûr, ilim, dindarlık ve pervizkârlık hilmi ile meşhur idi.

Şiir:

Kûh goft ez şerm-i hilmeş âşikem ber mâh-i Dey
Z'ânki ebrûî hemî ber ser keşed çâdur merâ

Onun hilminin utancından dağ, "Dey ayına[267] aşığım
Zira bulut başıma çadır[268] çekiyor" dedi

[267] Dey ayı, İran takviminde 21 Aralık-21 Ocak'a denk gelen kış ayıdır.
[268] *Çâdur*, çadır anlamının yanı sıra kadınlar tarafından giyilen çarşafı da ifade eder.

"Ellezîne yufsidûne fi'l-ardi velâ yuslihûne"[269] (Onlar ki yeryüzünde fesat çıkarırlar, iyi iş işlemezler) olan din düşmanlarını mende ve kâfirler ve mel'ûnlar ve "Ellezîne yukezzibûne bi-yevmi'd-dîn"[270] (Onlar ceza gününü yalan sayarlar) olan Seyyidü'l-Mürselîn'in [Hz. Muhammed] şerîatinin inkârcılarının (*munkirân*) kâidelerini refte çok gayret ve çaba gösterdi. Fâsık mülhitler ve mehâzîl-i merakanın kâidelerinin bünyânını yıkmak ve Müslümanlık esasını vaz ve Tanrı'nın hükümlerinin merasimini ihkâmda çok çalışıp çabaladı. Adaletsizlik çukuruna komşu ve ayakları havada olan mülhitlerin temelsiz tabiatını mahvetti. Zillet sahrasının şaşkınlarını, onlara bağlı olan "Hum bi'l-âhirati hum kâfirûne"yi[271] (Onlar ahireti tanımayanlardır) ve "Ellezîne yettehizûne'l-kâfirîne evliyâe min dûni'l-mu'minîn"[272] (Onlar müminleri bırakarak kafirleri dost tutarlar) olan onlarla ahitli ve yeminli bulunan dostlarını "Esfeli'l-Sâfilîn"e[273] gönderdi.

"Ve men yağşu an zikri'r-rahmani nukayyıd lehu şeytânen fehuve lehu karîn"[274] (Her kim Rahman'ı zikre karşı körlük gösterirse biz ona yoldaş olmak üzere bir şeytan katarız).

Haberlerin divanının yazarları (*muharrirân-i dîvân-i ahbâr*) ve eserlerin nüshalarının müstensihleri böyle nakletmişlerdir ki: Sultan Muhammed ile kardeşi Berkyaruk arasında düşmanlık ve muhâlefet zuhur ettiği ve mücadele ve muharebe ortaya çıktığı vakit mülhitler işi ileri götürmüşler ve bu fitne ve bela yüzünden İslâm beldeleri karışmış ve onların dâileri cihan memleketlerini perişan eylemiş idi. Asırların havâsının hayırlılarının terazisinin gözünde bir vezni ve insanların büyüklerinin (*kirâm-ı enâm*) mihenginde bir ayarları olmayan hayvanlar gibi olan avam, söğüt gibi her rüzgâr ile hareket ederler. Kerîm ve kelîm[275] olan Musa ile siyah kelîmli Firavun-ı leîm ve Nebî-i Halîl [İbrahim] ile Nemrud-ı zelîl ve Muhammed-i Emîn ile Ebû Cehl-i laîn ve Velî Ali ile tâgî ve bâgî Yezîd'i tefrik edemezler.

[269] Şuarâ 152.
[270] Mutaffifin 11.
[271] Hûd 19.
[272] Nisa 139.
[273] Sefillerin sefili, cehennemin en alt tabakası demektir.
[274] Zuhruf 36.
[275] Tûr Dağı'nda Allah'ın hitap etmesi sebebi ile Musa'nın aldığı lakap.

Beyt:

Gâv râ dârend bâver der hodâyî âmiyân
Nûh râ bâver nedârend ez pey-i peygamberî

Avam öküzün tanrılığına inanır
Nuh'un peygamberliğine inanmaz

O içi boş hezeyanlar ve muzahraf türrehat ile aldatmış idiler.

İsfahan'da Abdülmelik Attâş namında bir şahıs var idi. "Ellezî yuvesvisu fî sudûri'n-nâsi" (İnsanların kalbine vesvese veren) vesveseci Şeytan onu kendisine mutî etmiş ve küfür ve hadde yol göstermiş idi. İsfahan imamları ve o zamanın fâzılları, bu perişan hâli anlayınca kaçıp Rey şehrine şeytan rindlerinin muktedâsı ve mel'ûnlar ordusunun pîşvâsı, azgınlık sahrasına sahip ve cehâlet hâviyesinde[276] sâkin dalâlet kervanının kafile-sâlârı ve hemm ü hayal-reh revânının ser-neferi, mel'ûn-ı ebedî ve mahzûl-i sermedî ve ahiret pazarının müflisi ve dünya kârhânesinin battâlı Hasan Sabbah -aleyhi liânullahi külli revvâh u sabâh- (Allah'ın laneti sabah akşam onun üzerine olsun) yanına gitti. Kendi oğlu Ahmed Attâş'ı İsfahan'da bıraktı ki pederi İsfahan'da iken bu, gümüş suyuna batırılmış gübre ve badana edilmiş abdesthâne gibi "Vagfir li-ebî innehu kâne mine'd-dâlîn"[277] (Babamı bağışla, çünkü o dalalete düşmüşlerdendi) diye nidâ eyliyor ve şifahen "Ene beriyun minke innî ehâfullae rabbe'l-âlemîn"[278] (Ben senden uzağım, çünkü Âlemlerin Rabbi'nden korkarım) duâsını ediyordu. Zâhirde ondan teberrâ eyliyordu. "Nahnu nahkumu bi'z-zâhiri" (Biz zâhire göre hüküm veririz) hükmünce ona hiçbir zahmet vermediler. Kötü namlı olan babasına muhalefetinin himayesinde ve İslâm tâifeleri ile muvâfakatta zaman geçirdi. Bu fâsid itikat onun bâtınında mahmur ve bu bâtıl sözlerin sıhhati kendi nezdinde mukarrer olduğundan devlet erbâbı, mülk ashâbı ve sâireden olan o asrın bazı adamlarını ve bunların tâbileri ve mensuplarını letaif-i hiyel ile varta-i küfr ve'l-had ve zulüm ve inat uçurumuna attı.

[276] Cehennemin en şiddetli tabakası.
[277] Şuarâ 86.
[278] Haşr 16. Kur'an'da "Ene" yerine "İnnî" şeklinde başlar.

İlk hilesi, haşin ve metin bir kale olan ve suru yüksek dağ gibi sabit ve muhkem ve hendeği derya-yı umman gibi geniş ve sınırsız bulunan Diz-Kûh Kalesi'nin[279] hâfız ve mücavirlerine kendini muallim yapmasıydı. O hileli iblis, Şâh-ı Gâzi Melikşah Selçukî'nin bina ettiği, mâzideki sultanların İsfahan'dan gaybûbetlerinde harem kızlarını (*duhterân-i harem*), hizmetli inakları[280] (*înâkân-i hadem*) ve muhterem uşakları (*vuşâkân-i muhterem*) gönderdiği hurili ve kasırlı o cennete tereddüde mecal bulup kalenin Deylemlileriyle dostluk kurmaya başlayınca onları hadde davete çağırdı. Oğlanlar, kızlar, bâkireler ve dullar o kötü işlinin fikirlerini inkâr etmedi. İttifakla onun davetini kabul kulağıyla dinlediler.

Dellete'l-Muhtâle'nin[281] kardeşi olan o şaki Ahmed Attâş, kalenin ve bütün içindekilerin hâkimi oldu ve takaddüm ve riyâset yularını ele aldı. Onları musahhar edip kuvvet peyda edince İsfahan kapısında Deşt-i Kevîr[282] yakınında bir davethâne bina eyledi. Her gece şehirden eşkıyalık vadisinin sergeştegânından ve dalâlet sahrası içinde yuvarlananlardan bir cemaat buraya geliyor ve o mudillin muzahrafatını ve o müzillin -ki tuğyan ve isyan günü onun zamiri zımnında râsi ve râsih olmuş ve zulüm ve düşmanlık fidanı onun sinesinin arsasında dal budak salmış idi- hezeyanlarını dinliyorlar idi. Ahmed onlarla biat akdini ve tabiyyet ahdini mecbur ediyor ve müminlerin katline ve Müslümanların hürmetini bozmaya tergip ve tahris eyliyor idi. Az bir müddet zarfında o Hakk-ı nâ-güzâr, Hüdâ-yı âzârın pazarı o kadar tevsi etti ve giysisinde hilekâr inat ve çehresinde fesat tozu bulunan o itibarsız köpeğin ayarsız olan kalbi öyle revaç buldu ki onun bir işaretiyle tâbileri birçok Müslümanları helâk ediyor ve Cennet Dâru'l-Emân'ına (*Dâru'l-Emân-ı cinân*) gönderiyor idiler.

Eserlerin gemilerinin gemicileri (*mellâhân-i sefâîn-i âsâr*) ve haberlerin denizlerinin yüzücüleri (*seyyâhân-i bihâr-i ahbâr*) böyle nakleylemişlerdir ki: O tâgînin kavminden anadan doğma kör bir asi var idi. Kendine Seyyid Medînî diye şöhret vermiş ve

[279] Şâhdîz de denir.
[280] Hükümdarın nedîmi. *İnak* hakkında bkz. Ahmet Taşağıl, "İnak", *DİA*, XXII, s. 255-256.
[281] Delle-i Muhtâle (Hilekâr Delle) *Kırk Vezir Hikayeleri*'nde geçen "hilekâr kadın tipi"dir. bkz. Osman Ünlü – Meltem Deniz, "Klasik Türk Edebiyatında Hilekâr Kadın Tipi: Delle-i Muhtâle", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 41, (Mart 2017), s. 31-42.
[282] Metinde *Deşt-i Kûr* (کور دشت) şeklindeyse de, doğrusu böyle olmalıdır.

Beyt:

Saffet-i zişt ne-hîzed zi nikû kerden nâm
Merd ne-bûd zen eger nâm ne-nihendeş Haydar

İyi isim vermekle kötü saffet kalkmaz
Haydar ismi koymakla kadın erkek olmaz

olduğunu bilmiyordu.

Akşam üstleri eline bir asa alıp sokak başlarında duruyor ve dua ediyor idi. Kendisine yol gösterenler, yardım edip evinin kapısına götürenler ve oradan geçip de "Bir kimse bir çaresize yardım ederse Allah da ona yardım eder" muktezasınca o muhtaca yardımı vacibattan addedenleri ve ona ianeyi "Kul Müslüman kardeşine yardımda oldukça Allah da kulunun yardımındadır" haberi mucibince menbubattan sayılanları ve bu zâhire itimat edip onun bâtınının habasetten gafil bulunan ve

Beyit:

Ender în reh sad hezâr iblîs âdem-rûy hest
Tâ her âdem-rûy râ zinhâr zi âdem neşmerî

Bu yolda insan yüzlü yüz bin iblis vardır
Her insan yüzlüyü zinhar insan sanmayasın

denilen kimselerden o münafık ve melunu hasbeten lillah (Allah rızası için) evine götüren mümin-i sâdıklardan her gün birini dinsizliği saikasıyla o Medînî evinin dehlizlerinde açtırmış olduğu bir kuyuya düşürüyor idi.

Bu zulüm birkaç gün devam etti. Bir sabah fakir ve kimsesiz bir seyyide bu fena gidişli zalimin kapısında nanpare dilenirken cehennemin dehlizinden nale ve zindan-ı

gam mahpuslarının ve elem yükü altına girmişlerin gırivleri o mihnetzede-i âlemin kulağına gitti ve bu ev halkının sıkıntılı ve dertli olduklarına ve hastalık şarabını (*dordî-i maraz*) içmiş bulunduklarına zâhip olup "Âcizlerin feryadına erişen! Bu hanümanın sıkıntılılarına dermansız dertten aman bahşet!" dedi.

O Firavun'un evinin halkı, kocakarı işin aslını anlamış ise diye şüpheye düştüler. Evden koşa koşa bir kadın çıkıp kocakarıyı ekmek vermek bahanesiyle o zindan-ı bî-pâyâna atmak istedi. Kocakarı karine ile davetin hayırlı bir iş için olmadığını anladı ve "El-firâru fî vaktihi zaferun"u[283] (Vaktinde kaçmak zaferdir) okudu. Sokak başına koşup emare yoluyla "Filan evden asılı koyun derisi (*mark-i muallak*)[284] feryâdı ve nâlesini işittiğini ve hilaf-ı âdet birkaç hareket gördüğünü" dedi. Şehir halkı, bir müddettir kayıpları arayıp sormada ve dedikoduda idi. Mahrum ve gamlı babalar, mazlum ve kayıp oğulların ayrılık derdinden hüzün Ken'ân'ının mu'tekifi olmuştu. Ne kayıp oğuldan bir eser ve ne giden ciğergûşeden bir haber duyuluyordu. Ne sevgili Yûsuf'un gömleğinin kokusu, her menkûb Yakub'un can dimağına erişiyordu ve ne gönlü gitmiş babadan yarı ölü ve yetim kalma korkulu oğula bir haber geliyordu. Cihanı gören her gamlı göz, her nazlı ayrılıkta gözyaşı yerine kan ağlıyordu. "Ve ebyaddat aynâhu mine'l-huzn"[285] (Hüzünden gözleri ağardı). Muhabbet tohumu gönül zeminine saçılmış olan her baba, her göz nurunun ayrılık yanığından "Vâ esefâ" nidâsını ayyûka çıkarıyor ve diyordu ki:

Beyit:

Ey kâfile çûn rûy be-sûy-i sefer ârîd
Mâ râ be-şomâ arzuyî hest ber ârîd
Zi ân Yûsuf-i Ken'ânî ez şehr be-refte
Yek-bâr Ya'kûb-i şikeste haber ârîd

Ey kafile sefere yüz tuttuğunuzda
Bizim sizden bir arzumuz var

[283] Hadistir.
[284] Şerefeddin bunun *mark* yerine *merd* (adam) olmasını gerektiğini söylemişse de burada mecaz yapılıyor olmalıdır. bkz. Şerefeddin, C. II, S. 5, 1311 (1915), s. 272.
[285] Yûsuf 84.

Şehirden giden o Kenanlı Yusuf'tan
Kırgın Yakub'a bir kerecik haber getirin

Dostlar, yârânın yokluğuyla vaveyla ediyorlar ve vakitli vakitsiz feryat getiriyorlardı. Sevgili anneler, hicret hasretinden hoş huylu oğulları topraktan ayırt edemiyorlar ve diyorlardı ki:

Beyit:

Men der talebet devân devân kûy-be-kûy
Çûn dil-şodegân der-be-der u rûy-be-rûy

Ben seni istiyorum koşa koşa semt semt
Gönlü gitmişler gibi derbeder ve yüz yüze

Filkıssa, o gamdan ciğeri yaralı ve gönlü kırgın olan bir topluluk, Seyyid Medînî'nin sokağına gittiler. Kuyubaşını açtılar ve dört yüz adam gördüler. Bazısı ölmüş, bir kısmı kapı ve duvara çivilenmiş ve bir güruhun ise hayat revnakından bir ramak ve bekâ güneşinden bir şafak kalmış idi.

Beyit:

Z'ân çonân seng-dilîhâ ki ez ân kavm âmed
Ger ne-bârîd felek seng zehî mustenkir

O taş yüreklilerden ki ondan bir kavim gelir
Felek inkârcıya taş yağdırmazsa ne iyi

Filkıssa, o haberin âvâzesi, İsfahan halkının kulağının kapısına ulaştı. Kalabalık bir halk toplandı ve müfsit Medînî'yi yakaladılar. Ordu pazarına götürdüler ve ibret-i âlem için yıldırım gibi ateşe attılar. "Ve lâ tahsebennallahe gâfilen ammâ ya'melu'z-

zâlimûne”[286] (Allah’ı zalimlerin amellerinden gâfil sanma). “Ve se ya’lemullezîne zalemû eyye munkalebin yenkalibûne”[287] (Zulmedenler neye döndürüleceklerini bilecekler). Bu vakitte Sultan Muhammed, Bağdâd’a gitti. Dizkûh Kalesi sâkinlerinin o nursuz ve azametsiz güruhu, Sultan’ın yokluğunu ganimet bildiler. Sayısız zahireyi kaleye götürdüler. Onların işi her gün tâze bir revnak buldu. Onlara ölçüsüz bir tebaa toplanıyordu. Sultan,

Beyit:

Sipâhî çu mûr u melah-i bî-şomâr
Dilîrân-i cengî u merdân-i kâr

Sayısız karınca ve çekirge gibi bir ordu
Savaş yiğitleri ve iş erleri

Bağdâd’dan döndü. “Câhidi’l-kuffâre ve’l-munâfikîne”[288] (Kâfirler ve münâfıklarla cihât et) hükmünce o mel’ûnların defi için bel bağladı. 7 yıl müddetince Sultan sınırsız çoklukta askerle o zâlim mülhitlerin kaidelerini kaldırmakla meşgul oldu. Sonunda vesveseci Şeytan (*dîv-i vesvâs*) Ahmed Attâş bildi ki tedlîs[289] ve hokkabaz zaman sonuna ulaşacak ve onun hile ve aldatma binası, harap ve susuz olacak. Sultan’ın veziri olan ve uğursuz tâlihten o devlet (*mulk*) ve din düşmanıyla dostluktan dem vuran -“Ve men yetevellehum minkum fe innehu minhum”[290] (İçinizden kim onları dost edinirse o da onlardandır)- Sa’dülmülk Âbî’ye bir haber gönderdi ve dedi ki: “Bıçak kemiğe dayandı. Nefsin bekâ sebebi olan zahîre kalmadı. Çârnâçâr kaleyi teslim edeceğim”. Dinsiz Sa’dülmülk cevap verdi: “Bir hafta daha sağlam kulpta (*urvetu’l-vuskâ*) sabrediniz ve sâbit kadem olunuz ki ben Sultan’ı helâk edeyim”. Sultan Muhammed, hararetli mizâca sahip bir pâdişâh (*pâdişâhî-i mahrûr-mizâc*) idi. Her ay bir defa fesatçılara kasdetti. Sa’dülmülk, Sultan’ın canının ifsadında hacamatçıyla birlik etti. Bin dinar altın ve zehir bulaştırılmış bir iğneyi ona verdi. Tesâdüfen bu hileden

[286] İbrâhîm 42.
[287] Şuarâ 227.
[288] Tevbe 73; Tahrim 9.
[289] Tedlîs hakkında bkz. Bünyamin Erul, “Tedlîs,” *DİA*, XL, s. 262-264.
[290] Mâide 51.

Sa'dülmülk'ün hâcibi vâkıf oldu. Yüzünün dîbâcesinden Çin nakışçılarının nüsha aldığı peri çehreli bir karısı vardı.

Beyit:

Mâh-rûyân-i rûzgâr eger
Rûy-i ân dilistân be-dîdendî
Bâdâ turenc der nazareş
Bî-haber desthâ borîdendî

Zamanın ay yüzlüleri
O gönül alıcı yüzü görürse
Turunç olsun nazarında
Habersiz eller kesilsin

Muhabbet ifrâtından bu sırrı onunla paylaştı. O da bir müddet onunla muhabbetten, yakınlıktan (*velâ*), aşktan ve hevâdan dem vuran ve gönül kapan bir herif ve vefâlı bir yâra söyledi. O genç, dostlarından biri olan Kîlder Kâdı Sadrüddîn Hocendî ile takrir etti ve rivâyetle (*an'ane*) o haber şâyi oldu.

Kâdı Sadrüddîn o hikâyeden haberdar olunca aceleyle Sultan'ın huzuruna gitti ve arzetti. Sultan ertesi gün hasta gibi (*temâruz*) yaptı ve âdeti üzere hacamat yaptırmak için hacamatçıyı çağırdı. Hacamatçı, İslâm Sultanı'nın ihtişamlı pazusunu bağladı ve onun bedenini yaralamak için iğneyi çıkardı. Sultan gazapla baktı. Hacamatçı korktu ve canına emân istedi. Başından serpuşu kaldırdı ve hâlin aslını aynen arzetti. Sultan "Cezâu seyyietin seyyietun"[291] (Kötülüğün cezâsı kötülüktür) muktezâsınca hacamatçıyı o zehir bulaştırılmış iğneyle hacamat etmelerin buyurdu. Derhal vücut behçethânesinden yokluk sahrasına acele etti. Bu iddia doğrulanınca ve vâhit haberin (*haber-i vâhid*)[292] şâhidi olunca Sultan gözüyle (*ayne'l-yakîn*) müşâhade ve muâyene etti. Sa'dülmülk Âbî'yi horluk toprağına attı ve elmas renkli kılıçla o mel'ûnun başını

[291] Şûrâ 40.
[292] Haber-i Vâhid hakkında bkz. Mustafa Ertürk, "Haber-i Vâhid", *DİA*, XIV, s. 349-352.

gövdesinden ayırdı. Vallahi "Lâ yehdî keyde'l-hâinîne"[293] (Allah hainlerin hilesini başarıya ulaştırmaz). İki gün sonra mülhitler kaleyi teslim ettiler. "Ene rabbukumu'l-a'lâ"[294] (Ben sizin yüce rabbinizim) lafını eden, tâbilerinin çokluğuyla iftihâr davası güden ve kibirlenen –" Vestekbere huve ve cunûduhu fi'l-ardi bi-gayri'l-hakk"[295] (O ve ordusu haksız yere kibirlendiler)- Ahmed Attâş'ı ve müfsitleri İsfahan'a getirdiler. "İnnâ a'tednâ li'z-zâlimîne nâren ehâta bihim surâdikuhâ"[296] (Şüphesiz biz, zalimler için duvarları çepeçevre onları içine alacak bir ateş hazırlamışızdır) muktezâsınca büyük bir ateş yaktılar. Hepsi yandı. Ömürlerinin yığınını kül gibi kahır kasırgasına verdiler. İslâm bünyânının kapısından ve çatısından "Anzurû keyfe kâne âkibetu'l-mufsidîne"[297] (Bakın, müfsitlerin âkıbeti nasıl oldu) âyeti yükseldi. Mülhitlerin hâlinin revnağına sebep olan Sultan Muhammed'in Bağdâd'a gitmesinin gereği, babasının dirhemle aldığı Sadaka ve Ayaz ona âsi olmalarıydı. Sayısız bir ordu ve çokça tâbi toplandı. Bu yüzden Sultan, İsfahan'dan Medînetu's-Selâm'a yöneldi. Böyle derler ki: Sultan'ın yiğitlik meydanında mübârezeden laf edebilen ve savaş saffında düşmanların kalbini kırabilen bir ordusu yoktu. "Mâ kâne lehu min fietin yansurûnehu min dûnillâhi"[298] (Ona Allah'tan başka yardım bir topluluk yoktu). Fakat ansızın saâdet mahallinden (*mehebb*) bir nesîm esti. Bahtın Doğu'sundan (Maşrik) bir yıldırım düştü. Düşmanların üzerine bir bulut gölge oldu. Bir alâmet zâhir oldu ki korkudan Sadaka ve Ayaz'ın o ordusuna yeis geldi. İttifakla silah bıraktılar. Yıldırım ölüm verdi. Sadaka ve Ayaz öldürüldüler. Malları ele geçirildi. "Fe-zâkat vebâle emrihâ ve kâne âkibetu emrihâ husren"[299] (Böylece işinin vebâlini tattı ve işinin sonu hüsran oldu). Sultan, matlûbun nâiliyetinden ve maksûdun husûlünden sonra cihânı fetheden dizgini İsfahan'a çevirdi. Memleket mesnedi ve devlet harîmine yürüdü.

Beyit:

Cihân be-kâm u felek bende vu mülk dâî

Umîd tâze vu devlet kavî vu baht cevân

Futûh sûy-i yemîn u suûd sûy-i yesâr

[293] Yûsuf 52.
[294] Nâziat 24.
[295] Kasas 39.
[296] Kehf 29.
[297] A'râf 86.
[298] Kasas 81.
[299] Talâk 9.

Sipihr pîş-i rikâb u zamâne zîr-i inân

Cihan kâmlı, felek kul, mülk duacı
Ümit taze, tâlih güçlü, baht genç
Fetihler sağa, uğurlar sola
Gök rikâp yanında, zamane dizgin altında

Tarihlerin kaidelerini düzenleyenler (*mumehhidân-i kavâid-i tevârîh*) böyle nakletmişlerdir ki: Mal sevdâsına meyilliydi. Mal toplamaya çok rağbeti vardı. Derler ki: Veziri Hâce Ahmed b. Nizâmülmülk'ün Hemedânlı Alâüddevle'nin babası Seyyid Ebû Hâşim'le düşmanlık yolu ve didişme tavrını işledi. Daima Sultan'ın kulağına onun hikâyâtını kötülemekten perişan oluyordu. İş bir yere vardı ki Sultan, Seyyid'e bozuldu. O kötü tedbirli Vezir'i o beşîr ve nezîrin gözünün nuru olan benzersiz Seyyid'in eziyetine izin verdi. Vezir, Hazine için Seyyid'den 500 bin altın dinar alacağını ahdetti. Mütâlebetle birini gönderdi ve onu yakalamaya işâret etti. Seyyid vâkıf oldu ve bir haftada Hemedân'dan İsfahan'a geldi. Bir fırsat istedi ve gece Sultan'ın huzuruna (*hidmet*) gitti. Ağladı ve dedi ki: Vezir, bir müddettir her türlü tedbiri tezvîr ediyor ve benim malımı mülkümü (*ziyâ u akâr*) faydalanma (*intifâ*) derecesinden zâyi olma mertebesine eriştirdi. Şimdi iş işten geçtikten sonra (*ba'de harâbu'l-Basra*)[300] nefes binâsını tahripte uğraşıyor ve diyor ki: "Ben Ebû Hâşim'i Âlemin Sultanı'ndan 500 bin altın dinarla satın alayım. Âdemoğlunun hâkimi, Nebî evlâdı, velînin ciğergûşesi, Ali ağacının meyvesini satayım."

Şiir:

Vallahi er be-revî tevân besten be-mismâr-i kazâ
Misl-i în bed-sîretî yâ cins-i în bed-merdumî[301]

Vallahi eğer kaza kaderini bağlayabilirsen
Bu kötü sîret gibi veya bu kötü insanlık cinsi

[300] "Basra harap olduktan sonra". Darbımeseldir.
[301] Enverî'dendir.

“Eğer ordu için zaruret varsa ben dervişten sakınıyordu. Ben vâsıtasız ihtiyâr ederek ve bu kötü işli hilekârın marifeti ile 800 bin altın dinarı Sultan’ın onun elinden diviti alması, onun makamını (*mesned*) kaldırması, Satürn gibi divanın (*dîvân-i Keyvân-nazîr*) bu vezâret tâlihini (*devlet*) eziyet vâsıtası yapan ve Resûl’ün ciğergûşelerinin ve yüce evladın esasının hemdeminin hürmetini bozmayı düşünen kötü tedbirli vezirin huzurunun zahmetinden hâli olması şartıyla veriyorum. İyi vasıflarla bezeli değil ve namlı babasının [Nizâmülmülk] hünerli eserlerine uymuyor. Nizâmî ocağına mücerretliğe ve asilzadelik (*bozorgzâdegî*) vesilesine bundan sonra terbiye buyurmaz. ‘İnnehu leyse min ehlike innehu amelun gayru sâlihin’[302] (Şüphesiz o senin ailenden değil, şüphesiz onun ameli sâlih değil). Göz dikmiştir.”

Beyit:

Ne herkes ki nâm-i û Hasan est
Heme ef’âl çûn Nizâm koned
Na’l hem âhenest u mî ne-koned
Anç’ vakt-i huner husâm koned

Herkesin adı Hasan değil[303]
Ki bütün işleri Nizâm gibi yapsın
Nal da demirdir ve yapamaz
Hüner vaktinde kılıcın yaptığını

Sultan, zâlim gibi değil, mazlûm gibi olan Ebû Hâşim’in sözünü kabul kulağına yol verdi. Seyyid, Hazine Şahnesi’ni (*şahne-i hizâne*) kendisiyle Hemedân’a götürdü. Bir haftada bir mülkü sattı veya ödünç aldı ve paraları edâ etti. Hâce Ahmed, ebedî mihnet ve nedâmet tuzağına düştü. Şeriflerin Seyyitleri ve Seyyitlerin Şerifleri olan, Hazret-i Kibriyâ’dan [Allah] “Ve lâ es’elukum aleyhi ecren illâ’l-meveddete fî’l-kurbâ”[304] (Sizden akrabalarıma sevgiden başka bir karşılık istemiyorum) teşrifini bulan, hil’atle şeref ihtisâs eden Muttalibî Hânedânı’na ve Hâşimî Ocağı’na kasdetmek, kötü

[302] Hûd 46.
[303] Nizâmülmülk’ün adı Hasan’dır.
[304] Şûrâ 23.

tedbirli Vezir'e uğurlu gelmedi. Zulmün sonu vahîm oldu.

Sultan'ın doğum zamanı 474 senesi Şa'bân'ı (Ocak/Şubat 1082) idi. Pâdişâhlığının başlangıcı 492 (1098/1099)[305] senesi ve müddeti 16 yıldı. Vezirleri Müeyyedülmülk b. Nizâmülmülk, Sa'dülmülk Âbî, Rebîbüddevle Ebû Mansûr Kîrâtî, Hatîrülmülk Ebû Mansûr Yezdî idi. Tevkîi, "İsteantu billahi vahdehu" (Bir olan Allah'tan yardım dilerim) idi.

[305] Bu tarih, Berkyaruk'un ölümünden sonraki tarih değil, Muhammed Tapar'ın Berkyaruk'a kalkıştığı ve sultanlığını ilan ettiği tarihtir. bkz. Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 212-216.

ES-SULTÂN MUİZZZÜ'D-DÜNYÂ VE'D-DÎN EBÛ'L-HÂRİS SANCAR B. MELİKŞÂH BURHÂNU EMÎRİ'L-MU'MİNÎN

Hodâvendî adû-bendî şehinşâhî nikû-hâhî

Muizz-i dîn muîn-i Hakk mugîs-i halk Şeh Sancar

Bir efendi, bir düşman bağlayan, bir şehinşâh, bir iyilik isteyen

Dini aziz kılan, Hakk'ın yardımcısı, halkın destekçisi Şeh Sancar

Bir padişâh idi ki zeminin düzlüğü (*basit-i zemîn*) onun dünyayı koruyan dergâhının örtüsüyle örtüldü. Yeryüzü (*rub'-i meskûn*) onun neşelerinin (*neşât*) meclisi ve ordusunun sayfiyesi (*merba'*) oldu. Gelişip büyümesinin evveli ve sabîlik devrinin başlangıcı, onun kulak memesinden doğdu. İzz u Alâ'nın makamına (*mesned*) yerleşti. Acem hükümdarları (*cebâbire-i Acem*) ve âlemin kisrâları (*ekâsire-i âlem*) ona itâat gâşiyesini[306] omza aldılar ve ona tâbilik halkasını kulağa taktılar. İkbâl müjdecileri, onun saltanat ve iclâl kösünü, gökkubbe (*bâm-i eflâk*) üzerine çaldılar. Onun dünyayı koruyan bârgâhının nevbetçileri, beşi nevbette zeminin yedi tabakasının altı yönünü titretti. Cihangirlik hevesiyle altın renkli kılıcın kubbesini ufuk kınından çıkaran, göğün on ayının gezegenlerinin şâhı, dergâhta azametiyle irâdeyi itâat zeminine koydu. Ay ki şâhın iltifatından (*nevâziş*) cihânı aydınlatan nûrun taşmasında gök cisimlerine (*ecrâm-i felekî*) meliklik iddiâ ediyordu. Menzil geçen ulak gibi (*berîd-vâr-i menzil-gozâr*) onun saltanatı, hükümdarlığı (*fermân-dihî*), büyüklük (*ubbehet*) ve adalet yayıcılığı ulvî âlemin mukîmlerine erişiyordu. Mübâlağasız övmekten âciz kalındığı -ki feleği yükseklikle kimse kapayamaz- bir şehriyâr idi. Cihângirlik kâidelerinin ikâmetinde benzersiz (*adîmu'l-misâl*), mülkdârlık merasimine riâyette düşmanların ve karşıtların (*ezdâd*) kahrı, şehirlerin ve beldelerin fethi, muradın tahsili, inat ehlinin kalbinin kırılması ve kulların hâlinin refah olmasının kemâliyle bir nişân (*âyet*) idi. Onun şânında 40 yıl onun nefîs nefesi, zamanın insanlarını itâatkâr ve buyruk alır kılmak için yolculuk sıkıntısı ve muhârebet zahmetine tahammül gösterdi. Cihânı fetheden dizgini

[306] Bir hükümdarlık alâmeti olan gâşiyenin tâbiler tarafından hürmet ifâdesi olarak omuzda taşındığı anlaşılmaktadır. bkz. Erdoğan Merçil, "Gâşiye ve Selçuklularda Kullanılışına Dair Bazı Örnekler", *Selçuklular -Makaleler-*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2011, s.184-192; Erdoğan Merçil, "Gâşiye", *DİA*, XIII, s. 398-399.

yönelttiği her tarafta, muradın gelinini kucağına getirdi.

Kutlu (*fer*) ve temkînli Şâh Mahmûd b. Sebüktegin'in saltanata mukarrer olduğu, Âl-i Selcûk'tan birine orada kazânın nüfûz (*mezâ'*) bulmadığı ve onlardan hiç kimsenin memur olmadığı Gaznîn memleketini kurtardı. Saltanat nâipliğini o memleket ve çevresinde Sultân-ı Mâzî Mahmûd-ı Gazî'nin yüce ocağına mensup Gazneli Behrâmşâh'a tefvîz buyurdu. Semerkand eyâletinin idârecisi (*mubâşir*) Ahmed Han, merhûm Şâh Berkyaruk'un vefâtı vaktinde âsi olunca 524 senesinde 81129/1130) Semerkand kapısına gitti ve matlûb ve merâmın hâsıl olana, Ahmed Han'ın can atını râm edene ve o gem almaz âsinin başına ahkâm gemini geçirene dek dört ay orada durdu. Tâbilerinin takviyesi ve eşyasının şevketiyle Sistan ve Hârezm memleketinde hükmü geçer (*fermân-revân*) oldu. Cihânın minberlerinde Kâşgar sınırından Yemen, Mekke, Tâif, Ummân, Mekrân, Âzerbaycan, Rûm ve Bulgar beldelerine kadar Sultan'ın adıyla hutbe okuyorlardı.

Memleket meydanında mübâreze atını süren saltanat arsasının o şâhı yüzünü toprağa koyduktan ve yiğitlik meydanının o süvârisi hayat atından düştükten bir yıl sonra dahi İslâm memleketinde hutbe onun adı ve lakabıyla okunuyordu. Derler ki: Âfâkın dört tarafı onun hükmü altına girip devletli ümerâ ve nusretli askerler "İnne'l-insâne le yatgâ en raâhustagnâ"[307] (Muhakkak ki insan kendini müstağni sayarak azgınlık yapar) hükmünce icap eden (*kemâ yenbagî*) rif'at ve kâmurânlık sebeplerine sahip olunca ve kendinden yüce hiçbir sığınak görmeyince taaddî elini kahır yeninden çıkardılar.

Birbirleriyle reâyânın mallarını yağmalama ve halk arasında fitnelerin fenlerini kışkırtmada bir ahit yaptılar. Müslümanların, gayrimüslimlerin (*mu'âhid*), oturanların (mukîm) ve cihat edenlerin (mucâhid) mallarının gasbının âyetini geçersiz (*mensûh*) hüküm ve feshedilmiş akit ve "Ve'z-zâlimîne eadde lehum azâben elîmen"[308] (Zâlimler için elem dolu bir azap hazırlamıştır) vadesini mehcûr burhân ve mahcûr delîl sandılar. Zulüm ve sitem İslâm mülkünde şâyi oldu. Havâs ve avâm, ulular ve alçaklar (*kirâm u liâm*) ve zamanın insanları (*enâm-i eyyâm*) o engelsiz (*bilâ-mânî*) belâya müptelâ

[307] Alak 6-7.
[308] İnsân 31.

oldular. Şerefli ve aşağılık (*şerîf u vazî*), süt çocuğu ve yüceler (*razî' u refî'*) o hâdisenin buğz ve muârazasından sâlim kalmadılar. Avam hükmünde hiçbir tahsis (*muhassas*) yol bulmadı. Hiç kimse o zahmetten kurtulmadı. O zâlimlerin mezhebinde tahsisten neshetmek imkânsız (*mumteniât*) idi. Müslüman erkek ve kadınların (*Muslimîn u Muslimât*) malını almayı mendûbâttan ve oğlanlara ve kızlara (*benîn u benât*) saldırma ve el uzatmayı (*taaddî vu tetâvul*) vâcibattan sanıyorlardı. O harâm emrin irtikâbında ihmâli, âlemlerin vâcip görme sebebi ve o muharremin terkini hak gereği (*mucib-i istihkâk*) biliyorlardı. 536 senesinde (1141/1142) Sultan, Dârülmülk Merv'den Hıtâ ordusunun defi, reâyânın işlerinin düzeni, halktan zulmün kaldırılması ve belâlı ordunun eziyetinin men'i için Semerkand'a yöneldi. Bir müddettir her cefâ ve cevre tahammül eden ve "Leallallahe yuhdisu ba'de zalike"[309] (Belki Allah ondan sonra ortaya çıkarır) ümidiyle o devri geçiren Mâverâünnehr âhâlisi, Horâsân ordusunun el uzatmasından kurtulmak için yabancı ordu (*leşker-i bigâne*) çağırdılar. Filcümle, Sultan'ın işâretiyle cihan meydanında "Cundenâ le-humul gâlibûne"den[310] (Ordumuz galip gelecektir) dem vuran, savaş meydanında (*mizmâr-i kâr-zâr*) "İnnehum le-humul mansûrûne"[311] (Şüphesiz onlar yardım göreceklerdir/zafer kazanacaklardır) iddiâ eden, ateş saçan parlak kılıcından taş ve demir yürekliden ateş ve su çıkartan, su rengi hançerinin sıcaklığından demir ve taşın mum ve şeker gibi ateş ve suda eridiği Horâsân ordusunun önderleri (*mukaddemân*), askerlerini teftiş ettiler. Her biri yiğitlik kolunun bileziği olan ve Rüstem-i Zâvulî[312] ile beraberlikten laf eden yüz bin süvari, hesap defterinde ve kitap rûznâmesinde geldiler. Nazlı oğulların küpesinin hattı gibi süslü ve Çin dilberlerinin kıvrımlı zülfü gibi bezeli olan Hıtay kâfiri, ağaçların yapraklarının ve gezegenlerin yıldızlarının adediyle Mâverâünnehr'e yöneldiler. İki taraftan cenk eteğinde çeng çaldılar. Aslan satvetli yiğitler ve kaplan nahvetli timsahlar birbirlerine dönünce muhârebede birbirleriyle muvâfakat kâidesi ve ittifâk akdinin güçlendiren ve muhâlefet ve nifâk yolunu engelleyen Burâk atına binmiş 40 bin süvari, Horâsân ordusunun ardından geldiler. Horâsân ordusuna büyük bir kırgın oldu. Sultan'a nazar (*aynu'l-kemâl*) değdi. Zâlimden ve mazlûmdan, hâkimden ve mahkûmdan 30 bin kişi o vakada katledildi.

[309] Talâk 1.
[310] Sâffât 173.
[311] Sâffât 172.
[312] Bir Şâhnâme karakteri olan Zâbulistanlı Zaloğlu Rüstem hakkında bkz. Nimet Yıldırım, "Rüstem-i Zâl", *DİA*, XXXV, s. 294-295.

Nîmrûz mülkünün mâliki Melik Tâcüddîn Ebû'l-Fazl, yanık başından Sultan'a dedi ki: "Yiğitlik ve sâbit kademliğin yeri değil. Çârnâçâr bu sayısız askerin ortasından dışarı gitmeli.

Sultan, savaş zamanı kaplan gibi pençesini açan ve timsah gibi diş gösteren 30 bin süvariyle kâfir ordusunun kalbine vurdu ve çıktı. Tirmiz Hisarı'na gitti. Kâtib Ferîdüddîn[313], bu korkunç vakanın zikrinde demiştir ki:

Beyit:

Şâhâ zi sinân-i to cihânî şod râst
Tîg-i to çihil sâl zi a'dâ kîn hâst
Ger çeşm-i bedî resîd ân hem zi kazâst
K'ân kes ki be-yek hâl be-mândest Hodâst

Ey Şâh, senin mızrağından cihân doğrulur
Senin kılıcının kırk yıl düşmandan kin tutar
Kötü göz değdiyse kazâdandır
Zira tek hâlde kalan kimse Tanrı'dır

Bu belânın sadmesi vaktinde Hârezmşâh Atsız âsi oldu. Merv ve Nişâbûr'da taaddî elini uzattı. Müslümanların birçok malını ve gizli hazineler ve defineleri yağmaladı. Bu vakadan bir yıl geçince etraftan Sultan'ın huzuruna elçiler gönderdiler. Pek çok mal ve sayısız hediyeler getirdiler. Mülkün işi, yeni bir tazelik (*tarâvet*) buldu. Uyumuş baht uyandı. Tâlih (*devlet*) gözü uykudan kalktı. Sultan, işlerin intizamından sonra Rey'e gitti. Yeğeni Sultan Mes'ûd, Bağdâd yolundan döndü ve civanbaht Sultan'ın [Sancar] Satürn yüksekliğindeki huzuruna (*hazret-i Keyvân-rif'at-i Sultân*) geldi. Kıyas edilemez armağanlar ve hediyeler getirdi. O aynı birkaç günde Sultan'ın huzurundan (*hidmet*) Behrâmşâh-i Sebüktegin, Gûr meliki Sûrî'nin başını gönderdi. Etraftan dergâha yüz tuttular. Kâtib Ferîd bu iki beyti hediyelerin arzı günü nazmetti ve arz yatağına (*minassa-i arz*) oturttu:

[313] Ferîd-i Kâtib hakkında bkz. Şemseddin Sâmi, *Kâmûsu'l-Âlâm*, V, Mihrân Matbaası, İstanbul 1314, s. 3405.

Beyit:

Ânhâ ki be-hidmet nifâk âverdend
Sermâye-yi omr-i hîş tâk âverdend
Dûr ez ser-i to Sâm be-sersâm be-mord
V'înek ser-i Sûrî be-İrâk âverdend

Hizmetine nifak sokanlar
Kendi ömür sermayesini kaybettiler
Başından uzak olsun, Sâm menenjitten öldü
İşbu ki Sûrî'nin başını Irâk'a getirdiler

Sultan, 16 gün Rey'de durdu ve ondan sonra Horâsân memleketine döndü. Bu meseleden bir yıl ve bu hâlden birkaç zaman geçince Gûr Meliki Hüseyin âsi oldu. Sultan'ın hâsekîlerinden bir topluluk onunla sözleştiler. Sultan'ın maskaralık pâyesinden hâciblik mertebesine eriştirdiği, zelillik toprağından kaldırdığı ve izzet zirvesine (*evc*) çıkardığı Ali Çetrî, onlarla elbirliği etti. Buradan demişlerdir ki:

Beyit:

Ebr eger âb-i zindegî bâred
Hergiz ez şâh-i bîd ber ne-horî

Bâ furû-mâye rûzgâr meber
K'ez ney-i bûriyâ şeker ne-horî[314]

Bulut âb-ı hayat yağdırsa da

[314] Sa'dî-i Şîrâzî'nin *Gülistân*'ındandır.

Asla söğüt dalından yiyemezsin

Alçakla zaman geçirme

Zira hasır kamışından şeker yiyemezsin

Sultan, Merv diyarından Herât tarafına geldi ve Gûr ordusuyla cenk etti. Tâlih (*devlet*) müsâade gösterdi ve saâdet yardım etti. Tanrı'nın tevfiğiyle onların pazarına vurdu. "Fe-cealehum ke-asfin me'kûlin"[315] (Böylece onları yenilmiş ekin yaprağı gibi yaptı). Ali Çetrî'yi öldürdü ve Melik Hüseyin'i esir etti. Hıtay kâfirlerinin vakasından sonra bir savaş doğru gitmemiş ve bilindiği üzere bir fetih gelmemişti. Bu maksûdun husûlüyle müsterih ve sevinçli oldular. Mülkün işi, önceki revnakına döndü. Gâzî Sultan'ın heybeti, mutîlerin ve âsilerin, alçakların ve yükseklerin kalbinde yurt tuttu. Düşmanların, fitnenin ve kavganın şamatasının maddesi yok oldu. 548 senesi (1153/1154) sonunda Oğuz (*Guz*) vakası vâki oldu. Haberlerin inceliklerini ve eserlerin sırlarını bilenler, o büyük kartalın inmesinin sureti ve o elîm azâbın hulûlünün keyfiyetini böyle nakletmişlerdir ki: Oğuzlar, Belh ve çevresini makâm tutmuş Türkmenlerden bir taifedir. Mütemâdiyen her yıl Sultân-ı Mâzî'nin mutfağına 25 bin koyun vermeleri kararlaştırılmıştı. Dîvân-ı Âli'den o mukarrer malı toplamaya *hân-sâlâr*[316] yazılmış ve alması ona bırakılmıştı. O, her yıl bir tahsildar (*muhassil*) gönderiyordu. Saltanat eşiğinin mülâzımı olmasına itimatla sefâhat etti ve o kavmin büyüklerini küçük gördü. İş bir yere vardı ki bir yıl muayyen malı göndermediler ve tahsildarı (*muhassil*) helâk ettiler. Tahsildar (*muhassil*) vaktinde dönmeyince hân-sâlâr hâlin ne olduğunu anladı, fakat onu arzetmeye mecâli yoktu. Belh Vâlisi Kumaç, Merv'e gelince Hân-Sâlâr onun yanına gitti ve hâli aynen (*ber-tibk*) arzetti. [Kumaç] Sultan'ın huzurunda arzetti ki Oğuzlar serkeşliğe ve vergisizliğe (*bî-resmî*) başladılar. Pâdişâh, o gürûhun şahneliğini ben kuluna lâyık görürse ayağı itâat (*mutâvaat*) ve emre uyma (*fermânberdârî*) dairesinden çıkmalarına, saldırmalarına ve el uzatmalarına (*taaddî vu tetâvul*) bırakmam. Sultan, icâbet buyurdu ve onu o işe mensûp ve mansûp etti. Kumaç, oraya bir nâib gönderdi. Onlar, onun gönderdiğini ta'zîm etmediler ve dediler ki: "Biz, Sultan'ın has kullarıyız. Diğerlerinin ahkâmına uymayız". Kumaç'ın nâibi döndü. Kumaç, kalabalık bir orduyla Oğuzlarla savaşa yöneldi ve tesadüfen

[315] Fil 5.
[316] Saray mutfağından sorumlu olan *Hân-sâlâr* unvânı hakkında bkz. Aydın Taneri, "Hânsâlâr", *DİA*, XVI, s. 47-48.

savaşta öldü.

Kumaç'ın katlinin haberi Sultan'a ulaşınca mübârek rikâbı Oğuzlara doğru yöneldi. Oğuz kavmi, Sultan'ın yola çıktığından vâkıf oldu. Sultan'ın huzuruna bir elçi gönderdiler ve dediler ki: Biz kulların dâimâ itâatkâr ve emre uyanız (*fermânberdâr*). Emirler ve yasaklara imtisâl ve inkıyâd gösteririz. Hiçbir vakit bizden bir isyân gelmemiştir. Hata yoluyla kavga ortasında Kumaç'a göz değdi. Kavmimizden biri okla duçar etti. Âlemin Sultanı âlimdir. O bizim helâkımıza kalkıştı ve bize kasda bel bağladı. Bizi bu günâhla sorgulamasın. Sorgucuyu def edince kâtilin kasdına kısâs etmesinler. Biz diyet olarak 100 bin altın dinar ve onlardan her biri inâyetle bakılırsa Kumaç'ın mertebesini geçecek 100 Türk gulâm verelim. Buna göre Sultan ne buyurursa gereğini yapalım. Sultan'ın elçisinin sözüne kabul yazısını çekelim."

Mısra:

Zi munhiyân-i kader-i sâkinân-i aliyyin

Cennet sâkinlerinin kaderinin habercilerinden

"Ve'l-kâzimîne'l-gayza ve'l-âfîne ani'n-nâsi"[317] (Onlar öfkelerini yenenler ve affedenlerdir) nidâsını duyup "Men afâ ve asleha fe-ecruhu alâllahi"[318] (Kim af ve sulh ederse Allah ona ecrini verir) âyetini şeriat sayfasında görünce ve can cihânından ve sır âleminden bu âvâzı akıl kulağına ulaştırınca

Zi ibtidâ-i devr-i âlem tâ be-vakt-i pâdişâ
Ez bozorgân afv bûdest ez furûdistân gunâh

Âlemin devrinin başlangıcından pâdişâhın vaktine kadar
Büyüklerden af vardır, alçaklıktan günah

[317] Âli İmrân 134.
[318] Şûrâ 40.

onların ümidinin (*me'mûl*) esirgenmemesini istedi. Ama "Ve şâvirhum fî'l-emri"[319] (İşlerde onlarla meşveret et) fehvası muktezâsınca devlet ümerâsıyla meşveret etti. Feryâd ettiler ve dediler ki: "'Fe-lem yeku yenfeuhum îmânuhum lemmâ raev be'senâ'[320] (Fakat azâbımızı gördükleri zaman iman etmeleri, onlara bir fayda vermedi). Bu özrün kabûlü vallahi nâmûsa dil uzatır ve cihânda herc ü merc eder. Saltanatın haşmeti bir kerelik giderilir ve Sultan katil ve kısâstan sakınırsa Müslümanların kanları ve ırzları (*dimâ vu furûc*) ortadan kalkar. Her harâm işin irtikâbını mübâh ederler. Uzun zamandır (*dîrest*) demişlerdir ki:

Mısra:

Pâdişâhân ez pey-i yek maslahat sad hûn konend

Pâdişâhlar tek işle yüz kan dökerler

Sultan, meşveretten sonra muhâlefeti mürüvvet bilmedi ve Oğuzlarla savaşa yüz tuttu. Varınca Oğuzlar kendi kavimlerinin azizleri ve yaralı gönüllerinin ciğergûşelerini yanına getirdiler. Feryâd edenler (*nevha-konân*) Sultan'ın huzuruna yüz tuttular. "Rabbenâ ve lâ tuhammilnâ mâ lâ tâkate lenâ bihi"[321] (Rabbimiz, bize tâkatimizin yetmediği şeyleri yükleme) yakarışını (*tazarru*) ve duâsını ettiler. Onlardan her biri iftikâr ve itizâr yoluyla diyorlardı:

Beyit:

Râh deh Husrevâ ki tâ curmem
Nezd-i afvet be-zinhâr âyed
Men miskîn gunâhhâ dârem
Afvet imrûz râ be-kâr âyed

[319] Âli İmrân 159.
[320] Mu'min 85.
[321] Bakara 286.

Yol ver ey Husrev ki cürmüm

Senin affın nezdine sığınmaya gelir

Ben miskinin günahları için

Senin affın bugün işe gelir

Sultan'ın onların katline izin vermemesi ve onlara af hil'ati giydirmesi için ceza (*cerîme*) olarak her evden bir *men*[322] gümüş veriyorlardı. Sultan, pâdişâhâne merhametinin ve husrevâne âtıfetinin çokluğundan o tâifenin cezâsını hâtır safhasından "Nesyen mensiyyen"[323] (Unutulup gitmiş) etmek istedi. Emîr Müeyyed Bozorg ve Ömer-i Acemî, Sultan'ın dizginini tuttular. Gitmekte mübâlağa ettiler. Maksada erişince Sultan'ın ordusu, Emîr Müeyyed'in can düşmanı olduğundan savaşta gaflet gösterdiler ve yiğitlik dizginini ihmâl ettiler. Oğuzlar, kükreyen aslanlar gibi can ve hânumânı korumaya meydana geldiler. Onların sefâhati kabûl bulmayınca ve inâyet rüzgârı af ve âtıfet kokusunu onların burnuna ulaştırmayınca isyân sarığını (*isâbe-i isyân*) başa bağladılar ve tuğyân ve küfrânla damgalandılar. Birbirlerine dediler ki:

Beyit:

Her hîle ki der tasavvur-i akl âmed

Kerdîm u eknûn nevbet-i dîvânegîst

Fi'l-cumle ân ceyş-i aremrem

Be-yek lahza be-yek sâat be-yek dem

Aklın tasavvuruna gelen her hileyi

Ettik ve şimdi dîvânelik zamanıdır

Filcümle o ordunun askeriyim

Birer lahza, birer saat, birer dem

Sultân-ı A'zam'ın ordusunu kırdılar. Buradan demişlerdir ki:

[322] Bir ağırlık ölçüsü birimi olan *men* hakkında bkz. Walther Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, çev. Acar Sevim, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1990, s. 19-28.

[323] Meryem 23.

Beyit:

Ez ân k'ez to tersed be-ters ey hakîm
Ve ger bâ çend sad ber âyî be-ceng
Ne-bînî ki çûn gorbe âciz şeved
Ber âred be-çengâl çeşm-i peleng[324]

Biri senden korkuyorsa ondan kork ey bilge
Sen birkaç yüzüyle savaşabilsen dahi
Görmez misin ki kedi âciz olunca
Patisiyle kaplanın gözünü çıkarır

Sultan'ın ordusu kırılınca ve saltanat işlerinin intizâmı bozulunca Oğuzlar geldiler. Birçok insan o hezîmet zamanı sebebiyle pişmanlık girdabına düştüler ve boğuldular. Oğuzlar, saltanat haşmetine birdenbire sahip oldular. Sultan'a zahmetsiz ulaştılar ve Dârülmülk Merv'e getirdiler. Kendi kavimlerinden bir topluluğu onun huzurunun mülâzımı yaptılar. Sultan, dünyanın kahır sâkîsinin elinden pişmanlık şarabını içti ve hasret vartasına düştü.

Mısra:

Mihnet rakîb-i Sancar-i mâlik-i rikâb şod[325]

Rikâb mâliki Sancar'ın rakîbi mihnet oldu

Oğuz kavmi, Çağrı Beg zamanından onların zamanına kadar mâzideki sultanların tahtgâhı ve geçmiş meliklerin hazineleri olan Merv'de satvet elini kudret yeninden (*âstîn-i makderet*) çıkardılar. Canlı ve cansız, eksi ve yeni her mal ve mülkü,

[324] Sa'dî'nin Gülistân'ındandır.
[325] Hâkânî'nin bir kasidesindendir.

her oturan ve gezenin, kıskanılan ve kıskananın, kasdedenin ve kasdedilenin nefiselerini, definelerini, zahîrelerini ve hazinelerini yağmaladılar. Zenginin ve fakirin, büyüğün ve küçüğün, fâzıl ve mefzûlün, râcihin ve mercûhun eşyâlarını (*esbâb*) talan ettiler. Askerin âsârından o diyarda ölüm Tatarı (*Tatar-i demâr*) ortaya çıktı. Güçlüler (*tevângerân*), naz makâmından (*mesned*) vefâsız maşûk gibi acz ve niyâz urganına düştüler. Nazlıların işi, gönül sahibi güzel dilberlerin zülfü gibi karıştı. Dervişler o vakadan kırıldı ve gönlü yaralı oldu. Zenginler (*mutemevvilân*), o hâdiseden dost ve yakın (*yâr u hîş*) oldu.

Beyit:

Hod ân heme kâr u bâr gûyî ki ne-bûd
Ve ân devlet bî-kenâr gûyî ki ne-bûd

Kendin o bütün işe güce dersin ki yoktur
Ve o talihe dersin ki sınırsız değildir

Oğuzlar, o civarın (*nâhiyet*) yağma ve talanından (*nehb u gâret*) doyunca Nîşâbûr'a gittiler. O diyarın (*hitta*) halkı, başta cevap vermeye kalkıştılar. Oğuzlardan bazısını cehenneme (*Dâru'l-Bevâr*) gönderdiler. Fakat sonunda Nîşâbûr halkı kırıldı. Mescide sığındılar. Saldırıdan (*kerr u ferr*) kurtulan ve her biri kaderin yüce serveri olan Oğuz kâfirleri kahır kılıcına başladılar. Yaşlı ve genç, kâtip ve yardımcı (*debîr u avân*), ümmî ve yazan (*kâtib*), günâhkâr ve tövbekâr (*muznib u tâib*), serkeş ve itâatkâr (*tâyi'*), zengin ve aç (ganî vu *câyi'*), kâmil ve zâyi, fakir ve nimetli, kâfir ve Müslim, oturan (*kâid*) ve mücâhid, emânlı ve ahitliyi (*muemmen u muâhid*)[326] o mescitte katlettiler. Kötü fiillerinin eseri olan ölülerin kanından Ceyhun gibi bir akarsu aktı.

O kötü vakada pek çok adam ve kadın ki belâ tufanında kefensiz yüz bin hasret ve mihmetle toprak örtüsünü başa çektiler. Efdal ve iftâ mesnedinin sâkinleri, İzz u Alâ'nın muahhidleri, kıymetli efendiler (*mahdûmân-i bâ-bahâ*), vefâlı hizmetkârlar, gönül kapan maşuklar, bin yanıklı âşıklar o fitnelerde kefensiz ve mezarsız kaldılar.

[326] Yani zımmî gayrimüslimler.

Beyit:

Ruhî ki sâye-yi pirg-i meges niyâz-rede
Lebî ki hem zi hodeş bûse ârzû bûde

Zebân-i tîg be-leb-i rûy-i în be-hâyîde
Dehân-i seg be-zebân-i kâm-i ân biyâlûde

Ne hîç fâide înrâ zi uddet u leşker
Ne hîç hâsilî ânrâ zi refte-i vuûde

Bir yanak ki sineğin gözkapağının gölgesi niyaz eder
Bir dudak ki kendini öpmeyi arzular

Kılıcın dili yüzün dudağıyla çiğnenir
Köpeğin dişi kâm diline bulaşır

Hiç fayda yok buna teçhizat ve askerden
Hiçbir hâsıl yok ona giden vaatlerden

O gündüz, hâdiselerin şeb-i yeldâsı ve belâ ve musibetlerin gecesine döndü. Karanlık kubbenin siyah perdesi "Ceale'l-leyle libâsen"[327] (Geceyi örtü kıldı) muktezâsınca zamanın yaşayanlarının o mihnetinin başına düştü. O alçakların tamamı sabah olana kadar kından kılıç çekmişlerdi. Cihânı yakan ateşi mescidin dört tarafına koydular. Cihânı aydınlatan gündüze kadar yaldızlı direklere ve nakışlı sütunlara alevler (*şu'lehâ*) vuruyordu. Ateşin kıvılcımı o diyarın duvarını aydınlatıyordu. Oğuzlar bu aydınlıkla gündüze kadar yağma ve talan (*nehb u gâret*) yapıyorlar ve insanları katlediyorlardı. Şehit maktûllerin ve Tanrı'nın (*Hazret-i zi'l-arşi'l-mecîd*) makbûllerinin mallarını yağmalıyordu. Bir müddet şehirde durdular. Gündüzün aydınlığında şehre

[327] Furkan 47'de şöyledir: "Ceale lekumu'l-leyle libâsen" (Geceyi size örtü kıldı).

gidiyorlardı. Gecenin karanlığında gözden uzağa düşerse merhametsiz kılıcın darbesiyle yarı ölü yarı diriye yaklaşıp yakalıyorlar ve öldürüyorlardı. O diyar halkının bakiyyesi olan, hayatta kalan ve henüz ölmeyen birkaç kişi, gündüz köhne kuyulara ve lağımlara (*çâhhâ vu kârîzhâ*) kaçıyorlardı. Yüz bin gam ve mihnetle gün geçiyordu. Gece Oğuzlar şehirden sahraya gittiklerinde çıkıyorlar, ev ve makamlarını muâyene ediyorlardı.

Mahrûm ve gamlı şâhitlerin meclisi, merhûm ve mazlûm şehitlerin tabutu olmuş ve vefâlı yârânın mecmâsı, öldürülen müteveffânın menzil ve istirahatgâhı olmuştu. Emîr bezmde oturuyordu. Kâtip (*debîr*), tedbir elinden yokluk kilimine ayak koymuştu. Âlimlerin medreseleri eskimiş (*medrûs*), fâzılların ilim yerleri devrilmiş (*menkûs*), her birinin ikbâl yıldızları yok (*matmûs*) olmuş ve herkesin hâlinin revnakı ma'kûs olmuştu. Birbirlerine diyorlardı ki:

Beyit:

Ten-i mulûk-i cihân bîn der ârzû-yi kefen
Zi hâk hârter oftâde tûde ber tûde

Cihan meliklerinin bedeni görüldü kefen ârzûsunda
Topraktan daha hor oldu yığın yığın

Bu vakada o zâlim kâfirler, zühd ve marifet hevesinin (*hevâ*) akdoğanı (*şehbâz*), takvâ ve velâyet Kâf'ının Sîmurg'u, namlı veli (velî-i nâmdâr) ve Yaradan'ın vâlisi (*vâli-i hazret-i Âferîdkâr*) olan Şeyhülislâm ve Kıbletü'l-Enâm Abdurrahman Ukkâf'ı ve aklî ilimleri ihyâ ve şer'î hükümleri tercüme eden, *Meâlim-i Tenzîl*'in[328] şerhinde Muhyi's-sunne-i Begavî[329] ile berâberlikten dem vuran ve esrâr-ı te'vîlin keşfinde Cârullah Hârezmî[330] ile biraderlik iddiâ eden, hamdedilen makâmâtı Bedî-i Hemedânî'nin[331] kelimâtı, Cerîrî'nin[332] makâlâtı ve Harîrî'nin[333] *Makâmât*'ı[334] gibi

[328] *Meâlimu't-Tenzîl* hakkında bkz. Saffet Bakırcı, "Meâlimu't-Tenzîl", *DİA*, XXVIII, s. 203-204.
[329] *Muhyi's-sunne* lakaplı Ferrâ Begavî hakkında bkz. Mevlüt Güngör, "Begavî, Ferrâ", *DİA*, V, s. 340-341.
[330] Söz konusu Zemahşerî hakkında bkz. Mustafa Öztürk – M. Suat Mertoğlu, "Zemahşerî", *DİA*, LXIV, s. 235-238.
[331] Bedîüzzaman el-Hemedânî hakkında bkz. Nevzat Işık, "Bedîüzzaman el-Hemedânî", *DİA*, V, s. 328-329.
[332] Hiciv şairi Cerîr b. Atiyye hakkında bkz. Zülfikar Tüccar, "Cerîr b. Atıyye", *DİA*, VII, s. 412-413.
[333] *Makâmât* adlı eseriyle meşhur Harîrî hakkında bkz. Hulusi Kılıç, "Harîrî", *DİA*, XVI, s. 191-192.
[334] Harîrî'nin *el-Makâmât* adlı eseri hakkında bkz. Hulusi Kılıç, "el-Makâmât", *DİA*, XXVII, s. 414-415.

güzel olan, zamanın ekâbirinin mevlâsı, şeriatın tacı, hakikat rüzgârlarının kâşifi Muhyiddîn Muhammed b. Yahyâ'yı işkence yarası ile şehit ettiler. "Vettekû fitneten lâ tusîbennellezîne zalemû minkum hassaten"in[335] (Sadece zulmedenlerinize isabet etmekle kalmayacak o fitneden sakının) sıfat olduğu o hâdisede bu iki din büyüğü ve bu iki munkati yegâne, o mel'ûnların eliyle helâk oldular. O hâil vakanın zahmetinden (*suûbet*)

Beyit:

Hurûş ez âlem-i belâ ber âmed
Figân ez hayme vu sahrâ ber âmed

Belâ âleminden gürültü çıktı
Çadır ve sahradan figân çıktı

Tarih ilimlerinin iklimlerinin eşrâfı, böyle nakletmişlerdir ki: Oğuz kavmi o diyardan gidince Nîşâbûr halkından geride kalan sayılı birkaç mahsur kimse mezhep ahlâfı ve mutekit ihtilâfı sebebiyle birbirlerine eski kini (*kîne-i dîrîne*) sinede tutmuşlardı. Bu ona hatalı bâtıl (*sâhî-i mubtil*) ve o buna yanıltan sapkın (*muhtî-i muzill*) hatalı diyordu. Gece birbirlerinin mahallesine gidiyorlar ve Sünnî ve Şii mekânını (*makâm*) ateşe veriyorlardı.

Beyit:

În merân râ hemî zened mihleb
Ân merîn râ hemî zened minkâr

Bu ona pençe vuruyor
O buna gaga vuruyor

[335] Enfâl 25.

Bu büyük fitnelerin uğursuzluğuyla mahsur birkaç günden sonra o şehir boğulunca ve kasırları "Cennâtin tecrî min tahtihe'l-enhâru"dan[336] (Altlarından nehirler akan Cennetlere koyacaktır) hikâyet eden o nüzhet-âbâd,

Beyit:

Sevâd-i û be-misl çûn sipihr-i mînâ-reng
Hevâ-i û be-sifat çûn nesîm-i cân-perver
Sabâ sirişte be-hâkeş tarâvet-i Tûbâ
Hevâ nihofte der âbeş halâvet-i Kevser[337]

Onun karanlığı göğün sırça rengi misali
Onun havası canperver rüzgâr sıfatlı
Sabâ onun toprağıyla Tûbâ tâzeliğini yoğurmuş
Hava onun suyunda Kevser tatlılığını gizlemiş

Her kolay ve zorun şeyin tâliplerinin ikâmet eşyâsını (*raht*) o ma'mûr vatanda koyduğu ve her yolcu ve mukimin o kaderden gönül kaldırmadığı nüzhet kâfilesinin merhâlesi ve ferahlık erbabının kabilesinin cömertlerinin toplanma yeri (*mecma'-i ekârim*) ve cömertliğinin menbâından (*menba'-i mekârim*), sâkinler ve yerliler (*sukkân u kuttân*) hicret zamanında birbirlerine dediler ki:

Beyit:

Kirâst Zuhre ki bâ în dil zi sabr nufûr
Der efkend sohenî ez vedâ-i Nîşâbûr[338]

Bu gönüle sabırdan ürken Venüs
Söz atar Nîşâbûr'a vedâdan

[336] Bakara 25; Muhammed 12; Fetih 17; Nisâ 122.
[337] Enverî'nin bir kasidesindendir.
[338] Zahîr-i Fâryâbî'nin bir kasidesindendir.

O musibetin derecesi bir yere ulaştı ki ne komşu zenginin himayesine girme faydası buluyordu, ne de yolcuya hâcet vaktinde sığınacağı bir sığınak vardı. O mazlûmların her birine zamanın duâsı (*vird*) ve dilin vazifesi bu idi ki:

Beyit:

Ne merâ mesken u me'vâ ne merâ hâne vu cây
Ne merâ mûnis u mahrem ne merâ yâr u nedîm

Ber dilem hasret-i ashâb belâîst bozorg
Ber tenem furkat-i ahbâb azâbîst elîm

Ki gumân bord ki oftem men miskîn hergiz
Be-çonîn renc u meşakkat zi çonân yâr u naîm

Bana ne mesken, ne sığınak, ne ev ve ne yer var
Bana ne mûnis, ne mahrem, ne yâr ve nedîm var

Gönlüme ashâbın hasreti büyük belâdır
Bedenime ahbâbın ayrılığı elim azaptır

Sandı ki ben miskin, düşmem asla
Böyle zahmet ve meşakkate öyle yar ve naimden

Vezirin ve kâtibin (*debîr*) meskenleri alt üst (*zîr u zeber*), emîr ve müşîrin menzilleri damsız ve kapısız oldu. Kadim evler ayak altına alındı. Naîm Cennetler, "Âliyehâ sâfilehâ"[339] (Onların üstünü altına getirdik) oldu. Bu hâdise ve bu vakanın hulûlünden sonra Nîşâbûr halkından kalanlar, "Le-nebluvennekum bi şey'in mine'l-

[339] Hicr 74; Hûd 82.

havfi ve'l-cûi ve naksin mine'l-emvâli ve'l-enfusi ve's-semerâti"[340] (Andolsun ki sizi korku, açlık ve mallardan, canlardan, ürünlerden eksiltmekle gibi şeylerle sınarız; sabredenleri müjdele) âyeti onların şânında nâzil olmuştur. "Fe-ahracnahum min cennâtin ve uyûn"[341] (Böylece onları bahçelerden ve pınarlardan çıkardık) ve "Zurûin ve makâmin kerîmin"[342] (Ekinler ve güzel makamlar). O gönlü yaralıların hâli perişan oldu. Açlık azâbına müptela oldular. Pahalılık öyle bir yere vardı ve o güçlüğün pazar günü sonsuzlukla sonuçlandı ki birine askerin elinden belâ gelse veya meçhul biri o kâfirlerin kahır darbesinden yaralansa ölümün kenarında çeng çalıyordu.

Oğuzlar o zaman Horâsân beldelerinin (*bilâd*) ahâlisinin çoğuna böyle davrandılar. O beldelerin rindleri (*runûd*), serserileri (*evbâş*) ve kötü insanları (*şerâru'n-nâs*) onlarla birlik oldular. Namlı şâh Sultan Sancar, iki yıl o hilekâr (*pur-mekr*) kavmin arasında kaldı. Sonunda onun vezirlerinden, yiğitlik bolluğu (*vufûr-i şehâmet*) ve ilerigörüşlülük ile mümtâz, her mürşid ve mûbedin[343] irşâdından niyâzsız olan Müeyyed, Oğuzlardan bir toplulukla birlik etti. Av için mutâd âdet üzere koyuldular. Önceden birkaç köprü (*ma'ber*) tertip ettiler ve Tirmiz'in karşısına hazırladılar. Ceyhûn'dan geçtiler ve Tirmiz'e gittiler. Her müdebbirin tahakkümâtından kurtuluş buldu. Bu fırsatın zaferinin (*fevz*) âvâzesi ve bu ihsânın nâiliyeti askerlerin kulağına gelince ve dağınık (*perâkende*) ümerâya ulaşınca İslâm Sultanı'nın huzuruna müteveccih oldular. Sultan, Dârülmülk Rey'e yüz tuttu. Hazineyi boş gördüğü, memâliki imâret revnakından yoksun ve saltanat sahifesini eksik (*mubetter*) bulduğu için fikrini ateşler istilâ etti. Gam ateşi, can harîmine düştü. Hastalıkların sonu olan bir hastalık ortaya çıktı ve sebepleri ve alâmetleri belirgin olan bir maraz zâhir oldu. Tabiat meydanı (*masra'*), illetin mukavemetinden küllî ezel tabîbi gibi o hastalıkların şifasının kânununu ona ta'lîm ve o haddi aşmanın yolunun fasıllarını ona telkin etmedi. Âciz (*kâsir*) kaldı. Canı ve bedeni kırıcı, devâsız ve dermansız sıkıntıya sokma ile gâlip oldu. Yüz bin Sancar, Kaysar, Dârâ ve Sikender'i savaş zamanı yokluk mahpusuna atan ve pek çok Keykubâd, Kubâd, Husrev ve Ferhâd'ı cenk vakti ölüm toprağında kenara eleyen ecelin korkusuzluğu muktezasınca kendi metâının istirdâdına kalkıştı. Sancar'ın vücûduna baştan ayağa vurdu.

[340] Bakara 155.
[341] Şuarâ 57.
[342] Duhân 26.
[343] Zerdüştî rahibine verilen ad. Mecâzen bilge insan.

O âdil Sultan'ın vefâtı ve o kâmil Şehriyâr'ın ölümüyle fitne, nergis gibi şûhluk gözünü açtı. Menekşe sıfatlı mizâcın mutedil adaleti, başını hasret dizine koydu. Göğün kapısı ve kubbesinden bu nidâ, ünsiyet ve can kulağına geldi:

Beyit:

Ey saltanat çu subh be-dor câme tâ be-nâf
V'ey memleket çu şâm be-bor mûy tâ be-dûş
Ey tâc-i akd-i mulk çu be-gosest hâk-hor
V'ey baht-i câm-i şâh çu be-şikest zehr-nûş

Ey sabahleyin giysisi göbeğe kadar yırtılan saltanat
Ey akşamleyin saçı omza kadar kesilen memleket
Ey kopunca toprak yiyen mülk akdinin tacı
Ey kırılınca zehir içen şah kadehinin bahtı

Sultan Sancar'ın doğum yeri (*maskat-ı re's*) Sincâr-ı Şâm, doğum vakti 479 senesi Receb'i (Ekim/Kasım 1086), ömrünün müddeti 72 yıl ve birkaç ay idi. Padişahlığının zamanı, 61 yıldı. 20 yılı Horâsân memleketinde ve 41 yılı kardeşinden sonra cihân memleketinde idi. Vezirleri Hâce Nizâmülmülk Tûsî'nin yeğeni (*birâderzâde*) Şihâbüddîn Ebû'l-Mehâsin, Şerefüddîn Ebû Tâhir Kumî, Toganbeg Kâşgarî, Muînüddîn Ebû Nasr Kâşî, Sadrüddîn Ebû İshak b. Nizâmülmülk, Sadrüddîn'in kardeşinin oğlu Nâsırüddîn Tâhir b. Fahrülmülk, Nasrüddîn Mahmûd Ebî Tevbe, Kıvâmüddîn Ebû'l-Kâsım Tuğrâî idi. Onun mübârek tevkîi, "Tevekkeltu alâllah" (Allah'a tevekkül ederim) idi. "Ve men yetevekkel alâllâhi kefâhu"[344] (Kim Allah'a tevekkül ederse ona kâfidir).

[344] Talak 3'te: "Ve men yetevekkel alâllahi fe-huve hasbuhu" şeklindedir.

II. BÖLÜM

IRAK SELÇUKLULARI FASLININ TERCÜMESİ

ES-SULTÂN MUGÎSU'D-DÎN MAHMÛD B. MUHAMMED B. MELİKŞÂH YEMÎNİ'L-MUMİNÎN

Sultan Mahmûd, mesut bir tâlihe, övülmüş sıfatlara, hoş bir yüze, makbul bir sîrete, güzel bir beyana, fasih bir dile sahipti. Latîf tabiatı her müşkülü idrâk ederdi. Vakur re'yi, her güçlüğü kaldırırdı. Divanın gelir ve gideri (*cem u harc-i dîvân*) kendi kalemiyle mahfuz ve mazbuttu. Memleket hesap defteri (*câmiu'l-hisâb-i memleket*)[345] onun aydınlık vicdanının levhasıydı. Onun sıfatlarının mülkünün zatında hüküm ile hikmetler ve hilim ile ilim birbirine yakın, fazilet ile cömertlik ve hüner ile yiğitlik birbirine gerekli idiler.

Ama emniyet sermayesi ve kâmurânlık ser-defteri olan aziz ömrü müsâade göstermedi ve bahtı yardım etmedi. Bundan önce muradın akdoğanı göz açmış ve mülkün gelini yüzünü tamamen göstermişti.

Mısra:

Ser der kefen-i vefât pîçîd u be-reft[346]

Vefat kefeninde baş dolandı ve gitti

[345] *Câmiu'l-Hisâb*, İlhanlılarda yıllık toplam gelir-giderleri gösterir defterdir.
[346] Müellif, aynı mısrayı mukaddime kısmında yine Sultan Mahmûd için kullanmıştı.

derler. Başladığı işte devamlılık gösterdi. İşreti sevdi. İtidal mertebesinden haddi aşınca nefis kuvveti noksana yüz tuttu. Tedbiri güç müzmin hastalıklar ziyarete geldi ve nazlı canını heves etti. O Sultan'ın saltanat tahtına cülûsu 511 senesinde (1117/1118) idi. Onun tahtgâhı ve kasrı (*kâh*) Bağdâd ve İsfahan idi. Onun ve Emîrü'l-Muminîn el-Musterşid-billah'ın arasında muhâlefet, karşıtlık, düşmanlık ve hasımlık vardı. İki defa Bağdâd kapısına gitti ve şehri kuşattı. Namlı padişah Sultan Sancar, Irak'a gelince onun ile akranının kıskandığı ve insanların gıpta ettiği Sultan Mahmûd'un arasında büyük bir savaş oldu. Sonunda Mahmûd, hezimete boyun eğdi ve kaçış yolunu tuttu. Ondan sonra Sultan Sancar'ı soydaşlık merhametinin câzibesi (*câzibe-i rikkat-i cinsiyyet*) ve akrabalık arzusu (*dâiyye-i karâbet*) tahrik etti. Mahmûd'u tekrar çağırdı ve Irak hükümetini ona teslim etti. Kendi kızı Mehmelek Hatun'u ona verdi. Eski akrabalık esasını (*esâs-i karâbet-i kadîm*) yeni kavuşmayla müstahkem eyledi. Derler ki Sultan Mahmûd, çok hizmetkâra (*hâdimân*) sahipti. Bu yüzden çoğu zaman muhterem haremde idi. Mazlumların uğradığı zulmü giderdi ve muhtaçların gamının kıssasını arzetti. Her biri yüksek mertebelere ve yüksek mansıplara erişti. Divanın ahvâlini büyük ve küçük (*nekîr u kitmîr*)[347], az ve çok (*kesîr u kalîl*) öğrendi.

Sultan'ın doğumu 21 Şevvâl 499'du [26 Haziran 1106]. Ömrü 27 ve meliklik müddeti 14 yıldı. Vezirleri Rebîbüddevle Ebû Mansûr Kîrâtî, Kemâlüddîn Sümeyremî, Şemsülmülk Osman b. Nizâmülmülk, Kıvâmüddîn Ebû'l-Kâsım ve Anûşirvân Hâlid-i Kâşî idi. Tevkîi "İ'tesamtu billah" (Allah'a sarılırım) idi.

[347] *Nekîr* ve *Kitmîr* ağırlık ölçü birimlerindendir. *Nekîr* hakkında bkz. Hinz, s. 29; *Kitmîr* hakkında bkz. a.g.e., s. 34.

SULTÂN RUKNEDDÎN EBÛ TÂLİB TUĞRUL B. MUHAMMED B. MELİKŞÂH YEMÎNU EMÎRİ'L MUMİNÎN

Sultan Tuğrul, kendi devrindeki sultanlardan adalet (*adl*), yiğitlik (*şecâat*) ve cömertliğiyle (*bezl u sahâvet*) mümtaz idi. Hoşnut tabiatı (*hulk-i radî*) ve fıtrî cömertliği (*kerem-i cibillî*) cihan hüsrevleri arasından müstesna idi. Şakalaşmadan (*hezel*), eğlenceden (*melâhî*), ahlaksızlıklardan (*fevâhiş*) ve dinin yasaklarından (*menâhî*) sakınırdı. Bütün işlerinde ağırbaşlılık ve temkini (*teennî vu vakâr*) vacibattan bilirdi. Onun adalet yayıcılığının ibretleri (*âyât-i dâd-gusterî-i û*) Ferîdûn'un efsânelerini ve onun hikâyeleri Anûşirvân'ın insaf ve adaletperverlik kaidelerini (*kavâid-i nasafet u adl-perverî-i Anûrşirvân*) ortadan kaldırdı. Sultan Mahmûd, dünya darlıklarından (*mazâik-i dâr-i dunyâ*) Cennet-i Âlâ bahçelerine (*hadâik-i Firdevs-i a'lâ*) gidince ve devlet zînetini (*raht-i devlet*) adi sarayın basamaklarından (*medâric-i serây-i suflî*) ulvî âlemin merdivenlerine (*ma'âric-i âlem-i ulvî*) götürünce Tuğrul'un amcası Sultan Sancar, akrabalık hukukuna riayet (*riâyyet-i hukûk-i hîşî*) ve birlik merasimini muhafazadan (*muhâfazat-i merâsim-i yegânî*) dolayı veliahtlık ve kaymakamlığı ona tefviz etti. Dünya memleketlerinin eninin ve boyunun işlerinin kısımlarını ve bütününü yayma ve tutma yularını ve ısrar ve çözme dizginini (*zimâm-i bast u kabz u inân-i ibrâm u nakz-i kulliyyât u cuziyyât-i umûr-i tûl u arz-i memâlik-i basit-i arz*) ona teslim etti.

Sultan'ın huzurundan dönüp Irak'a gelince onunla kardeşi Mes'ûd arasında bir husumet ortaya çıktı. Cihandarlık levazımından olan bir haset ve akrabalık özelliklerinden olan bir kin art arda geldi. Bîgânelik esasının vazıyla ortaya çıktılar ve birlik kaidesini kaldırmayı bellerine bağladılar. Gaddar felek bir gün Tuğrul'u makbûl diye çağırıyor ve bir zaman kardeşine mesut talih bahşediyordu. Bir vakit Tuğrul'un hizmetkârları (*hevel u hadem*) Mes'ûd'un kahredici mızrağın azığıyla ölüyorlar ve onun [Tuğrul] ikbâl sancağını deviriyorlar ve bir zaman Mes'ûd'un hayl ü haşemi zelîl ve hakîr olarak firâr âyetini okuyorlardı[348]. Sonunda aslî fetih ve küllî zafer Mes'ûd'un oldu ve murat ve maksuda erişti. Takdîr habercisinin

Beyit:

[348] Zâriyât 50: "Fe-firrû ilâllahi" (Öyleyse Allah'a kaçın).

Be-kûşiş bozorgî neyâyed be-cây

Meger baht-i nîkeş buved reh-numây

Bir büyük, çalışmayla makama gelmez

Onun iyi bahtı rehber olmazsa

nidâsı Tuğrul'un kulağına erişti. Hemedân şehrinde 529 senesi Muharrem'inde (Ekim/Kasım 1134) ömrünün güneşi ve makamının ayı tutuldu ve cennet bahçesine ve kasırlarına (*ravza-i Ridvân u kusûr-i Cinân*) gitti.

Beyit:

Çerh ez deheneş nevâle der hâk efkend

Devlet kadeheş pîş-i leb âverd u be-rîht

Felek onun ağzından nevâleyi toprağa attı

Talih onun kadehini dudağına getirdi ve döktü

Ömrü 25 yıldan fazla değildi ve saltanat tahtına 3 yıldan ziyade oturmadı. Vezirleri, Kıvâmüddîn Ebû'l-Kâsım ve Şerefüddin Ali b. Recâ idi. Tevkîi "İ'tedadtu billah" idi.

SULTÂN GIYÂSEDDÎN EBÛ'L-FETH MES'ÛD B. MUHAMMED KASÎMU EMÎRİ'L-MUMİNÎN

Sultan Mes'ûd, Acem meliklerinin başta geleni (*ser-âmede-i mulûk-i Acem*), ümmetlerin şahlarının önderi (*kidve-i şâhân-i umem*) ve kuvvet ve şevketle âlem halkının öncüsü (*mukaddem*) idi. İzahı kaleme sığmaz ve zikri idrâk sahasına (*hayyiz-i fehm*) gelmez bir cömertliğe sahipti. Mürüvvet ve fütüvvette Ferîdûn ile kardeşlikten dem vurdu. Hâtim-i Tayî[349] ile kur'a (*musâhemet*) iddia etti. Ma'n b. Zâide[350] ve Yahyâ Bermekî'nin[351] hayrât kâidelerini ihyâ ona nasip (*müyesser*) oldu. Dârâ'nın ve Kisrâ'nın güzel eserler (*measir*) ve mükerremâtına uymak onun eline verildi.

Şiir:

İnek melikî be-yek sûâl be-dâd
V'inek melikî be-yek suvâr girift

Bir melik ki bir sualle verdi
Bir melik ki bir süvariyle aldı

Vilâyet ve memleket mallarının hepsini iyi niyetlilere taksim buyurdu. Mal toplamaya ve biriktirmeye (gayret ve çaba gösterdi. Çoğu vakit hazinesi nakitler (*nukûd*), zînetler (*hulâ*), mücevherler (*cevâhir*) ve incilerden (*leâlî*) boş değildi. Nâhiyelerin amilleri (*ummâl-i nevâhî*) kayıtlı mallardan (*mâl-i mukarrer*) hazîne-i âliye gönderirlerdi. Küçüğe büyüğe sarayda (*bârgâh*) yüksek makamlar bahşetti. Erzak saklamayı reddetti. Cimrilik ve pintiliği haram (*muharrem*) bildi. Bu vasıtayla o makbul Sultan'ın huzurunun işleri ki

Beyit:

[349] Cömertliği ile meşhur Câhiliyye dönemi kabile reisi ve şairi. bkz. Süleyman Tülücü, "Hâtim et-Tâî", *DİA*, XVI, s. 472-473.
[350] Emevî ve Abbâsî devrinde cömertliğiyle meşhur bir komutan. bkz. Mahmut Kelpetin, "Ma'n b. Zâide", *DİA*, EK-2, s. 191-192.
[351] Cömertliğiyle meşhur Abbâsî veziri. bkz. Saim Yılmaz, "Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî", *DİA*, XLIII, s. 251-253.

Keff-i cevâd-i û râ ebr hâst goft sahî
Sipihr goft mehâneş sahî ki mahz-i sahâst[352]

Onun eli açık avcuna bulut cömert diyecek
Felek cömert demeyecek ki cömertliğin aslıdır

daima intizam yolunda idi. Memleketinin işi parlak bir kıvılcım gibi olan bu özellikler (*hasâis*) ve menâkıbın vücuduyla daima isteğe uygun idi. Dervişler taifesiyle büyük ünsiyeti vardı. Doğru imanın kırık kalplerini azîz, muhterem, muvakkar ve muazzam bildi.

Beyit:

Dil-i şikeste pesendend nâkidân-i basîr
Dorost kalb nehâhend rûy-endûde

Basiretli nâkıdlar kırgın gönlü beğenirler
Yüzü sıvalılar dürüst kalbi istemezler

Daima serkeş nefse bu nasihati etti:

Beyit:

Ger tekebbur konî bâ hâcegân-i sifle kon
Ver tevâzu mî konî bâ merdum-i dervîş kon

Kibirlenirsen sefil hocalarla et
Tevazu edersen dervişlerle et

[352] Enverî'nin bir şiirindendir.

Zamanın ulemâsı ve mahlukatın fâzıllarına tam bir ta'zîm ve hürmet buyurdu. Onları ululamayı ve ikrâmı levazımdan bildi. Leylâ sıfatlı, her Mecnûn ve akılsız (*bî-hûş*) ile sevgi bağını bağlar. Marifet şarabından sersem olan her pîri irâde zinciriyle sohbet prangasına (*kayd-i musâhabet*) çekti. Onun meclisi hoş beyanlı nedimlerden ve tatlı dilli zariflerden boş değildi ve onları şakalaşmaktan (*hezel u mutâyebe*) men etmişti. Ecel alacaklısı kardeşi Tuğrul'un eteğini tutunca ve dünyâ sarayında âhiret menzilgâhına götürdüğünde Sultan, Bağdâd'da idi. Irak ümerâsı gelmesini ve memleket tahtına oturmasını talep ettiler. Kardeşlerin arasını açan Şeytan'ın vesvesesi (*nezğu'ş-şeytân*) vasıtasıyla Tuğrul'un ümerâsı ikbâlli (*mukbill*) Sultan'dan münhezim idiler. Tebriz'den Sultan Dâvud'u da çağırdılar. Lakin Sultan Mes'ûd'a Tanrı'nın tevfîki yardımcı oldu ve bahtı dostluk gösterdi. Bir haftada Bağdâd'dan Hemedân'a geldi. Ümerâ mecburen ayağını öptüler. Saltanat tahtına oturdu ve Dâvud'la dostluk başlattı. Veliahtlığı ona verdi. Kendi kızı Guher Hatun'u onun kazâsına mahkûm eyledi[353].

Dâvud ve atabeği Aksunkur[354], Tuğrul'un vefâtını duyunca Emîrü'l-Muminîn Musterşid-billah'ın huzuruna bir yemin ettiler ve bir mektup yazdılar ki "Halife, Irak ve Horânsân mülkünü talebe mültefit olursa, biz kullar (*bendegân*), itaat kemerini (*kemer-i mutâvaat*) belimize bağlarız. Yardım, müsaade ve desteğe nurlu eli (*yed-i beyzâ*)[355] göstereriz." Halife, Bağdâd'dan bu işe azme çıktı. Dînever'den geçince Sultan, sınırsız askerle ona yetişti. Halife'nin ümerâsı münhezim oldular ve hezimet yoluna yüz tuttular. Sultan, yeri öpmesi ve huzuruna mülâzım olması için Hâcib-i Hass'ı Emîrü'l-Muminîn'e gönderdi. Her ne Hilâfet merâsimi (*âyîn-i Hilâfet*) varsa Halife için tertip etti ve ittifakla Âzerbaycan'a yöneldiler. Merâga hududuna varınca mülhitlerin firavunları Halife'ye bıçak vurdular ve şehit ettiler. Bu vakanın haberi oğlu Râşid'e ulaşınca savaş saffında Behrâm'dan mızrağı (*nîze*) kapan ve kılıcı güneşin belinden çözen ateş heybetli, rüzgâr hareketli bir ordu topladı ve haberle ortaya çıktı. Sultan sınırsız tâbiyle Bağdâd'a gitti. Râşid

[353] Müellif, Dâvud'un öz yeğeniyle evlenemeyeceğini gözden kaçırarak büyük bir hataya düşmüştür. Guher/Gevher Hatun, Sultan Sancar'ın kızıdır.

[354] Ayasofya nüshasında "Aksunkur" ve Londra nüshasında "Sunkur" şeklinde geçmesine rağmen Süssheim metne bunu "Karasunkur" diye almıştır. krş. Süssheim, s. 119; Ayasofya vr. 44b. Bu Atabeg Aksunkur hakkında bkz. Faruk Sümer, "Aksunkur el-Ahmedîlî", *DİA*, II, s. 296-297.

[355] Musa'nın mucizesi olan ve edebiyatta cömertliğe telmih yapılan *yed-i beyzâ* hakkında bkz. Mustafa Uzun, "Yed-i Beyzâ", *DİA*, XLIII, s. 377-378.

Mısrâ:

Gavgâ buved do pâdişeh ender vilâyetî[356]

Bir vilayette iki padişah kavga eder

kaçtı. İsfahan'a gitti ve şehre hasar verdi. Tesadüfen o yıl geniş bir kıtlık ve korkunç bir pahalılık (*kahtî-i şâmil u galâî-i hâil*) olmuştu. Narh pahalılığı (*girânî-i narh*) o raddeye vardı ki her bir pazar insafsız terazi kefesinde binlerce gürültü ve iniltiden (*şûr u zârî*) sonra buğday tohumu (*dâne-i gendum*) inciyle (*murvârid*) tarta tarta (*veznen be-veznen*) takas (*muâvaza*) ediliyordu ve feryat ve figandan (*nefîr*) sonra tane tane arpa kâfurla değiş tokuş (*mukâyeze*) ediliyordu[357]. Arpanın narhı (*si'r-i şa'îr*) Şi'râ mertebesine eriştmişti ve göğün Başak'ı[358] (*sonbule-i âsmân*) kıskanç yerin başağıyla (*sonbule-i zemîn-i hased*) ekilmişti. Açlık ateşinin harareti (hararet-i goresnegî-âteş) can ve beden (*ten*) harmanındaki her adam ve kadına vuruyordu ve her âile ocağından duman (*dûd ez her dûdmân*) yükseliyordu. Ekmeksizlik durumu (*vâkıa-i bî-nânî*) her bir adamın yüz suyunu (*âb-i rûy*)[359] toprakla beraber ediyordu. "El-kanâ'atu mâlun lâ yenfedu"[360] (Kanaat tükenmez bir maldır) fehvasınca bir ömür zenginlikten dem vuran ve kanaati seçen azizler (*azîzân-i kanâ'at-gozîn*) fazlalık (*zeyd*) ve tazelik (*bikrî*) için iltica etmediler. "Yahsebuhumu'l-câhilu agniyâe mine't-te'affufi"[361] (Bilmeyen onları iffetlerinden zengin sanır). O kıtlık yılında "Ke-en lem tagne bi'l-emsi"[362] (Sanki dün hiç şenlenmemiş gibi) sıfatını aldılar. Bir müddet mal tahsîli ve mülk (*menâl*) teksîrine uğraşan ve nefis kuşuna tamah ederek belâ tuzağına tohum atan dünyaperest zenginler (*tevângerân-i dunyâ-perest*), o pahalılıktan azıksız ve nasipsiz (*berg u nevâ*) kaldılar. Bunun üzerine bu büyük felâketin (*dâhiyye-i dehyâ*) ve feci hâdisenin işi bir sınıra ulaştı ki insanlar (*evlâd-i âdem*) daima (*dembedem*) buğday bulamadığından (*ez nâ yâften-i gendum*) dertli yürekten soğuk nefes (*dem-i serd ez derd-i pur-derd*) geliyordu. Ekmeksiz anne (*mâder-i bî-nân*), güçsüz çocuğa (*beççe-i nâ-tevân*) kendi lokmasını

[356] Sa'dî-i Şîrâzî'nin bir gazelindendir.
[357] Kâfûr ve tuz gibi nesneler nemden korunmak için içlerine arpa konur. Kâfûr, Uzakdoğu'dan geldiği için çok değerli iken arpa ise bol bulunur ve değersizdir.
[358] Başak burcu.
[359] Yani izzet-i nefsini.
[360] Hadistir.
[361] Bakara 273.
[362] Yunus 24.

(tu'me-i hod) veriyordu. Sevgi besleyen baba (*peder-i mihr-perver*), göz nurunu ve ciğerparesini bal ve şeker gibi yediriyordu.

Bu yıl İsfahan'da mülhitlerden biri Halife Râşid'i şehit etti. Sultan, Râşid'in kardeşi el-Muktefî'ye biat buyurdu ve onu hilâfet makamına (*mesned-i hilâfet*) oturttu. Bağdâd'dan Irak'a geldi. Diğer yıl Medînetu's-Selâm'a gidince Hazinedar (*hizânedâr*) Muhammed'i sırların hazinecisi (*hâzin-i esrâr*) eyledi ve vezâreti ona tefvîz buyurdu. O, zâbit ve müşfik bir adamdı. Kifâyet ve kiyâsetin zuhur etmesini istiyordu. Hazret'in [Sultan] ümerâsına ulûfe (*câmegî*) ve iktâı ordunun rızkından (*hord-i leşker*) vermiyor ve hazineyi mamur ediyordu. Bundan dolayı öfke ve yiğitlikten ümerâya layık olduğu gibi hürmet etmiyordu. Ümerâ ona hürmeti kırmada ve tavır koymada ağız birliği ettiler. Atabeg Aksunkur'un huzuruna "Biz bu vezirin elinden can çekişiyoruz ve gönlü hayattan koparıyoruz. Sultan ona tam itimat ediyor ve günden güne onun yüksekliği artmaktadır. Sürenin uzamasıyla tedârik kabul etmez bir yere geldi." yazdılar.

Beyit:

Eger bord-bârî zi had begzered
Dilâver gumânî be-sostî bord[363]

Eğer ağırbaşlılık haddi aşarsa
Yiğit zayıflık zanneder

Aksungur, bu sözü irâde kulağıyla dinledi. Selçukşâh'ın huzurunun (*rikâb*) musâhibi olarak Âzerbaycan'dan Fars'a yola çıktı. Mergzâr-i Seg'de[364] konakladı. Sultan'a bir "Hazineci (*hâzin*) Muhammed'in başını ve elini bana göndermez ve beni o haine tercih etmezsen atandığım ve memur olduğum önemli işe gitmem ve isyana mensup olurum. Bu hususta aşırılık öyle bir yere ulaşır ki Sultan'a memleketi muhafaza, fitneyi ve vahşeti def için icabet lazım olur." diye haber gönderdi. O şerrin kıvılcımlarının teskîni, o fitne sadmesinin ve bu kötülüklerinin irtikâpsız zararının ve bu hatanın mübâşeretinin defi nasip olmadı ve vezirin katline ruhsat verdi. Demişlerdir ki:

[363] Firdevsî'nin *Şâhnâme*'sinden.
[364] Köpekçayırı demektir. Süssheim'a nazaran Hemedân civarındadır. s. 188.

Beyit:

İnân-i bozorgî her ân kes ki cost
Nohosteş be-hûn dest bâyest şost

Her kim ki büyüklük dizginini aradı
Ondan önce elini kana bulamalıydı

Aksunkur, muradına erdikten sonra Fars'a gitti ve Selçûkşâh saltanat tahtına oturdu. Aynı yıl dönüp Âzerbaycan'a gidince kazâ okuyla duçâr oldu ve intikâm muktezâsınca onun ihtişamının dizginini yakaladı.

Mısra:

Rûzgâr în çonîn hezâr koned

Felek böyle binlercesini yaptı

Böyle derler ki Sultan Sancar, Rey valisi Abbâs'a inâyetsiz idi. Sultan Mes'ûd'a Rey'e yönelmesini ve onu yakalamasını buyurdu. Sultan, Hemedân'dan Rey'e gitti. Abbâs huzuruna geldi, karşılama şartlarını (*şerâit-i istikbâl*) ikâme etti ve beğenilen hizmetler (*hidmethâ-yi pesendîde*) yerine getirdi. Sultan'ın lütfu (*kerem-i Sultân*) onun incitilmesine izin vermedi ve onun gönlünü okşadı. Bağdâd'a gitti. Abbâs, alçakların âdetince (*ber-âdet-i leîmân*) kötü talihlilerin huyunu (*şîmet-i bed-devletân*) yanına aldı ve isyân elbisesini giydi. Bozapa (بوزابه) ve Abdurrahman ile antlı ve yeminli (*hem-ahd u hem-peymân*) oldu ve Sultan'a tuğyân, küfrân ve muhâlefette onlarla ağız birliği etti.

Nîkûyî bâ bedân kerden çonânest
Ki bed kerden be-cây-i nîk-merdân

İdbâr sarığını alna tekrar bağladı. Muhammed ve Melikşâh'ı saltanatı talep etmesi için teşvik etti ve onları İsfahan'da memleket tahtına oturttu. Sultan bu cüretten haberdar olunca ayrık ordunun (*leşker-i munferik*) toplanmasını buyurdu. Atabeg İldeniz[365], Tebriz'den geldi. Kendisi Bağdâd'dan çıktı ve Hulvân'a vardı. Tesadüfen çok şiddetli bir kar yağdı. Kır ve ova (*deşt u sahrâ*) pamuk tarlasına döndü. Dağ ve kıyı (*kûh u kenâr*) soğuk gerdek odasından (*haclet-i sermâ*) ağarmış çarşafı (*çâdur-i gâzurî*) aldı. Ne kuşlara uçmak mecâli, ne adama yol gitmek ümidi kaldı. Sultan geri döndü. Zemherîr korkusundan Fırat ve Dicle'nin akan bütün kereminin uyuduğu ve kan gemisinin sînede sükûnet bulduğu dört kış ayı, Bağdâd'da durdu. Baharın ordusunun öncüleri (*talâyî-i sipâh*) müjde sancağını (*râyet-i beşâret*) -"Yuhyî'l-arda ba'de mevtihâ"[366] (Yeryüzünü ölümden sonra nasıl diriltiyor)- yükseltti ve Ferverdîn'in[367] kuyumcusu karın gümüşünü (*sîm-i berf*) yerin burnunda (*meşâmm-i zemîn*) eritti. Renk sanatkârı (*sâni-i bûkalemûn*) Yaradan'ın (*Sâni Bîçûn*) emriyle altın tacı nazlı nergisin başına koydu ve feleğin boyacısı yeryüzünün (*rub'-i meskûn*) dört pazarında çivit rengi resmine (*nakşe-i nîlgûn*) çimenlik getirdi.

Beyit:

Be-hengâmî ki nakkâş-i tabiat hâme ber gîred
Zi nakş-i âlem ârâyiş-i cihân zîbî-i diger gîred
Sabâ sabbâğ u attârest u pindârî ki her lahza
Çu sabbâğî be-âhir bord âttârî zi ser gîred

Tabiatın nakkaşı kalem tuttuğu zaman
Cihanın süsü başka bir süs alır âlemin nakşından
Sabâ boyacı ve aktardır ve bir hayal ki her an
Boyacı gibi sona götürdü, aktar gibi baştan aldı

[365] İldeniz hakkında bkz. Gülay Öğün Bezer, "İldeniz, Şemseddin", *DİA*, XXII, s. 81-82.
[366] Rûm 50; Hadîd 17.
[367] İran (Celâlî) takviminde baharın ilk ayı.

Bir zaman ki bulutun ihtisâbının azarından beyaz giysilerin örtüsünde (*hicâb-i siyâb-i beyâz*)[368] saf gümüş gibi giden ve kâfûr renkli burka[369] ile kapanan nebatat, göğün güneşinin Cemşîd'inin sıcaklığının yardımının ümidiyle Cennet bahçesine geldi. Yeryüzünün bâkire namusluları (*muhaddere-i azrâ-i gabrâ*) kendisini yeşil mahal (*hille-i hadrâ*) ve parlak süslerde (*hulâ-yi zehrâ*) aldı.

Beyit:

Sabâ be-sebze biyârâst dâr-i dunyâ râ
Numûne geşt çemen-i mergzâr-i ukbâ râ

Nesîm-i bâd der i'câz-i zinde kerden-i hâk
Be-bord âb heme mu'cizât-i İsâ râ[370]

Sabâ, yeşillikle dünyayı süsledi
Âhiret çimenliğini örnek eyledi
Rüzgârın esintisi, mezarı diriltmek mucizesinde
Bütün İsâ mucizelerine su götürdü

Sultan, Âzerbaycan'a yöneldi. Emîr Çavlı ve maiyyetin tamamı (*tamâmet-i havâşî*), Sultan'ın huzurunun (*rikâb*) mülâzımı idiler. O zaman, Sultan'ın kardeşi Melik Süleyman, Abbâs, Bozapa, Muhammed ve Melikşâh beraber A'lem civârında asker, haşem, davul (*tabl*) ve sancak (*alem*) ile kondular. Sultan'ın ordusu onların çokluğundan korkuyordu. Tesâdüfen "Min haysu lâ yahtesibu"[371] (Hesap etmediği yerden) imdat her iki savaş saffı arasında gitmek istiyordu. Süleyman, ordusundan uzaklaştı ve Rey yolunu tuttu. Abbâs, "Aleykum bi's-sevâdi'l-a'zâm"i[372] (Çoğunluk üzere davranın) okudu ve Süleyman'ın ardından koştu, gitti. Bozapa, beraber geldiği topluluğun (*cemiyyet*) akdini görünce Muhammed ve Melikşâh ile beraber İsfahan'a yüz tuttu. İsmi Mes'ûd, makâmı mahmûd olan Sultan, Rey'e gitti. Kardeşi Süleyman, karşılama

[368] Yani kar.
[369] Yine kar manasındadır.
[370] Enverî'nin bir kasidesindendir.
[371] Talak 3.
[372] Hadistir.

şartlarını yerine getirdi ve Hazret'in mülâzımı oldu. Ondan sonra, Çavlı ve devlet ümerâyı, kötü talihli Süleyman hakkında Sultan'a dediler ki: "Süleyman'ı serbest bırakmak ve onun işinden gâfil olmak mülk maslahatından uzaktır. Sakın, tâbi ve yardımcı bir topluluğu olmasın, onda makam sevgisi uyanmasın ve bir tarafa gitmesin. Sultan, kıskançların sözünce Süleyman'ı karargâhındaki bir hücrede mahpus eyledi. Oğlu Melikşâh'ı Ferruhîn Kalesi'nden geri getirdi ve onun atabeyliğini Emîr Çavlı'ya verdi. Ondan sonra, kardeşini [Süleyman] oğlunun yanına gönderdi. O mazlum bîçâre o kalede bir müddet hayret boğulması ve hasret girdâbında kaldı. "Lâ tey'esû min revhillâhi"[373] (Allah'ın rahmetinden ümit kesmeyin) ümidiyle gece gündüz geçirdi ve daima bu sözü söyledi:

Beyit:

Gussa înest k'ez riyâz-i cihân
Gol nebûyîde hâr mî bînem
Ber ten-i hîş be-fasl-i hazân
Kisvet-i nev-bahâr mî bînem

Gam budur ki dünya bahçelerinden
Kokmayan gülün dikenini görüyorum
Güz mevsiminin bedeninde
İlkbahar kisvesini görüyorum

Çavlı, Âzerbaycan'a yöneldi. Zencân'a varınca hacamat yaptırdı. Derhal ayağa kalktı ve ok atmaya gitti. Elinin damarı koptu. Ecel muktezasınca pusu kuruldu. Kazâ yayından belanın ciğerdelen oku canının hedefini vurdu.

Onun vefatından sonra Sultan, oğlunun atabegliğini Abdurrahman'a verdi. Arrân yurduna (*be-yurt-i Arrân*)[374] gitmesini buyurdu. Abdurrahman düşündü ve ilerigörüşlülük etti ve Sultan'dan istedi ki ümerâdan İldeniz, Hâsbeg ve Kaysar ki onların Sultan'ın huzurunda olması uğurlu olmaz, onunla Arrân'a gitsinler. Sultan icabet

[373] Yusuf 87.
[374] Arrân hakkında bkz. Abdülkerim Özaydın, "Arrân", *DİA*, III, s. 394-395.

buyurdu. Mezkûr ümerâ, övülmüş kullar ve mesut köleler (*bendegân-i mahmûd u çâkerân-i mes'ûd*) olduğu ve Abdurrahman'ın içinin kötülüğünden (*hubs-i bâtın*) haberdar oldukları için bir fırsatta Abdurrahman'ı öldürdüler. O zaferin husûlünün ve o fırsatın nâiliyetinin müjdesini Sultan'ın huzuruna gönderdiler. Sultan, o münâfığın katlini çok muvafık buldu. Sultan'a muhâlefette Abdurrahman'a muvâfakat ve onunla muhâlefet akdini müstahkem eden Abbâs, "Ve inne'z-zâlimîne ba'duhum evliyâu ba'din"[375] (Zâlimler birbirlerinin dostlarıdır), bu hikâyeden haberdar olunca her yalan ve hile tedbirine başvurdu ve Emîrü'l-Muminîn el-Muktefî ile kararlaştırdı ki bayram günü Sultan, sahrâya gelince hizmetkârlar ve kulları (*hevel u abîd*) zorla ve tehditle dağıtsınlar ve Sultan'ı helâk etsinler. Tesâfüden bayram günü, büyük bir yağmur yağdı. Tamamen bir bataklık zuhur etti. Öyle ki karınca yuvadan tohum isteğiyle gidemez ve kuş yuvadan çıkamaz. Sultan, Hâlik'in rahmeti vâsıtasıyla mahlukatın (*halâik*) zahmetinden canı kurtardı ve bir hafta sonu vesveseci Abbâs'ı yakaladı ve ibret-i âlem (*inzâren li'l-nâs*) için Dicle kıyısına attı. Onun destekçileri (*muvâfikân*) yeisten sonra Nil'de elbise dövdü (*câme der Nîl zedend*)[376]. Sultan, Vezir Tâceddîn Fars'a Bozapa'nın yanına gönderdi ve "Ahitleştiklerini (*hem-ahdân*) zelillik bataklığına attık. Onlara katılmak hevesindeysen ve aziz ömrün kâfiyse seni onlara katarız." diye haber verdi.

Bozapa, bu haberden korkulu ve ve gamlı oldu. Derhal beraberinde bir ordu getirdi. Muhammed ve Melikşâh'ı aldı ve onları mülkün şahı (*mulk-şâh*) eylemek için İsfahan'a götürdü. Maksada erişince Muhammed'i saltanat tahtına oturttu ve ona dedi ki:

Beyit:

Penç nevbet hemî zenî be-cemâl
Penç dîger be-zen be-sultânî

Beş nevbet çalıyor güzelliğe
Diğer beşi çalar sultanlığa

[375] Câsiye 19.
[376] Matem etmekten kinâyedir. bkz. *Burhân-ı Katı*, s. 108.

Sultan, bu hâdiseden haberdar olunca ordu topladı ve savaşa gitti. Mergzâr-i Karategin'de[377] Kuhrân köyünde onların arasında tasvif edilmez bir savaş oldu. Sonunda Sultan'ın ordusunun sol kanadı (*meysere*) kırıldı ve sağ kanat (*meymene*) da çözüldü. Fakat talih müsait olunca Sultan'ın sayılı eskimiş dirhemin fiyatına (*semen-i bahs-derâhim-i ma'dûde*) satın aldığı maiyetten (*havâşî*) Habeşî bir gulam, tâbilerinin çokluğuyla iftihâr eden çok mizaçlı (*bisyâr-tab'*) Bozapa'yı savaş meydanın ortasında yaya buldu, tanıdı ve yakaladı. Her ne kadar Bozapa, "Fars (*Pârs*) mülkünün yarısını sana vereyim." dediyse de, isteğini kabul etmedi. Eli bağlı olarak Sultan'ın huzuruna götürdü.

Beyit:

Hasm râ sûy-i hazreteş takdîr
Beste dest u şikeste pây âverd

Düşmanı onun huzuruna
Eli bağlı, ayağı kırık getirdi

Sultan, onun katline hükmetti. Başını ibret-i âlem olarak Muktefî'nin sarayının kapısına asılması için Bağdâd'a gönderdi.

Beyit:

Bes bekâyî nebûd hasm-i torâ der devlet
Çi acib râyiha-i gol bebord cân-i cu'al

Talihte senin hasmının bekâsı yoktur
Ne acayip ki gül kokusu götürdü bok böceğinin canını

[377] Yani Karategin Çayırı. Süssheim'e göre Hemedân'dan bir merhale mesafededir. bkz. 189.

Muhammed ve Melikşâh, zararda ve pişman (*hâsir u nâdim*) olarak geri döndüler ve Fars'a gittiler. Talihsizlik rüzgârı (*bâd-i bî-devletî*) onların saltanat çadırcısına da vurdu ve felâket çukuruna attı.

Bu hikâyeden beş yıl geçince 546 senesi Recebi'nde (Ekim/1151) Sultan, ikâmet eşyâsını (*raht-i ikâmet*) dünyanın eğlence evinden (*nuzhet-hâne-i dunyâ*) âhiretin mağfiret sarayına götürdü. Takdîrin gaipten gelen sesi (*hâtif-i takdîr*)[378] "Etmemtu aleykum ni'metî"[379] (Üzerinizdeki nimetimi tamamladım) nidâsını onun huzurunda (*bârgâh*) verdi.

Beyit:

Sâhib-nazarî kocâst tâ der negerd
Tâ ân heme în çi pîşeş âmed erzîd

Görüş sahibi nerdedir ki baktığında
Onun huzuruna gelmeye layık oldu

Hemedân'daki Cemâlüddevle Medresesi'nde cihan sultanını defnettiler. Ömrünün müddeti 45 ve hükmünün zamanı 17 yıldı. Vezirleri Şerefüddîn Anûşirvân Hâlid el-Kâşî, İmâdüddîn Ebû'l-Berekât ed-Dergecînî, Kemâlüddîn Muhammed el-Hâzin, İzzülmülk Ebû'l-Azz el-Berûcerdî, Müeyyedüddîn İsmâîl et-Tuğrâî, Tâcüddîn eş-Şîrâzî ve Şemsüddîn Ebû'n-Necîb'di. Tevkîi "İ'timâdî ale'llah" (Allah'a itimat ederim) idi.

[378] *Hâtif* hakkında bkz. Süleyman Uludağ, "Hâtif", *DİA*, XVI, s. 467.
[379] Mâide 3.

ES-SULTÂN MUGÎSU'D-DÎN MELİKŞÂH B. MAHMÛD YEMÎNU EMÎRİ'L-MUMİNÎN

Şâhinşâh Melikşâh, yiğit ve cesur bir şâh idi. Mübâre meydanında aslan gibiydi. İyi huyla meşhur, halka cömertlik ve ihsân ile mezkûr idi. Zevk u safâyı (*ayş u tarâb*) dâim etti. Eğlence ve şarap içmeye müdâvim oldu. Tahtgâhının toprağı gül ve hoş kokulu reyhan gibiydi. Huzurunun musikicileri (*mutribân*) hoş sesli bülbül gibiydi.

Beyit:

Zi hâk-i meclis-i û bûy-i Huld mî âmed
Çonânk nukhet-i anber zi kulbe-i attâr

Meclisinin toprağından Cennet kokusu geliyor
Aktar dükkanından amber kokusu gelmesi gibi

Sultan, tesadüfen onun büklümlü zülfünün zinciri bin akıllıyı mecnûn ve yüz kâmili meftûn eden bir peri yüzlüye

Beyit:

Ez în mehpâre-i âbid-firîbî
Melâîk sûretî tâvûs zîbî
Ki ba'd ez dîdeneş-i sûret nebended
Vücûd-i pârsâyân râ şekîbî[380]

Zâhidi kandıran bir ay yüzlü
Melek suretli, tavus süslü
Onun suretini gördükten sonra
Zâhitlerin vücudunda kalmaz sabrı

[380] Sa'dî-i Şîrâzî'nin *Gülistân*'ındandır.

inleyen âşık ve gençlik hevesinin ve şehvetli aşkın tuzağında giriftâr oldu.

Beyit:

Ber dil ez aşk çerh nîst ki tâ der ofted
Âb-i bî-tîregî vu âyîne-yi bî-zengârî

Daima Venüs'ün (*Zuhre*) kıskandığı ve Güneş'in kıskançlıktan gözyaşı döktüğü bir mecliste (*cemiyyethâne*) hoş edalı sevgiliyle alçakların zahmetsiz meram kâselerini ve şarap kadehlerini içerek gece gündüz geçiriyorlardı.

Manzûr-i gozîde-i zolf-i borîde be-dest
Ân şâh-i pesendîde-i âsâr dâde bûd

O kesilmiş zülfü görmek
Eserleri beğenilen o şâha verilmiş idi

Her zaman kendi sesiyle şarkı söylüyor ve lütuf pençesiyle şenlik rebabına mızrap vuruyordu. Venüs gibi çeng ve barbut okşuyordu. Sultan'ın iradesiyle o sevgili maşuka iltifat gösterildi. Sultan o ruhperverin lezzetini ganimet biliyordu. O fırsatı hayatın özü ve arzuların en iyisinden sanıyordu.

Memleket miras kalıp sevgili maşuka nâil ve kudretinin eli matlubun boyun bağında olunca zannetti ki ömür boyu talih gelini kenarda ve işin sonuna kadar saadet yâr olur. Onunla memleket işinin tedbirine itimat ve saltanat âdetlerini (*rusûm*) muhafaza ihmâl edildi. Bilmiyordu ki kötü dünyadan sevgi ve vefa gelmez. Dünyanın sitemli maşukundan cefadan başkası doğmaz.

Dâmâd-i arûs-i dehr-i bed mehr mebâş
K'în fâhişe râ hûn-i azîzân mihrest

Kötü dünyanın gelininin damadına mehir yoktur
Zira bu fahişeye azizlerin ruhu mehirdir

Eğlence bolluğu ve şenlik müdavimliğinden devlet ümerâsıyla ilgilenmiyordu. Onlara itham edildiği üzere yâriyle işret meclisine giriş izni vermiyordu. Kendini havâsstan bilen Hâsbeg avâm hükmünde idi. Âtıl Sultan'la mülakattan ve görmekten avâm gibi hâriç idi. Sultan serkeş gayret yüzünden gâfil oldu. Hasan Cândâr, Sultan'ı kendi evinde misafir etti. Mu'tasım gibi bir sofra hazırladı. Erguvanî şarabı acı arzuya ve tatlı kadehe nazlı sâkî eliyle koydu. Üç gece-gündüz kadehten can aldılar. Cennet bahçelerinde semiz ağızlı peykerin muvâfakatıyla bir şarap içiyorlardı. Sonunda neşe örtüsü aydınlandı. Sultan'ın bahtı döndü. Perişan zülüflü maşuğa, bu beyti

Beyit:

Zulfeş çû be-dilberî der âyed
Bes kes ki zi hânumân ber âyed

Hem râyet-i hoş-dilî nigûn şod
Hem devlet-i bî-gammî ser âyed[381]

Zülfü dilberlikle girer
Çok kişiler evden çıkar
Hoş gönüllülük sancağı devrilir
Gamsızlık devleti başa gelir

vekil ettiler. İrade ve şahlık makamından çaresizlik ve haraplık uçurumuna atıldı. Hâsbeg zafer kazandı ve ağzını azarlamayla açtı. Sultan kendini böyle görünce tahammül ve sabır getirdi ve vefâsız Hâsbeg'e rızâ diliyle dedi ki:

[381] Enverî'nin bir gazelindedir.

Beyit:

Kenûn ki vakt-i humârest mey beyâyed hored
Zi dest-i zulm-i to nâ-kâm şerbetî-i kâtil

Şimdi sarhoşluk vaktidir mey getir içsin
Senin zâlim elinden öldüren bir şerbet istenmez

Hulasa Sultan'ı bu bağla tutunca birini kardeşi Sultan Muhammed'in huzuruna (*hidmet*) gönderdiler ve onu gelmesi için davet ettiler. Melikşâh mülkten doyduğu ve bahtının yüzü karardığı için yerine kardeşini saltanat tahtına oturttular ve Melikşâh'ı bir köşke götürdüler. Tekellüfsüz hemdem ve mahrem yoldaş onun tedbir ayağını bağla mahkûm, mukayyet ve mahpus ettiler. Miras kalan mülkü elinden giden Melikşâh ve onun nazarında mahcup olan mahbup başını hayret dizinin üstüne koydu.

Safâ kardeşlerinin sırlarının mahremi ve haber getiren vefâlı yâran olan sabâ rüzgârının diliyle bu şiiri, gönül kapan maşukun, hoş yârin, güzel dostun ve vefâlı zarifin kulağına ulaştırdı:

Beyit:

Âncâ ki toyî men âmeden netevânem
Ve âncâ ki menem to hod neyâyî dânem

Senin olduğun yere ben gelemem
Ve benim olduğum yere senin gelemediğini bilirim

15 gün müddetince o meskende bin gamla gönlü kırık, ayrılığı candan ve cihandan ayrılmaya karşılık olan Dâvudî nağmeli sevgilinin yakut renkli ağzına gam içtiren ayrılığından utanmış idi.

Ez omr çi hoşterest vuslat

Ve zi merg çi sa'bter cudâyî

Hayattan ne hoştur vuslat

Ve ölümden ne zordur ayrılık

aklına getirdi. Bu söz onun hâlinin vasfı oldu:

Beyit:

Dî mâ vu mey u ayş-i hoş u rûy-i nigâr

Ve imrûz gamm-i cudâyî vu renc-i humâr

Ey gerdiş-i eyyâm torâ her do yekîst

Cân ber ser-i imrûz nehem dî bâz âr[382]

Dün gece biz, şarap, hoş eğlence ve yârin yüzü

Bugün ayrılık gamı ve sarhoşluk ağrısı

Ey zamanın devri sana her ikisi birdir

Can bugün açgözlüdür dünü geri getir

O geceden sonra saâdetin kıvılcımının kılavuzluğu ve yiğitlik yıldızının kılavuzuyla o mihnethâneden kaçtı. Hûzistân tarafına gitti ve uzun bir müddet orada kaldı. Kız kardeşi Gevher Neseb her vakit İsfahan'dan Hûzistân'a gidiyor ve pek çok mal hediye ediyordu. Böylece kardeşi bir ordu ve tâbi toplayacaktı. Sultan Muhammed, bu hâlden haberdar oldu. Melikşâh'ın hazinesini zorla ele geçirmek için Ayaz'ı gönderdi ve 555 senesinin Rebîülevvel'inde (Mart/Nisan 1160) Tanrı'nın rahmetine gitti. Süleymanşâh, Hemedân'da mülk yüzüğünü (*enguşterî-i mulk*) serçe parmağında (*hinsir-i unsur*) mübârek (*humâyûn*) eyledi. Melikşâh, Hûzistân'dan İsfahan'a geldi ve saltanat tahtına oturdu. Gönlünde Süleymanşâh'ı kahretmek ve bütün mülkü ele geçirmek vardı.

[382] Enverî'nin bir rubâisidir.

Ama aziz ömrü vefâ etmedi. İsfahan'a geldikten 15 gün sonra kazânın ciğerdelen okuyla duçâr oldu ve Azrail (*hâdimu'l-lezzât*) saltanat esâsını harap etti.

Beyit:

Bes nâmver be-zîr-i zemîn defn kerde'end
K'ez hestîş be-rûy-i zemîn der nişân nemânend
Hayrî kon ey filân u ganîmet şomâr omr
Z'ân pîşter ki bâng ber âyed filân numânend[383]

Pek çok nâmlıyı yeraltına defnettiler
Ki onun varlığından yeryüzünde nişân kalmadı
Hayır yap ey filan ve ömrü ganimet say
Filan gitti diye bağırmalarından önce

Ömrünün müddeti 32 yıl, 4 aydı. Veziri Şemsüddîn Ebû'n-Necîb ve tevkîi "İsteantu billah" (Allah'tan yardım dilerim) idi.

[383] Sa'dî-i Şîrâzî'nin *Gülistân*'ındandır.

SULTÂN GİYÂSEDDÎN EBÛ ŞUCÂ MUHAMMED B. MAHMÛD KASÎMU EMÎRİ'L-MUMİNÎN

Sultân-i Mâzî Muhammed-i Selçûkî,

Beyit:

Ân husrevî ki der saff-i heycâ û râ hired
Hemtâ-yi pîl-i cengî vu şîr-i jiyân nihâd

Bir husrev ki savaş saffında onun aklı
Savaş filinin dengi ve kükreyen aslan olur

dünyanın şâhlarının en akıllısı ve asrın şehriyarlarının en mükemmeli (*ekmel*) idi. Rey sahibi (*re'yî sâkib*), doğru fikirli (*fikrî sâib*), sağlam sözlü (kavlî râsih) ve değişmez ahitli (*ahdî sâbit*) idi. Âhir zaman Peygamberi'nin şeriatine riayeti son raddeye getirdi. Meşhur âlim imamlar (*meşâhîr-i eimme-i ve âlim*) ve ümmetlerin fâzıl ulularının (*kibâr-i fuzalâ-yi umem*) muhafazasında canla başla çalıştı. Onun huzuru, âyânın Ka'be'si ve ihsânın meşrebi idi. Onun adaleti, her güçsüzün bekçisi (*pâsbân-i her nâ-tevân*) ve her genç ve yaşlının emniyet bahşedeni (*emân-bahş*) idi.

Beyit:

Hânde tîğeş ber halâîk hutbe-i feth u futûh
Dâde adleş der memâlik mujde-i emn u emân[384]

Onun kılıcı mahlukata fetih hutbesi okumuş
Onun adaleti memlekete emniyet müjdesi vermiş

[384] Fâryâbî'nin bir kasidesindendir. bkz. Fâryâbî, s. 139.

Bu Sultan'ın meliklik sebebini nakletmişlerdir ki kardeşi Melikşâh çoğu zaman gülistan tarafına ve bostan meydanına (*sahn*) ince belliyle (*mûy-miyân*) ve şarap kadehiyle (*sâgar-i erguvân*) gidiyordu. Gönlü maşukun zülfünün çevgeninin kıvrımına yakut renkli ağzı atıyordu. Canı sevgili yârin perişan zülfünün zinciriyle asıldı. Kaderin ululuğunun vücudu ve mülkün genişliği (*bâ vucûd-i uluvv-i kader u bastet-i mulk*) ile hümâ gibi kemik arıyordu. Zamanın ümerâyı onu Hûzistân'dan çağırdılar. Geldi ve saltanat tahtına oturdu. Sultan'ı davete giden Cemâlüddîn Kafşut (قفشت) b. Kaymaz, yol esnasında Sultan'a dedi ki: "Hâsbeg, senin hakkında kardeşin Melikşâh'a yaptığını yapmayı düşündü. O, Halife'yle anlaştı. Sizin hanedanınızı 'Âliyehâ sâfilehâ'[385] (Onların üstünü altına getirdik) eder". Sultan bu söze kabul kulağına yol verdi ve irâde kulağıyla dinledi. 548 senesi Muharremi'nde (Mart/Nisan 1153) Hemedân'a vardı. Devlet ümerâsı saltanat huzuruna geldiler ve kulluk (*ubûdiyyet*) ve hizmet merasimini yerine getirdiler. İlk gün Karategin Çayırı'nda (*Mergzâr-i Karategin*) *toy* yaptılar. İkinci gün Hemedân Çayırı (*Mergzâr*) Köşkü'ne gittiler. Pek çok hediyeler ve nadirat saçtılar. O topluluk dağıldı. Hâsbeg edep ayağıyla durdu ve ağzını nasihatle açtı. Saltanat kaidesinden (*âyîn-i saltanat*) söz etti. Cemâlüddîn Kafşut, onun ardından geldi. Sârim Muhammed Yûnus'un yardımıyla onu yakaladı ve boş bir yere götürdü. Hâsbeg'in tâbilerinden Zengî Cândâr, velinimetine yardıma kalkıştı. Keskin kılıç, ok, yay ve ağır gürzü aldı ve Sultan'a kasdetti. Sultan'ın huzurunun mülâzımları onu yakalayıp mukayyet ve mahpus ettiler. Bu dedikodu (köşkte yayılıp Hâsbeg'in ordusu bu hâlden haberdar olunca ve kendi ümerâsını esir ve zincire bağlı görünce feryat ve figan ettiler. İnilti ve çığlık göğe erişti. Her türlü tedbire başladılar. Hâsbeg'in vekilleri (*muvekkelân*) ve Zengî Cândâr'ı idam ettiler. Her ikisinin başını Şehriyar'ın [Sultan] buyruğunca o sayısız ordunun sağına soluna attılar. Ordunun gönlü yaralı ve canı kırgın oldu. Ayrılık okunu nişâne ettiler ve korkudan o vadiden düşmanlara gittiler. Önceki fasılda yazılan Melikşâh'a kasdetmek, Hâsbeg'e uğurlu gelmedi. Her ne kadar saltanat tedbirinde ve memleket istikâmetinde canla başla uğraştıysa da, feleğin kazancının elinden güvence (*emân*) bulmadı ve dünya hâdisesinden can götürmedi.

Beyit:

Çûn hûn-i hodâvend rîzed kesî

[385] Hicr 74; Hûd 82.

Be-gîtî direngiş nebâşed besî

Efendisinin kanını döken biri
Dünyada fazla durmaz

Hâsbeg'i yakalamaya kasdettiklerinde onun tâbilerinden Şümle (شمله)[386] adında biri, vaktin mizacını perişan görüp efendisinin (*mahdûm*) işine bağlanınca köşkten indi. Kendi yüzüğünü Hâsbeg'in rikâbdârına verdi ve "Bu nişanla Hâsbeg'in atını bana ver ki şehre gideyim. Sultan'a bir hediye verecek, hazinede unutmuş, getireyim" dedi. Rikâbdâr, atı verdi. Murat atını eyer altına çekti ve firar âyetini okudu[387]. Hayat boyu hiçbir sultanın huzuruna gelmedi.

Beyit:

Be-deryâ der menâfi bî-şomârest
Ve ger hâhî selâmet der kenârest

Denizin yararı sayısızdır
Selâmet istersen kıyıdadır

Sultan Muhammed, Hâsbeg'in hâsekîlerinin sebep olduğu bu kalp kırıklığından fâriğ olunca mutemetleri Hâsbeg'in hazinesi ve evine gönderdi. Kâtiplerin parmaklarının ve muhasebecilerin hesap defterlerinin sınırlamak ve saymaktan âciz kaldığı pek çok nakitler (*nukûd*), mallar (*ecnâs*), câriyeler (*kunûz*), hazineler (*hazâîn*), mücevherler (*cevâhir*), defineler (*defâîn*), madenler (*benât-i mâden*), zînetler (*hulî*), atlar (*huyûl*) ve davarları (*mevâşî*) tasarrufu altına aldı. Hâsbeg'in katlinin haberi meşhur olunca kardeşi Sultan Mes'ûd zamanında kaleden kaçan Süleymanşâh, Âzerbaycan'a gitti. O civarın ümerâsıyla tâbilik kâidesini tertip etti. Oradan kalabalık bir orduyla Sultan'a kasdetmek için Hemedân'a yöneldi. Tesâdüfen Sultan'ın ordusu dağınık idi. Çoğu Hâsbeg'in kavmine katılmış, ittifak ve muvafakat ahdi yapmıştı.

[386] Şümle hakkında bkz. Qiyas Şükürov, "Şümle", *DİA*, EK-2, s. 571-572.
[387] Zâriyât 50: "Fe-firrû ilâllahi" (Öyleyse Allah'a kaçın).

Sultan, Süleymanşâh'ın geldiğine vâkıf olunca yakındaki askerlere (*leşkeriyân-i mulazimân*) envâi âtıfet ve hususi merhamet eyledi. Çokça altın ve sayısız eşek yükü giysi (*câme-i bî-şomâr harvâr*)[388] verdi. Kâfir dinli askerler kendi efendilerinin malını aldılar ve kaçmaya başladılar. Savaştan hezimete gitmekte yarıştılar.

Mukâvemet meydanından yiğitlik atının dizginini tuttu ve Hemedân'dan İsfahan'a gitti. Süleymanşâh, Hemedân Çayırı'nda indi. Beyan parmaklarının onları saymaktan uyuştuğu ve o fil vücutlular ve dağ yüzlülerin ilâmını yazmaya kalemlerin âciz kaldığı bir orduyla Hemedân'a geldiği haberi Sultan'ın ordusunun kulağına gidince Hemedân'da ev bark sahibi bir topluluk, vatandan göç etti. "Hubbu'l-vatan mine'l-imân"[389] (Vatan sevgisi imandandır) denilmiştir. Sultan'ın endişesi savaş âletinin olmamasıydı. Kendini yardımcısız ve dostsuz görüyordu. Karar aldı ki Süleymanşâh, İsfahan'a yönelirse o Hûzistân'a gider ve kurtuluş sabahının doğması ümidiyle sabır eteklerine tutunur.

Beyit:

Cihân peyveste ber yek hâl nebûd

Le'allallahe yuhdisu ba'de zalike[390]

Cihan daima tek bir halde değildir

Allah bundan sonra yeni bir iş ortaya çıkarır

Rûzî do se çerh er ne be-fermân gerded

Megzâr ki hâtiret perîşân gerded

To omr zi Hak hâh u sabûrî kon ez inek

Tâ der nigerî kâr be-sâmân gerded

Bir gün iki üç felek buyruğa uymazsa

[388] Bir ağırlık biri olarak *hârvâr* hakkında bkz. Hinz, s. 17-18.
[389] Hadistir.
[390] Talak 1.

Çıkarma hatrından perişan olursun

Ömrü Hak'tan iste ve sabret buna

Bakarsın iş huzura erer

Gönül şâhı ve ordusu hükümete Süleymanşâh'ı koydular. Süleymanşâh'ın Fahrüddîn Râzî-i Kâşî lakaplı bir veziri ve Hârezmşâh[391] adında bir emîr-i hâcibi vardı. Ümerâ vezâretin Şemsüddîn Ebû'n-Necîb'e ve hâcibliğin Muzafferüddîn Alp Argu'ya verilmesine ittifâk ettiler. Hâremzşâh bu hikâyeyi duydu. Memlekete yanaşmak istiyordu. Kendi nikahındaki Sultan'ın kız kardeşine "Askerler Sultan'a muhalefette müttefik oldular. Ona zahmet verecekler. Senin bu hikâyeyi Sultan'ın kulağına ulaştırman iyi kulluğa ve akrabalık riayetine yaraşır." diye anlatmaktan başka tedbir görmedi. Kız kardeşi, gecikmeyi revâ görmedi ve derhâl gitti. Sevgisinden müşfik kardeşini bu hâlden haberdar etti. Hârezmşâh, gece kendi ordusunu Sultan'ın tahtgâhının etrafına gelmeleri için ata bindirmişti. Sultan'ı muhafaza eder gibi yapıyorlardı. Süleymanşâh kötü talihten korktu ve kendi havâssından birkaç kişiyle kalktı.

Beyit:

Namâz-i şâm çû hurşîd gonbed gerdân

Be-kûh reft furû vu zi çeşm geşt nihân[392]

Akşam namazı güneş gibi döner

Dağa iner ve gözden kaybolur

Zelîl, hor, şaşkın ve perişan olarak Mâzenderân'a yüz tuttu. O faydasız acelede huzurlu mülkü sersem etti. Âsûde orduyu dağınık ve perişan eyledi. Bu nasihati dikkate almadı.

Beyit:

[391] Bu kişinin Hârezmşâh Atsız'ın kardeşi Yusuf olduğu anlaşılmaktadır. bkz. İbrahim Kafesoğlu, *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2000, s. 63.

[392] Enverî'nin bir kasidesindendir. bkz. *Dîvân-i Enverî*, s. 238.

Hîç kârî mekon zi rûy-i şitâb

Z'ânek ender şitâb nîst sevâb

Hiçbir işi aceleyle yapma

Zira acelede doğru yoktur

Diğer gün ümerâ himmetin yüce Yusuf'unun kurdu[393] gibi temize çıkmış idiler. Toplandılar ve bu hareket gereğince bilmeleri için küçük ve büyük (*kibâr u sigâr*) her biri, her işin engebesini ortaya koydular. Karışıklık sebebini bu topluluk malum etti. Hâlden uygun olduğu üzere haberdar olunca birbirleri hakkında ithamda bulundular. Süleymanşâh'ın varını yoğunu yağmaladılar. Mücevherlerle bezenmiş bir meclisi (*bezmgâh*) ve nadir (*tarâîf*) ve zarif şeylerle süslenmiş bir tahtgâhı Arafat Ovası ve batmış servet gibi eylediler. "Va'dekumullahu megânime kesîreten te'huzûnehâ"[394] (Allah size alacağınız pek çok ganimet vaadetti) zamanının geldiğini zannettiler.

Kötü talihli Süleymanşâh ve kötü cevherli Hârezmşâh, miras kalan saltanatı ve kazanılan memleketi (*saltanat-i mevrûs u memleket-i meksûb*) gereksiz yere berbat ettiler. "Yuhribûne buyûtehum bi-eydîhim ve eydî'l-mu'minîne"[395] (Evlerini kendi elleri ve müminlerin elleriyle harap ediyorlardı) âyeti onların hâlinin sıfatı oldu. Gamlı ve mahrum kaldılar. Dünyada darmadağınık oldular. "Fe-asbehû lâ yurâ illâ mesâkinuhum"[396] (Meskenlerinden başka bir şey görülmez oldu). Sevimsiz dünya âvâzı o meskenlerde yükseltti ve nidâyı o mekânlarda verdi.

Ez çerh ne înest nohostîn bîdâd

Felekten bu ilk adaletsizlik değildir

[393] Yusuf Peygamber'i kurdun yediği yalanına kinâyedir.
[394] Fetih 20.
[395] Haşr 2.
[396] Ahkâf 25.

Bu hükümdarlığın (*fermân-revâyî*) müddeti 28 günü geçmedi. Bu haber Sultan Muhammed'e ulaşınca gaddar feleğin sultanlığından, kötü işli devirlerin firavunluğundan ve gece ve gündüzün tasarruflarından şaşkınlık parmağını ağza aldı. Bu sayılı zamansız değişim ittifâk edince düşüncelilik ve ilerigörüşlülüğünün fazlalığından o haberin doğruluktan hâli hile ve o eserin doğruluk elbisesinden âri olduğunu zannetti. Ona göre bu sözü onu belâ tuzağına ve meşakkat vartasına atmak için ortaya atmışlardı. Katiyen hareket etmedi. Her ne kadar makam düşkünü tabiat meylediyor ve dünyaperest nefis hâl diliyle:

Beyit:

K'ender în bahr-i bî-kerâne çu gûk
Dest u pây be-zen cudâyî bûk

Bu kıyısız denizde kurbağa gibi
El ve ayak ayrılık kornası çalar

diyorduysa da, eli sabır kulbunu tutuyordu. Akıl bağını murat ayağına koyuyordu. İtimatla bunu demişlerdir:

Beyit:

Her inek û muheyyâ bûd devletî râ
Eger û ne-cûyed be-cevîdeş devlet[397]

Hazırdı bahtına her ne ise
Aramazsa çiğnerdi onu bahtı

Sabrediyor ve serkeş nefse bunu nasihat ediyordu:

[397] Mes'ûd Sa'd Selmân'a atfedilir.

Beyit:

Hoş bâş ki ger mulk-i cihânet be-dehend
Yek zerre zi kism-i dîgerânet ne-dehend

Hoş ol ki cihan mülkünü sana verirlerse
Diğer kısmından bir zerre vermezler

Birkaç gün böyle geçti. Faydalı sanılan bir haber ilim gereğince tevâtür haddine ulaştı. İmkânsız olan bir tâife rivayet ettiler. Talihsizlik rüzgârı o topluluğu ayırmış ve bahtın emelinin kassâmı[398] onu iki kat etmişti. Hemedân'a yöneldi. Ona el veren bu ihsana şükrü yerine getirdi. Doğru demişlerdir:

Beyit:

Hezâr nakş ber âred zamâne vu nebûd
Yekî çonânk der âyine-yi tasavvur mâst

Zamane bin nakış çıkardı ve olmadı
Tasavvur kaidesinde biri bizimdir

550 senesinde (1155/1156) Süleymanşâh, Horasan'dan İsfahan'a geldi. O zamanda Câmedâr Reşîd oranın hâkimi ve vâlisi idi. Süleymanşâh, ona bir elçi gönderdi. Bir vakit lütuf yoluyla ve bir zaman mızrak ve gürz tehdidiyle itaate davet etti. Reşîd cevap verdi: "Bu emâneti kardeşinin oğlu bana ısmarlamıştır. "En tueddû'l-emânâti ilâ ehlihâ"[399] (Emaneti ehline veriniz) emrine uymak vâcibâttan, efendi (*mahdûm*) ve velinimete sitem ve nimete nankörlük muharremâttandır.". Süleymanşâh, bundan ümitsiz olunca Medînetu's-Selâm'a[400] gitti. Emîrü'l-Muminîn Muktefî'nin huzurunda bir müddet orada mülâzım oldu. Bir zaman sonra Halife ona saltanat hil'atini

[398] *Kassâm* hakkında bkz. Said Öztürk, "Kassâm", *DİA*, XXIV, s. 579-584.
[399] Nisa 58.
[400] Bağdâd.

giydirdi ve memleket yudumunu (*cur'a*) içirdi. Sultan ve hükümdar (*fermân-revân*) olunca Tebriz'e gitti ve bir topluluk ister istemez tâbi oldu. Sultan Muhammed onu def için Âzerbaycan'a gitti. Onların arasında, anlatması (*şerh*) kalemlerin sahasına ve hayallerin merkezine sığmaz bir savaş oldu. Süleymanşâh'ın ordusu kırıldı. O [Süleymanşâh], ordan Musul'a gitti. Sultan Muhammed, bu cenkte zafer kazanıp düşmanını makhûr ve menkûb edince 550 senesinin sonunda (1155/1156) Bağdâd'a yöneldi ve batı tarafına kondu. Halife'nin ümerâsı ona "Biz şehri teslim edeceğiz. Savaşta kusur eşlenir ve onda gayret ve çaba iyi bahtlıların âdeti değildir." müjdesini veriyorlardı. Neşe ve işreti yaymış ve oturmuştu. Ansızın Melikşâh ve Atabeg İldeniz'in Hemedân kapısına geldiği haberini getirdiler. Sultan'ın ordusu evi barkı (*hânumân*) muhâfaza için birer ikişer kaçıyorlardı. Cenk dükkânını âtıl bırakıyorlar ve Hemedân'a gidiyorlardı. Sultan ordunun sükûnunun ve mevcut hâlinin imkânsız olduğunu anlayınca "Yarın birlikte sudan geçeceğiz ve Hemedân'a gideceğiz." buyurdu. Asker tâifesi, ilerigörüşlülükle "Yarın pek çok galebe toplanır. Bugün geçmek yarından daha doğrudur." dediler ve sudan geçmeye başladılar. Ordunun kalanı (*bakiyye-i leşker*) muvâfakatı vâcip bildiler. Tesâdüfen köprü harap oldu. Gemiler heceleme harfleri[401] gibi birbirinden aşağı döküldüler. Her biri bir tarafa düştü. Adedi sayılamaz Bağdâd ricâli, imkânsız gördü. O fırsatı ganimet saydılar ve yağma ve çapula (*nehb u gâret*) el uzattılar. Bir nimet buldular. Sultan, Sâdüddevle'nin sarayına gitti. Ordunun kalanı can korkusundan zırh (*covşen*) ve at zırhında (*gustuvân*) kurtuldular. Sultan'ın maiyetinden (*havâşî*) Zeynüddîn Ali adlı biri onların öncüsü (*mukaddem*) oldu. Saf bağladılar ve intikâm kılıcını kından çıkardılar. Sultan'ın hazinesi o rindlerin (*runûd*) ve serserilerin (*evbâş*) gasbının serpençesinden selâmetle suyu geçmesi için muvâfakat ve müsâberet gösterdiler. O naklin ağırlığından müteaddit şey kaldı. Pazar, çadır (*hayme*) ve otağı (*hargâh*) ateşe verdiler. Sultan, Hemedân'a yöneldi. Yaklaşınca Atabeg İldeniz, "İzâ câe'l-hakku ve zeheke'l-bâtilu"[402] (Hak gelince bâtıl yok oldu) hükmünce Hemedân'dan Âzerbaycan'a gitti ve Melikşâh, Hûzistân yolunu tuttu. Sultan, muhârebe ve mukâteleyi terketti. Yaz ve kış göç ederek kışın Sâve'de ve yazın Hemedân'da idi. 554 senesi Zilhiccesi'nde (Aralık/Ocak 1159/1160) bu cihânın koşuşturmasından kurtuldu ve bâkî nimethâneye gitti. Ömrünün müddet 32 ve hükmünün zamanı 7 yıldı. Veziri Celâlüddîn Ebû'l-Fazl ve tevkîi "İ'timâdî ale'llah" (Allah'a itimat ederim) idi.

[401] Kur'ân'da geçen ve *hurûf-ı mukattaa* da denilen harfler. bkz. M. Zeki Duman – Mustafa Altundağ, "Hurûf-ı Mukattaa", *DİA*, XVIII, s. 401-408.
[402] İsrâ 81.

SULTAN MUİZUDDÎN EBÛ'L-HÂRİS SULEYMAN B. MUHAMMED BURHÂNU EMÎRİ'L-MUMİNÎN

Sultan Süleymanşâh, hoş huylu, eğlence seven, şekli güzel, şemâili makbul, boyu sevimli, mercan rengi yüzlü, tatlı sözlü bir padişah idi. Sultan Muhammed, dünyadan göçünce ümerâ tasvip ederek birini Musul'a gönderdiler ve onu çağırdılar. Atabeg Kutbeddîn Mevdûd, hâkimlerin âdeti (*âyîn-i hukkâm*) ve en büyük meliklerin merâsimi (*resm-i mulûk-i a'zâm*) olması için onu yolladı. 555 senesi Rebîülevveli'nde (Mart/Nisan 1160) Hemedân'a geldi ve o zaman saltanat tahtında mekân buldu. Âzerbaycan'da Atabeg İldeniz'in yanındaki Melik Arslan'ı maslahat gereğince veliaht yaptı ve hutbe ve sikkede onun adını kendi adının yanına koydu. Sultan Süleyman, zamanın çoğunu eğlence (*lehv*) ve mizah ile geçiriyordu. Sabah (*sabûh*) ve akşam (*gabûk*) şarabında son yudumdan (*cur'a-i râh*) vazgeçmiyordu. Çeng ve rebâb darbesi onun huzurundan ayyûka çıkıyordu. Şarap kadehi doğru karar çehresini harap ediyordu. İzzüddîn ve Nâsirüddîn Akkuş (آقش) huzurunda mülâzım ve işrette dost ve halvette sırdaş (*mahrem-i esrâr*) oluyorlardı. Onlarla Gordbâzû arasında Sultan'ın yakınlarının huyu ve zamanın oğullarının âdetince bir haset vardı. İzzüddîn ve Nâsirüddîn, Sultan'ı onu yakalaması ve helâk etmesi için kışkırtıyorlardı. Bu azimle Sultan'ı onun evine Hemedân'a götürdüler. Gordbâzû, o hileden haberdar oldu. Kendine dikkat etti ve o fırsat elden gitti. O çabası zâyi oldu. Gordbâzû, o vâsıtayla Atabeg İldeniz'e bir haber gönderdi ve dedi ki: "Melik Arslan'ı saltanat tahtına oturtmalı. İsteklendirme ve hırslandırma bâbında her ne varsa etti. Süleymanşâh, işrete devam etmekten mülk tedbiri, düşmanları kahretme ve dostları takviyeyle ilgilenmedi. İş bir yere ulaştı ki devlet ümerâsı ve ve hazret nâipleri (*nevvâb*) onun töhmetinden melûl oldular. Gönül ona tâbilikten ve boyun ona itaatten ayrıldı. O da onların hakkında şüpheci oldu. Dil mızrağıyla,

Beyit:

Peykân zi derûn birûn şeved bî-muşkil
Bîrûn ne-şeved hadîs-i nâ-hûb zi dil[403]

[403] Dehhodâ, *Emsâl u Hikem*'inde kullanmıştır. bkz. Ali Ekber Dehhodâ, *Emsâl u Hikem,* II, Çâphâne-i Sipihr, Tahran 1363, s. 299.

Temren kolayca içeriden dışarı çıkar
Dışarı çıkmaz kötü söz gönülden

meslektaşlarının gönlünü (*hâtir-i hem-konân*) yaraladı. Ümerâ toplandılar ve Gordbâzû ile müttefik ve tek ağız oldular. Gönül, mülk saltanatına Arslan'ı koydu. Süleyman, perişan ve pişman oldu. Ümerâya: "Benim hükümetimden melûl iseniz Musul'dan getirdiğim malı ve makamıma ulaşan nimeti almam için icâzet verin." diye haber gönderdi.

Beyit:

Be-her kocâ ki revem pâdişâh-i vakt-i hodem
Be-akl u ilm tevânger be-sabr u hilm şucâ

Her nereye gitsem kendi vaktimin padişahıyım
Akıl ve ilimle güçlüyüm, sabır ve hilimle yiğit

Ümerânın çoğu dediler ki: "Bu iltimâs imkânsız değildir". Bir defada saltanat hürmeti bâtıl edilemezdi. Ondan korkan ve münhezim olan bazısı onun iltimâs yoluna taş (*har-seng*) koymak istediler ve "Bu iş kifâyetli, işbilir ve uyanık ümerânın seçkini olan İnanç'a danışmadan (*meşveret*) yapılamaz." dediler ve bu konuda doğrusunu beyan etmesi için ona birini gönderdiler. Emîr İnanç "Size ondan iğrenme ve ona sizden husumet var ise, zinhâr onun Horasan'a gitmesine, ordu toplamasına, mülk talep etmesine ve memleket bünyânını viran etmesine izin vermeyin. Melik Arslan'ı çağırdığınız için gelene onu [Süleymanşâh] tutuklayın." dedi. Ümerâ, onu yakaladılar. 555 senesi Ramazanı'nın sonunda (Eylül/Ekim 1160) Melik Arslan geldi ve saltanat tahtına oturdu. Süleyman'ı bir köşkte hapsetti. Bir ay böyle geçti. Sultan Arslan ve atabeg İldeniz, İsfahan'a yöneldiler. Süleymanşâh'ı Hemedân'a Alaüddevle Kalesi'ne gönderdiler. Orada 556 senesi Rebîülevveli'nde (Şubat/Mart 1161) Hakk'ın davetine icâbet etti ve Hazret-i Samediyyet'in rahmet civârına gitti. Ömrünün müddeti 45 yıl ve

hükmünün zamanı 6 ay, birkaç gün idi. Vezirleri Şihâbüddîn Sika ve Muzaffer Alp Argu idi. Tevkîi "İste'antu billahi vahdehu" (Bir olan Allah'tan yardım isterim) idi.

ES-SULTÂN RUKNEDDÎN EBÛ'L-MUZAFFER ARSLAN B. TUĞRUL KASÎMU EMÎRİ'L-MUMİNÎN

Sultan Arslan, yiğitlik meydanının şehsuvârlarından ve cömertlik iklîminin şehriyârlarından idi. Hilim, mürüvvet, kerem ve fütüvvet ile geçmiş akrânına ve hizmetkârları, ordusu ve maiyetine müşfik idi. Sefâlı sûreti, süslü sîreti, güzel şekli ve deryâ gibi cömertliği vardı.

Beyit:

Millet ez medh-i cenâbeş hutbe-i âlî dâşte
Devlet ez nâmeş dehân-i sikke-i handân dâşte

Ümmet onun huzurunun methinden yüce hutbe sahibi
Devlet onun adından gülen sikke ağzı sahibi

Geç hışımlanır ve aceleyle af buyururdu. Hizmetkârlarından biri bir harîmeye ayak bassa veya bir büyük günâha (*kebîre*) mürtekip olsa, şeriat mürşidi "Fa'fû vasfehû"[404] (Affedin, hoşgörün) nidâsını onun akıl kulağına ulaştırır, o da "Semi'nâ ve ata'nâ"[405] (İşittik ve itaat ettik) âyetini okur ve onları "Lâ tesrîbe aleykum"[406] (Bugün sizlere kınama yoktur) teşrifiyle okşardı. Yüce dergâhının münşileri, âsî suçlulara "Afevnâ ammâ selefe"[407] (Geçmiştekileri affettik) menşûrunu verirlerdi. Divan yazıcıları (*muharrirân-i dîvân*) hatalıların adına gece misâli göz yumarak "Afevnâ ankum"[408] (Sizi affettik) tevkîini inşâ ederlerdi. Hiçbir mücrim onun huzurundan "Lâ ta'tezirû'l-yevme"[409] (O gün özür dilemeyin) hitabıyla muhatap olmadı. Hiçbir suçlu sonsuz ayıplı vücuduyla bu Sultan'ın dilinden azarlanmadı. Himmetinin ululuğunun çokluğundan memleketin hesabıyla ve saltanat ocağının gelir gideriyle (*dahl u harc-i hânevâde-i saltanat*) ilgilenmedi. Azlığa çokluğa iltifat etmedi. Kılık kıyafet

[404] Bakara 109.
[405] Bakara 285.
[406] Yûsuf 92.
[407] Mâide 95'te "Afâllahu ammâ selefe" (Allah geçmiştekileri affetti) şeklindedir.
[408] Bakara 52.
[409] Tahrîm 7.

güzelliğinde mübâlağa gösterdi ve süslü giysiler giydi. Yiyip içmede gösteriş yaptı. Bu iki şeyin tertip ve tezyininde gevşeklik göstermedi.

Beyit:

Tevângerâ çi dil u dest-i kâmrânet hest
Be-hor u be-bahş ki[410] *dunyâ vu âhiret bordî*[411]

Ey zengin, senin ne bahtiyar gönlün ve elin vardır
Yemekle ve bahşetmekle dünya ve âhireti kazanırsın

Onun meclisinde (*encumen*) asla lağv ve cefâ, dostların ve düşmanların diline geçmedi. Gizli ve açık, layık değil demediler. Onun hâlinin başlangıcı şöyleydi ki babası Cennet bahçelerini (*hazâir-i kuds*) insan meclislerine tercih ettiğinde ve dünya mihnethânesinden âhiretin behçet sarayına gittiğinde o küçük bir çocuk idi. Ağzı sütten yıkanmamış ve "Men erâde en yutimmer radâate"[412]den (Emzirmeyi tamamlamak isteyen) oturmamıştı. Amcaoğlu Melikşâh, bu gamda onunla beraber (*hem-dem*) idi. Sultan Mes'ûd b. Muhammed, iki yetim inciyi lütuf ve terbiye sedefinde yetiştiriyor ve merhamet ve akrabalık gölgesinde tutuyordu. Onları gözetmede mürüvvet merâsimini muhâfaza ediyordu. O iki saltanat küpesini sevgili oğul ve ciğergûşe gibi beden ve canına bağlamıştı ve gözetiyordu. Birkaç yıl böyle geçti. Devlet sabahı, bu iki akıllı şehzâdenin kulak memesinden doğmuştu. Teklif teşrifini giyindiler ve temyiz kaftanını (kabâ-i temîz) bağladılar. Çocukluk mertebesinden erkeklik derecesine vardılar. Çabuk zevâl bulan Sultan'ın şefkat gölgesinin ayrılmasından onların ahvâli tekrar döndü. Haset ve garaz, ziyarete geldi. 540 senesinde (1145/1146) o saltanat bahçesinin ocağı ve devlet ağacının meyvesi Tikrît Kalesi'nde[413] tutuldu. Bu iki asilzâdenin (*bozorg-zâde*) nazlı canı, akıl yularında dünyanın cevir okunun (*hedeng*) hedefi oldu. Saltanatın mücevher kutusunun incisi ve memleket burcunun yıldızı olan o iki inci tanesi, memleket gelininin dudağının ağza alındığı o mevsim tâlihin müsaadesiyle onun gönlü makbul zülfüne tedbir zinciriyle çekildiler ve zelillik toprağına düştüler. Melik sîretli ve melek suretli o

[410] Süssheim *ger* okumuşsa da doğrusu *ki*'dir. krş. Süssheim, s. 148; Ayasofya, vr. 54b.
[411] Sa'dî-i Şîrâzî'nin *Gülistân*'ındandır.
[412] Bakara 233.
[413] Irak'taki Tikrît şehri hakkında bkz. Mustafa Demirci, "Tikrît", *DİA*, EK-2, s. 605-607.

iki seçkin yegânenin ayağı ki bazen ayağı feleğin tepesine koyarlar, hasret bataklığı ve belâ suyuna battılar.

O iki yüce soyluyu bıraktılar. Her ne kadar musibetli dünya mektebindeyseler de (*mekteb-i dehr-i pur-nevâib*) tecrübeler levhasını öğrenmemişlerdi. Temyiz dersini ve teklif varağını not (*der-kenâr*) almamışlardı. Takdir nakkaşı, her zor işin tedbir nakşını onların gönül levhasına yapmadı. O musibetlerde kanaat ediyorlardı. "Fasbirû hattâ yehkumallahu"[414] (Allah hüküm verinceye kadar sabredin) fehvasınca suyu, dumanı birçok ocağı boş bina (*vâhî-bunyân*) eyleyen ve şer kıvılcımı ve zarar eseri birçok cömerti evden barktan (*hânumân*) çıkaran mihnet ateşine döküyorlardı.

Beyit:

Mâ sabr gozîdîm be-dâm-i to ki der dâm
Bîçâre şikârî şeved ez saht tepîden[415]

Biz sabrı seçtik senin tuzağına ki tuzak
Biçareyi avlar sert vurmaktan

O zamanın insanları onların ahvâlinin nasıl olduğunu biliyorlardı ve şahlık bostanının o iki taze meyvesi, perişanlık düğümünü alna atıyorlardı. Yıllanmış yaşlılar, hadiseleri uzatanların sonuncuları (*muntehiyân-i havâdis-keşîde*), cihanı görmüş uzun ömürlüler (*muammerân-i cihân-dîde*), sıcak ve soğuğu hisseden mahremler (*mahremân-i serd u germ-çeşîde*) o musibette sabır gösteriyorlardı. Geniş muharebe meydanında mukâvemet ve mübârezeden dem vuruyorlardı. Her biri iftihar diliyle diyordu ki:

Beyit:

Târîk-i şebem râ seher âyed rûzî
Ve zi gum-şode-i yârem haber âyed rûzî
În delv-i tehî ki der çeh endâhte'em

[414] A'râf 87.
[415] Senâî'nin bir gazelindendir.

Nevmîd niyem ki por ber âyed rûzî

Karanlık geceme seher gelir bir gün
Kaybolmuş yârimden haber gelir bir gün
Kuyuya attığım bu boş kova
Ümitsiz değilim ki dolu gelir bir gün

Zamanın kâmilleri, onların kudret ve yiğitliğinden hayret ediyorlardı. Cihanın akıllıları, onların dirâyet ve kifâyetinden şaşıyorlardı.

Beyit:

Beççe-i bat egerçi dîne buved
Âb-i deryâş tâ be-sîne buved[416]

Kaz yavrusu, dün olmuşsa da
Onun deniz suyu, göğse kadardır

Filkıssa, maksat onun hâlinin beyânı için parmak oynatmak olan Arslan bir müddet bu felâkette sonsuz kaldı. Daima Allah'ın (*Azze ve Alâ*) büyüklüğünün huzuruna yakarıyordu. Müjde umuduyla gece gündüz geçiriyordu. Duâlara icâbet olunduğu düşünülen seher vakitlerinde halisçe bu duâyı niyaz ediyordu:

Beyit:

Ez bî-pederî şikeste'em hod to mehâh
Ey mâder-i eyyâm şikestî-i digerem

Babasızlıktan kırgınım

[416] Senâî'nin *Hadîkatu'l-Hakîka*'sındandır.

Ey zamanın annesi, bana başka bir kırgınlık isteme

Sultan Mes'ûd, Ma'bûd'un rahmet civarına gidince Emîr Hacı (Hâcc) Bilâl, Bağdâd'da Halife'nin ordusundan bozguna uğradı. Geldi ve Sultan Muhammed'in huzurundan bir ordu toplamak ve Bağdâd'a götürmek için icâzet istedi. Sultan icâbet etti. Bundan sonra [Bilâl] dedi ki: "Emîrü'l-Muminîn el-Muktefî, kendi nefsiyle mukâvemete bel bağladığı zaman, bize bu savaş meydanında (*ma'reke*) Efendi'nin (*Hodâvend*) çetrinden başka çare yoktur. Asker, onun mukâbelesinde tac ve taht sahibinin serverliği olmaksızın mukâtele kılıcını düşmanlık kınından (*niyâm-i muhâsamet*) çekmez. Muhârebeye başlamayı haram ve mahzûrlu sanırlar.". Sultan, kendi nefsiyle bu meşakkate tahammül buyurmuyordu. O iki melikzâdeden Tikrît Kalesi'ndeki melek huylu ve mülk isteyen (*melek-hûy u mulk-cûy*) birini getirmeliydi. Saltanat tâcını Hilâfet çetrinin mukâbelesinde bulundurmaya Sultan icâbet etti ve Mes'ûd Bilâl gitti. Tikrît'ten aslında mahpus olan Arslan'ı çıkardı. Kucaklaşmadan sonra muradın geliniyle Bağdâd'a gitti.

Beyit:

Evvel şikeste bâş ki evc-i serîr-i mülk
Yûsuf pes ez mucâveret-i ka'r-i çâh yâft

Önce kırıl ki Yusuf, mülk tahtının zirvesine
Kuyunun dibine komşuluktan çıktı

Muktefî, ordu getirdi ve savaş meydanına (*ma'reke*) geldi. Tesâdüfen onun ordusu kırıldı, kılıcı koptu. Acem kavmi[417], yağma ve zulüm vaktinde (*dem-i gâret u sitem*) meşgul oldular. Bağdâd ordusu bundan sonra tekrar avdet etti. Acemlere hezimete gitmek vâcip oldu. "Men yansurkumullahu fe lâ gâlibe lehu"[418] (Allah yardım edince ona galip gelecek yoktur). Sultan Muhammed dünyadan gidince mülk yüzüğü (*enguşterî-i mulk*) Süleyman'ın eline düştü. Geçen fasılda zikredilen bir iddiaya göre (*benâber-i kaziyyeî*) ümerâ Süleyman'ı azlettiler. Çekip çevirme ehli (*ehl-i hall u akd*)

[417] Yani Selçuklular.
[418] Âli İmrân 160'dan muharreftir. Doğrusu: "İn yansurkumullahu fe lâ gâlibe lekum"dur.

bir topluluğun ittifakıyla (*icmâ-i kavmî*) saltanat Sultan'a [Arslan] mukarrer oldu ve saltanat tahtına oturdu. 556 senesinde (1160/1161) Atabeg İldeniz ile beraber Sâve'den İsfahan'a gitti. O zaman İsfahan vâlisi İzzüddîn Satmaz (صتماز) adında biriydi. Önce Sultan'dan hezimete uğradı. O da devlet muhâlifi ve Sultan'ın huzurunun inatlaşanı Emîr Hüsâmüddîn İnanç ile muhâlefette muvâfakat etti. Melik Muhammed'i, gelmesi ve mülkü Arslan'ın elinden alması için Fars'tan çağırdı. Melik Muhammed geldi ve Burzîn Kalesi yakınındaki Kâbile vilâyetinde onunla Sultan Arslan arasında büyük bir savaş oldu. Sonunda Muhammed'e hezimete gitmek lâzım oldu ve Hûzistân tarafına gitti. Bu fetihten sonra Abhaz Meliki[419], İslâm memleketini tasarrufuna almak davası güttü. Müslümanların mallarını gasp ve Müslümanların hürmetini bozmaya tama etti. Âsumanın teyidi ve cihânbânlık özellikleri mümtâz olan Sultan Arslan, İslâm'ı korumak ve o günahkâr kâfirlerin soyunu kurutmak için "Ve câhidû fîllahi hakka cihâdih" [420](Allah uğrunda hakkıyla cihat edin) hükmünce küfür diyârına gitti. Varınca "Ve kâtilûhum hattâ lâ tekûne fitnetun"[421] (Fitne kalmayıncaya kadar savaşın) muktezâsınca İslâm ordusunun öncü kısımları (*fuhûl-i fusûl-i leşker-i İslâm*), kâfir ruhların kadınlarını istemede büyük bir rağbet gösterdi. O kadar çok katil oldu ki demir yürekli kılıç (*şemşîr-i âhen-dil*), kandan ağlıyordu ve mızrağın dili, kızıl dil gibi oldu. Bu vakitte İslâm ordusu, bu işe bel bağlamıştı. Rezil mülhitler (*melâhide-i mahâzîl*), onların yokluğunu ganimet bildiler. O fırsatta Kazvîn'in dört fersah (*ferseng*) uzağında üç sağlam kale bina ettiler ve onu Alâ-yı İliyyîn'e çıkardılar. Kazvin halkı, dine zarar (*rahne*) olan o melunların fiilinden haberdar oldular. Sultan'ın huzuruna geldiler ve o vakanın vukuundan ve o hâdisenin suretinden haber verdiler. Sultan, cihat kemerini beline bağladı ve muharebeye yöneldi. Tanrı'nın tevfiği -azze şânuhu- dört ay müddetince o beş Firavun nevbeti çalan ve ünü âlemin dört köşesine ve belki yedinci feleğe ulaşan o üç kaleyi harap ve susuz ettiler. "Fe tilke buyûtuhum hâviyeten bimâ zalemû"[422] (İşte zulümleri yüzünden harap olmuş evleri). Kazvîn'den sebâtlı orduyla Kuhâb vilâyetine gittiler. Rezil câhillerin kalesi sağlam bir kayabaşı üzerine konulmuş ve bir dağ tepesinde başı semâya götürülmüştü. Siyah mürekkep kâfurdan olur; Sabîh adlı zenci gulamı, Cihânguşây diye şöhret bulmuş kaleye kısa bir müddette aldılar. Müslümanları muhafazayla görevlendirdiler. Haberlerin Dâru'l-Darb'ının uzun

[419] Gürcü Kralı III. Giorgi. Hakkında bkz. Marie Félicité Brosset, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, çev. Hrand D. Andreasyan, hzl. Erdoğan Merçil, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2003, s. 342-359.
[420] Hacc 78.
[421] Bakara 193.
[422] Neml 52.

ömürlüleri (*muammerân-i Dâru'l-Darb-i ahbâr*) ve eserlerin müşküllerinin tevil edenleri böyle demişlerdir ki: Yarın "Yâ leytenî kuntu turâben"[423] (Keşke toprak olsaydım) diyerek insan zümrelerinin mahşerine gelecek olan o ölü gönüller, bu beğenilmeyen fiile, mesut Sultan'ın devrinde mecâl buldular. O, ordunun tamamıyla üç ay sürekli o ulu kalenin havâlisinde çadır kurdu. O fâsık kâfirlerin defi için çok çaba ve gayret gösterdi. O fâcir inatçıları hasret girdâbı ve zelillik bataklığına (*halâb-i mezellet*) düşürmeye yaklaştığında seçkin ümerâ arasında kötülenen fiillerden ve beğenilmeyen vasıflardan olan bir muhâlefet zuhur etti. Böylece o kadar çabayı (*sa'y*) hebâ ettiler. Filcümle, Yezdân'ın tevfiğiyle Arslan zamanında bu iki güzel fetih oldu. Onların fethiyle iki meçhul kavim kahroldular. Sultan, maksûduna ve matlûbuna nâil olduktan sonra 559 senesi sonunda (1164) muzaffer ve mansûr olarak İsfahan'a geldi. Düşmanlar kahrolmuş, velîler sevinmiş, ümerâ töhmete mahkûm ve Mâzenderân Şâhı'nın dergâhına giden ve isyan damgasını alnına vuran İnanç'tan gayrısı memûr olmuş idi. Sonunda o da, pişman olmuş ve sulh yolunu arıyordu. Onun iltimasıyla Mâzenderân Şâhı, yumuşak dilli bir elçiyi Sultan'ın huzuruna gönderdi. Onun fiilinden dolayı benzersiz şehinşâhın içine oturan toprağın af ve göz yumma suyuyla mahvolması ve iktâ ve bilâdın mutat âdet üzere mukarrer ve müsellem olması için şefâat etti. Sultan, icâbet buyurdu ve makbul vaatler verdi. Elçi dönünce ve müşfik ümerâden haklı nasihatçilerden (*nâsihân-i muhikk*), yiğitlik saffının pehlivanlarından (*gordân-i mesâff-i şecâat*) ve mübâreze meydanının erlerinden (*merdân-i meydân-i mubârezet*) Şerefüddîn Gordbâzû'nın vefât haberini duyunca boş tamaha (*tama'-i hâm*) kapıldı ve iktâ ve inâmların ikiye katlanmasını iltimâs etti. Sultan, ikinci defa (*kerreten sâniyeten*) elçiye ikrâm etmedi ve merama uygun cevap vermedi. İnanç, Hârezmşâh'ın yanına gitti. Ondan yardım (*meded*) istedi ve Irak'a yöneldi. Sultan, Şerviyâz Çayırı'na (*Mergzâr-i Şerviyâz*) "Bi-vâdin gayri zî zer'in"[424] (ekin bitmez bir yere) geldi. Orada şimdi cihanın padişahı (pâdişâh-i gîtî), Tanrı'nın rahmetinin delili (*âyet-i rahmet-i Subhânî*), sultanlık nübüvvetinin mührü (*hâtem-i nubuvvet-i sultânî*), Cengiz Han soyunun özü (*zubde-i dûdmân-i Cengîz-Hânî*), Müslümanlık merâsiminin dirilticisi (*muhyî-i merâsim-i Muslumânî*), dünya iklimlerinin hâkimi (*hâkim-i ekâlîmu'l-dunyâ*), yüce kelimetullahın izhârcısı (*muzhir-i kelimetullahi'l-ulyâ*), İslâm dininin yardımcısı (*nâsiru'd-dînu'l-İslâm*), diğer dinlerin yıkıcısı (*hâdimu sâiri'l-edyân*), ilhan oğlu ilhan (ilhân bin ilhân),

[423] Nebe 40.
[424] İbrahim 37.

Gıyâsü'd-dünyâ ve'-dîn Olcaytu Sultan Muhammed Han'ın özelliğinin kimyasının nazarının kut, talih ve uğuruyla (*ferr u devlet u yumn*)

Beyit:

Cihândârî ki bî-misl u karîn u şebh u cins âmed
Be-ilm u hilm u nerm u rezm u azm u hazm u fahr u fer

Hodâvendî ki dâred vakt-i cûd u harb u mihr u kîn
Keff-i Hâtim[425] *ten-i Rustem dem-i İsâ dil-i Haydar*

Bir cihandâr ki emsalsiz, yakınsız, benzersiz ve cinssiz oldu
İlimle, hilimle, yumuşaklıkla, savaşla, azimle, dikkatle, övünçle ve kutla

Bir efendi ki cömertlik, harp, sevgi ve kin vaktinde
Hâtim'in avcu, Rüstem'in bedeni, İsa'nın nefesi, Haydar'ın gönlüne sahiptir

Cennet imalathânesinin mimarları ve cihanın cennet bahçelerinin mühendisleri vasıtasıyla dört meskûn taraftan gönül çeken imâretlerin süsüyle cihanın hayat bahşeden cennetleri olan bir şehir (*misr*) toplanmıştır. "Lekum fî'l-ardi mustekarrun ve metâun"[426] (Sizin için yeryüzünde belli bir süre oturmak ve yararlanmak vardır) hükmünce yeryüzünün düzlüğünde (*basît-i rûy-i zemîn*) şehirler ve beldelerin bünyâdı (*bunyâd-i medâîn u bilâd*) süslenmiş ve dilberin zülfü gibi kıvrılmıştır. Böyle imâretler (*imârât*) kimsenin elinden gelmemiştir. "Hazâ'l-beledi'l-emîni"[427] (Bu emin belde) âyeti, o yüce cennetin (*huld-i berîn*) sağlam kalesinden başkasına işaret edemiyordu. "Li nuhrice bihi habben ve nebâten ve cennâtin elfâfen"[428] (Onunla tohumlar, nebât ve sarmaş dolaş bahçeler çıkaralım diye) ümidi o cennet sahrasının zemininden başkasını bekleyemiyordu. Gönül açan cennet bahçesi (*ravza-i cennet-i dil-guşâ*) gibi bir tarla, güzel tavus kanadı gibi bir çayır, Kâvus'un meclisi ve süslü Keykâvus'un eli gibi bir

[425] Hâtim et-Tâî.
[426] Bakara 36 ve A'râf 24.
[427] Tîn 3.
[428] Nebe 15-16.

meclis (*bezmgâhî*), Keşmîr putlarının yanağı ve süslü makbûl yüzler gibi bir pazar vardı. Dört tarafta her metâın satılması, -"Mâ teştehî enfus"[429] (Nefsinizin istediği)- halkın gözünü süslüyordu. Ken'ân yolcularına maksûdun ifâsı Cennet Mısrı'ndan yüz gösteriyordu.

Dest-i zafer-i çerh be-borde be-irtifâ
Kûy sebak zi huld rubûde be-nigûyî

Feleğin zafer eli yükseğe çıkar
İyilikle Cennet'ten öne geçer

Çûn burchâ-yi gerdûn eyvân-i û bolend
Çûn ruknhâ-yi âlem erkân-i û kavî

Onun kasrı, feleğin burçları gibi yüksek
Onun direkleri, âlemin direkleri gibi sağlam

İslâm padişahı ki âlemin ma'mûresi, insanoğlunun meskenleri, devran kazâsının fermanının mescidi, cereyan eden kaderin hükmünün mahalli onundur. O, Dârülmülk'e[430] hususiyet teşrifini giydirdi ve mübârek adının iziyle (*be-simet-i nâm-i mubârek*) damgaladı ve vasıflandırdı. Ona Sultâniye adını verdi. O güvenli ülkenin havâssının (*havâss-i hitta-i mutmaîn*) ağız birliği ettiği (*muttefiku'l-kelime*) takririne ne hâcet ve o güzel beldenin (*belde-i tayyibe*)[431] vasıflarının tahririne ne zaruret vardır.

Beyit:

Ka'be râ câme kerden ez heves est
Tâ be-bînî cemâl-i Ka'be bes est

[429] Fussilet 31.
[430] Yani payitaht, başkent.
[431] Sebe 15: "beldetun tayyibetun".

Kabe'yi giydirmek hevestendir

Kabe'nin cemâlini görmen kâfidir

Filkıssa, şirk ve fesat ehlinden asker toplayan ve fâsit hayali dimağ heveshânesinde yol veren İnanç, Rey hududuna gitti ve Taberek Kalesi'ni kuşattı. Ondan fetih ümidini kesince Hârezm'den kendisiyle gelen bir orduyla Ebher ve Zencân'a saldırmayı düşündü. Sultan Arslan, Şerviyâz'dan müsait talihin ve dost bahtın uğuruyla Zencân'a gitti.

Atabeg İldeniz, Âzerbaycan'dan yetişti. İnanç, onun geldiği haberini işitince Ebher'den ayrıldı. O vilâyette Müslümanların birçok malını talan etti, birçok mihnetzede anneyi evlat ayrılığıyla yağmaladı ve zelillik ve horluk toprağında (*hâk-i mezellet u hevân*) oturttu. Her genç ve yaşlının evinden zorla o yağmacılar (*yağmâîyan*) "Vâ esefâ alâ Yûsufe"[432] (Vah Yusuf'a) feryadını göğe eriştirdi. Babaların gözü, gözünün nurunun ayrılığında (*firâk-i kurretu'l-ayn*) bahar bulutu gibi ağlar oldu. Zenginler, o hâdisede meşakkat bineğinden (*matiyyet-i anâ*) yaya kaldı. Dervişler o musibette zahmet ve meşakkate (*renc u anâ*) düştüler. Filcümle, sınırsız yağmadan sonra Hârezm ve Horasan tarafına gitti. Sultan, o kışı Rey'de geçirdi. İlkbaharın sultanının mülk nevbetinin yüksek ağacına vurduğu, cihangirlik sancağını kaldırdığı, Zemherîr ordusunun göç kösünü çaldığı, bahar ferrâşının ağaçların nüzhethânesinin çiçeklerinden mum yaktığı, Ferverdîn'in[433] nurunun eserinin cennet bostanları sahasını ziyaret ettiği, Ordîbehişt[434] ordusunun öncülerinin gelmesinden bağ ve çayırın Cennet yolunu tuttuğu bahar zamanı,

Beyit:

Bolbolân der gol-perestî âmedend

Bî-dilân bî-mey be-mestî âmedend

Bülbüller gülperestliğe geldiler

[432] Yusuf 84'te "Yâ esefâ alâ Yûsufe" şeklindedir.
[433] İran (Celâlî) takviminde baharın ilk ayı.
[434] İran (Celâlî) takviminde baharın ikinci ayı.

Aşıklar şarapsız sarhoşluğa geldiler

Meşhed yakınındaki Na'lbendân merhalesine ve Atabeg, Âzerbaycan'a gitti. O vakit, Rey eyâletinin vâlisi (*mubâşir*) ve Taberek Kalesi'nin sâhibi olan Ömer-i Ali-Yâr[435], isyana heves etti ve tuğyan yolunu seçti. Kalenin yüksekliğine ve sağlamlaştırılmasına itimat ederek hâkimlerin hükümlerini kabul (*imzâ*) etmiyordu. Sultan onu davet etti ve hapis çukuruna (*vehde-i haps u kayd*) attı. Ömer-i Ali-Yâr, boş bir tamah (*hâm-tama'î*) yüzünden hükümdarlıktan (*hukm u fermân-revâyî*) zahmet ve nasipsizliğe (*bî-nevâ*) düştü.

Onun haberi cihanın her tarafına ulaştı. Dârülmülk Rey, şevket sahibi vâliden hâli kaldı. İnanç, tekrar Rey'e kasdetti. Mâzenderân Şâhı ve Taberistan Şehinşâhı'ndan aldığı sınırsız askerle savaşa geldi. Sultan, Emîr Nâsirüddîn Pehlivân ve Rüstem (*Rustem-i Destân*) ve Zâvulistân pehlivanları gibi birkaç yiğidi (*safder*) onun mukâbelesine gönderdi. Rey sahrasında karşılaştılar. Önce İnanç bozuldu. Sonra Sultan'ın ve Rey memleketinin ordusu İnanç'a yenildi. 564 senesinde (1168/1169) Atabeg İldeniz sonsuz askeriyle Âzerbaycan'dan İnanç'a cevap için Rey havâlisine ve Sultan Harrekân'a geldi. İnanç, bundan önce savaş meydanına (*ceng-gâh*) gitmişti. Biliyordu ki onun ne meydan erleri vardır, ne de o kavmin cevabı insan işidir. Sulhün kapısına geldi; elçileri gönderdi ve aracıları ortaya çıkardı. Emân istedi ve Atabeg'in huzuruna gidip beraber Sultan'ın huzuruna gitmeye karar verdi. İnanç'a göre Sultan, cömert bir adam ve merhametli bir şâh idi. Eski âdet damarını etmemesine, onun vücudunun gemisini batırmamasına, gazap damarını alna çıkarmamasına itimadı vardı. Tesâdüfen ertesi gün Atabeg İldeniz ve İnanç arasında mülâkât olacağı gece, İnanç'ı katlettiler. Kimin öldürdüğünü bilmediler ve görmediler. Yûsuf'un kardeşleri gibi suçlu (*mücrim*) ve töhmetli olan İnanç'ın hâsekîleri, sonsuz sahraya (*biyâbân-i bî-pâyân*) yüz tuttular. Sultan, Harrekân'dan Rey'e geldi. İş, ilk tazeliğiyle gitti ve perişanlık (*mevâdd-i perîşânî*) yok (*zâil*) oldu.

Beyit:

[435] Süssheim, "Yâr" okumuşsa da Ayasofya nüshasında noktasızdır ve "Bar", "Bâz" gibi okunabilir. Nitekim kendisi de notlarda diğer kaynaklarda bu şekillerde de görüldüğünü belirtmiştir. bkz. Süssheim, s. 190; Ayasofya vr. 58a.

Eyyâm be-kâm u ahterân-i fermân-ber
Ve eflâk nihâde ber hitta-i tâat ser

Günler, kâm ve itaatkâr yıldızlara
Ve felekler, itaat ülkesine baş koydu

569 senesinde (1173/1174) önceden zikredilen Abhaz Meliki tekrar (*dîger bâre*) İslâm beldelerine azmetti. Aklın ilhamcısı Sultan'ın akıl kulağına söyledi ki:

Beyit:

În yek adû-yi dîn ki be-mândest def'-i û
Hıfzet koned ki kâr çonîn sad hezâr kerd

Bu bir din düşmanı ki onun defi kalmıştır
Aklında tut ki bu yüz bin eder

Talih müjdesinin müjdecisi (*mübeşşir-i beşâret-i devlet*) bu işareti onun mübârek kulağına eriştirdi ki Sultan, Atabeg ve devlet ümerâsı ittifakla oraya gitmek ve Abhaz Meliki'ni kahretmek için Nahcivan'a toplandılar. Tesâdüfen Sultan'ın mübârek mizâcı, bir parça itidâl haddini aştı[436] ve onu Kendiyâ Kalesi'ne götürdüler. Atabeg ve ordu oradan Abhaz'a gittiler. Pehlivan gibi olan Abhazlı'nın (*Abhâzî*) Gazi Sultan'ın muzaffer askeriyle mukâvemete kuvveti yoktu. Dağa çıktı. İslâm ordusu,

Beyit:

Leşkerî-i nâ-keşîde-i kahr-i şikest
Sipehî-i nâ-çeşîde-i zehr-i firâr

Bozgun kahrını çekmeyen bir asker

[436] Yani hastalandı.

Firar zehrini içmeyen bir ordu

Abhaz'ı harap etti ve yaktı. Döndüklerinde Sultan, Atabeg ve ümerâya sınırsız iltifat buyurdu ve Hemedân'a geldi. Ahbârın habercilerinden (*munhiyân-i ahbâr*) nakledilmiştir ki: Sultan'ın halkın onun iyiliği, riayetperverliği ve cihandarlığında ittifak ettiği bir annesi vardı. Dünyanın Zehrâ'sı (*zehrâ-i dehr*)[437], asrın Humeyrâ'sı[438], hükümdarların özü (*zubde-i keyân*), devrânın Belkıs'ı[439] idi.

O cihân bânûsu, zamanın âlimleri ve devrânın fâzılları hakkında birçok lütuf ve ihsân takdim etti. Şerhi, kalemin elçisi olan dilde sığmaz ve zikri, zamanın sayfalarından (sahâîf-i eyyâm) silinmez birçok hayrât, inâmât ve sadakâtı insanlar (*cihâniyân*) hakkında buyurdu. O vakitte Yezdân'ın rahmetine ulaştı. Sultan, o memleket ocağının kâmilesi ve devlet hânedânının âkilesinin vefâtıyla gönlü yaralı oldu ve dayanağı (*poşt-i istizhâr*) kırıldı. O vakada şâhtan figân yükseldi. O hâdise ve âfette Venüs (*Zuhre*) sırmalı giysiyi lacivert gök gibi etti. Jüpiter (*Muşterî*) sevinç örtüsünü (*ridâ-i surûrî*) murada (*niyel*) örttü. Sultan'ın talihi noksana yüz tuttu.

Bu musibetten bir ay geçince yiğitlik meydanının süvarisi ve memleket kolunun bileziği (*suvâr-i ma'reke-i şecâat u sivâr-i sâid-i memleket*) Atabeg İldeniz, "Kullu men aleyhâ fânin"[440] (Yeryüzündeki her şey fânidir) meydanında hayat atından düştü ve yaya oldu. Sultan hastalığından çökmeye başladı. Tanrı'nın lütfunun çeşnigirlerinin elinden gıdasını almıştı. Hemedânlı Alâüddevle'nin kız kardeşi Seyyide-i Muazzama Fâtıma'yı nikâhına aldı. 571 senesi Cemâziyelevveli'nde (Kasım/Aralık 1175) onun evine gitti. Aynı ayda bir gün devlet ümerâsı, malum âdet üzere saltanat dergâhına geldiler. "Kul yeteveffâkum meleku'l-mevtillezî vukkile bikum[441]" (Size vekil kılınan ölüm meleği canınızı alacak).

Mısra:

[437] *Zehrâ*, parlak manasında olup Hz. Fatma'nın lakabıdır.
[438] *Humeyrâ*, kızıllık manasında olup Hz. Ayşe'nin lakabıdır.
[439] Sebe melikesidir. bkz. Orhan Seyfi Yücetürk, "Belkıs", *DİA*, V, s. 420-421.
[440] Rahman 26.
[441] Secde 11.

İmrûz rûz-i dîden-i ân şehriyâr nîst

Bugün o şehriyâri görme günü değildir

nidâsı o toplantıda verildi. O mübârek şâh (*şâh-i saîd*), "Fe'âlun li-mâ yurîdu"nun[442] (Dilediği şeyi yapan) huzuruna yüz tuttu. Ümerânın gönülleri ve reâyânın hepsi (*zamâîr-i umerâ vu âmme-i reâyâ*) o kötü hâdiseden sersem oldu.

Beyit:

Zi mülk u devlet bâkî nebûd hîç ve lîk
Çi sûd ez ân ki çonîn bûd der ezel mestur
Çu curreh bâz-i ecel bâl-i kahrî be-kuşâyed
Be-pîş-i darbet-i û çi ukâb vech usfûr

Mülk ve devlet asla bâki kalmaz lakin
Ne fayda ondan ki ezelde böyle yazılmış
Erkek doğan gibi ecel doğanı kahır kanadını açar
Darbesi kartal gibi, yüzü serçe

Ömrünün müddeti 43 yıl ve padişahlık zamanı 15 yıl, 7.5 aydı. Vezirleri Şihâbüddîn Sika ve Fahrüddîn b. Muînüddîn Muhtass idi. Tevkîi "İ'tesamtu billahi vahdehu" (Bir olan Allah'a sarılırım) idi.

[442] Hûd 107.

ES-SULTÂNU'L-A'ZÂM[443] RUKNU'D-DUNYÂ VE'D-DÎN MUİZZU'L-İSLÂM VE'L-MUSLİMÎN EBÛ TÂLİB TUĞRUL B. ARSLAN KASÎMU EMÎRİ'L-MUMİNÎN

Sultân-ı Mâzi Tuğrul Selçûkî'nin talih ve kâmkârlık kemâli ve haşmet ve bahtiyarlık bolluğu o kadar fazladır ki ibâre eli, şerh eteğine az gelir. Ebedî saadetin istenileni ve sonsuz tâlihin muktezâsı olan ilâhî teyit ve Lem-Yezelî inâyet ile ihtisâs bulmuştur. Savaş koşuşturması olmaksızın murat eteğinde çeng çaldı. Talep yorgunluğu olmaksızın memleket gelinini kucakladı. Ağaç dikme zahmeti olmaksızın saltanat meyvesini devlet ağacından topladı. Raiyete riâyette iyi nam saldı. Hayrâtı yaymada, reâyâ hakkında in'âmda, zulmün definde, bedavacıların tamahını engellemede, düşmanlık ehlinin âdetlerini kaldırmada, bütün insanlar hakkında ihsânda işâret edilen (*muşârunileyh*) oldu. Ecdâdının kâidelerini ihyâda ve seleflerinin merâsimini yenilemede çaba gösterdi. Onun padişahlığı zamanında Çin dilberlerinin zülfünden başka eğrilik ele gelmiyor ve nazlı güzellerin gözünden başka fitne meydana gelmiyordu. Onun zatı, nefsânî olgunlukların ve cihanbanlık özelliklerinin toplayıcısı idi. Beğenilen bir sûreti ve seçkin bir sîreti vardı. İlim ve hünerle süslü ve akıl ve faziletle bezeli idi. Güzel konuşmada (*sohendânî*) kılı kırk yaran ve şiir söylemede âb-ı hayât sözlü idi. Âlimleri ululumayı ve fâzıllara in'âmı buyurdu. Onların hâtırına iltifâtı, işlerin revnakının artması ve cumhurun yollarının tamamlanması bildi. Kendi zamanında ilim kemâli ve fazilet bolluğu ile mezkûr olan Şeyhülislâm-ı Rabbânî Bâyezîd-i Sânî[444] Zahîrüddîn-i Belhî, takva ve dindarlık ile meşhûr, sâdıkâne itikatlar ve sûfiyâne safâ sâhibi idi. Geceleri irâde ayağıyla istirahat için Şeyh'in zaviyesine gitti. Devlet (*mulk*) ve din işlerini onunla meşveret etti. Bu, devlet ümerâsının boğazını düğümlüyordu. Çâre ve tedbirden âciz kaldılar. İttifâk ederek Sultan'la nifâk başlattılar. Bir olmak için yeminler ve sözler ettiler. Sultan'ın kasdına çabaladılar. Şeyh, ferâsetle ve sözlü ve fiilî karinelerle bildi. Sohbet hukukuna riâyetle Sultan'a dedi ki:

Beyit:

[443] Bu tarihte Sultan Sancar ölü olduğundan *Sultânu'l-Muazzam* (büyük sultan) yerine *Sultânu'l-A'zâm* (en büyük sultan) unvânı kullanılıyor.

[444] Burada ilk Bâyezîd, Bâyezîd-i Bistâmî'dir. Eserin yazıldığı Olcaytu devrinde türbesi yapılmıştır. Hakkında bkz. Süleyman Uludağ, "Bâyezîd-i Bistâmî", *DİA*, V, s. 238-241.

Çu kârî-i bî-fuzûl-i men ber-âyed
Merâ der vey sohen goften ne-şâyed

Ve ger bînem ki nâ-bînâ ve çâhest
Eger hâmûş be-nişînem gonâhest

Fuzuli olmayan bir işim yükselince
Bana onda söz söylemek düşmez

Görürsem ki kör ve çukurdur
Suskun otururum günahtır

Sultan, inâyetsiz ümerâyı öldürdü ve onun eseri zuhur etti. Ümerâ Sultan'ın hışmından emân bulmak için her hile ve mekri topladılar. Rey'de sâkin olan Kutluğ İnanç'a, Sultan'ı şikâyetle mektubat yazdılar: "Sultan çoğu vakit, Zahîrüddîn-i Belhî'nin evinde oluyor. Bütün iddialarda doğruya muhâlefet gördü ve hata sanıyor. Bizi ayak altına attı". Onun muvâfakat göstermesi için iltimâs ettiler. Sultan'ın yakalanması için Hemedân'lı Seyyid Alâüddevle ile meşverete icâzet verdiler. Bu mektubatı asiler arasında düzenlediler ve Rey'e götürmesi için bir ulak (*kâsid*) eline verdiler. Bu tedbire kanaat etmediler. Sultan'ı helâk edebilmek için geceleri rintleri (*runûd*), serserileri (*evbâş*) ve kötü insanları (*şerrâru'n-nâs*) yolların başına koydular. O tedbiri, takdir uygun görmeyince Sultan ondan haberdar oldu. İhtiyâta tereddüt etti.

Ulak (*kâsid*) Rey'e gitti. Yol esnâsında Sirâcüddîn Kutlu-apa Şarâbî'nin oğluna dûçâr oldu ve ulağın âvâzını her yer öğrendi. Tâlihsiz ulak, usanç gösterdi ve gerekli iltifâtı etmedi. Sirâcüddîn'in oğlu, o iltifâtsızlıktan incindi. Elindeki ağır gürzü o nâdâna vurmak için savurdu. Nefsini muhâfaza için gürzün darbesine karşılık asa kaldırdı. Gürz asaya geldi ve unufak oldu. Mektubat her bir tarafa dağıldı.

Beyit:

Ta'biyehâ bîn ki rûzgâr ber-âred
Tâ zi dil-i bî-dilî demâr ber-âred

Düzenleri gör ki rüzgâr getirir
Gönülsüz gönülden helâk getirir

Sirâcüddîn'in oğlu, mektubatı okudu. Durumu anlayınca gitmekte acele etti ve Sultan'ın huzuruna gitti. Yazışmaları arzetti. O kasıt muzaffer olmadı. Sultan, devlet erkânının mutat âdet üzere huzuruna geldiği ertesi gün, dışarı çıkmadı. Töhmetlilerin büyüğü ve o cemâatle hemdem olan Seyyid Fahrüddîn Alâüddevle'yi başbaşa görüşmeye (*halvet*) çağırdı. Nübüvvet hânedânından ve risâlet ocağından olduğu ve seyitlikle şerefli ve vilâyet ocağıyla mümtaz olduğundan af hil'âtini giydirdi ve lütuf yudumunu içirdi. Durumu (*kissa-i hâl*) onun altın re'yine arzetti. Ondan sonra Vezir Hâce Azîz, onun oğulları Muvaffak, Kîlder, Zahîr-i Münşî, Şihâb-i Çek-nuvîs, Kutluğ Taştdâr ve bu işte onlarla beraber olan diğer birkaç kişiyi çağırdı. Her birine kendi mektubunu veriyordu ve diyordu ki: "İkrâ kitâbeke kefâ bi-nefsike'l-yevme aleyke hasîben"[445] (Kitabını oku, hesap sorucu olarak bugün sana nefsin yeter).

Beyit:

Eger bâr hârest hod kişteî
Ve ger perniyânest hod rişteî[446]

Ekin, dikense kendin ekmişsin
İpek kumaşsa kendin dikmişsin

Onlar gam dikeniyle çarnaçar duçar oldular. Devâsız dert şarabını (*dordî-i derdî-i bî-devâ*) içtiler. "Yevme tuble's-serâiru"[447] (Sırların ortaya çıkacağı gün) diye sıfatlandırılan o günde, şaşkınlık ve zelillik boğulmasına düştüler. Cihan sultanının emriyle o asileri Hemedân Kalesi'nde mukayyet ve mahpus ettiler. Ondan sonra mihnet

[445] İsrâ 14.
[446] Firdevsî'nin *Şâhnâme*'sindendir.
[447] Târık 9.

çölünün şaşkınları ve meşakkat zindanının komşuları, ister istemez Şeyhülislâm Belhî'nin yüce huzuruna ilticâ ettiler ve dediler ki: "Sultan, başı kesik tavuk (*morg-i nîm-bismil*) gibi ıztıraplı, saadet Jüpiteri'nin (*Muşterî*) gözünden hicap eden ve musibet rüzgârıyla A'lâ-yi İliyyin'den toprağın altına düşen bu birkaç talihsizi (*bî-devlet*), bağışlar ve af yazısını bizim zelilliğimizin üzerine çekerse biz mallarımız ve mülklerimizden fedâkârlık ederiz. "Enîbû ilâ rabbikum"[448] (Rabbinize yönelin) hükmüne tâbi (*munkâd*) oluruz. "Tûbû ilâllâhi"[449] (Allah'a tövbe edin) emrini imtisâl gösteririz. Haram ve yasakları (*muharremât u menhiyât*) terki levâzımdan sayarız. Diğer müritler gibi mukaddes seccadenin köşesinde durmayı (*mulâzemet*) kendimize farzeyleriz". Şeyhülislâm, bu sözleri Sultan'ın huzuruna arzetti ve dedi ki: "Âsi suçlular ve hatalılar, günahlar ve yasaklara (*maâsî vu menâhî*) yönelmezlerse doğru lezzet ve 'Ve'l-kâzımîne'l-gayza ve'l-âfîne ani'n-nâs'[450] (Onlar öfkesini yenenler ve insanları affedenlerdir) padişahları nerede bulunur ve suçlular suç işlemezlerse 'Fe-men afâ ve asleha'[451] (Kim affeder ve ıslah ederse) ecrinin zevki zamane husrevlerinin kâmına nasıl erişir."

Çûn hest cihân bî-vefâ ber gozerân
Ger dest-resîyet hest ber gozerân
Ez her ki gunâh dîde-i ozr pezîr
Ve zi her ki cefâ şenîdeî der gozerân

"Madem vefasızdır dünya, geç gitsin
Ulaşabiliyorsun madem, geç gitsin
Kimin günahını gördüysen affediver
Kimden cefalı söz işittiysen, geç gitsin"[452]

Sultan onların suçunun affedilmesini düşündü. Tesâdüfen bu arada bir gün imâret mülâhazası için kaleye gitti. Kutluğ Taştdâr'a canla oynamak ve vatan tutmak hevesi geldi. Ağzını açtı ve yakışıksız konuşmaya başladı. Dedi ki: "Ben o tedbirde idim

[448] Zümer 54.
[449] Tahrîm 8.
[450] Âli İmrân 134.
[451] Şûrâ 40.
[452] Prof. Dr. Mehmet Kanar'ın çevirisidir. Kendisine teşekkür ediyorum.

ki seni öldüreyim ve babana ulaştırayım. Senin tâlihin uyanık ve benim bahtım uykuda olduğundan fırsat el vermedi. Şimdi beni öldürmeyi durdurmak niyedir?

Beyit:

Va'deî mî ne-dehem hîn men u kettâl u tenâb
Muhletî mî ne-nehem hân men u cellâd u devâl[453]

Vade vermiyorum sakın bana, katile ve urgana
Bir mühlet koymuyorum aman bana, cellada ve tasmaya

Başımı al." Uzun zamandır demişlerdir ki:

Beyit:

Her ki dest ez cân be-şûyed
Her çi hâhed ân be-gûyed[454]

Her kim kendi canından elini kana bularsa
Her ne isterse onu söyler

Sultan: "Bu cihânın nimetlerini sana veren ve seni kulluktan efendiliği eriştiren babamla ne kinin vardı? O velinimetin hakkında ne düşünüyordun?" dedi. "Atabeg Muhammed'in işâretiyle Seyyid Alâüddevle, babana hamamda ölüm vermem ve ruhunun güvercinini beden kafesinden ölüm sahrasına göndermem için on bin dinar kızıl altını bana verdi. Sultan, bu sözden büyük öfke duydu ve merhamet gözünü yumdu. O mahpusların katline hükmetti.

[453] Enverî'nin bir kasidesindendir.
[454] Sa'dî-i Şîrâzî'nin *Gülistân*'ınındandır.

Her ne kadar Seyyid Alâüddevle ilk suçta affolunmuşsa da bu büyük (*kebîre*) suç ilkine eklendi. Onun ölümünün tedbiriyle meşgul oldu. Bunun gibi bir seyyidin katli,

Mısra:

Hem nübüvvet der neseb u hem pâdişâhî der haseb

Hem nübüvvet nesepli, hem padişahlık hasepli

dindarlıktan ve iyilikten uzak idi. Bekledi. Hemedân'dan dışarı gittiği vakit, onunla yolculuğa muvâfakat ve aslî vatandan göç etmesi için iltimâs etti. Seyyid Alâüddevle, kendini hasta (*temâruz*) gösterdi ve üşengeçlik etti. Ama Sultan mübalağada ifrât edince ve onunla sohbet irâdesinde ısrâr buyurunca itâatten başka çâre görmedi. Hemedân'dan iki menzil çıkınca taşlanan Şeytan (*Şeytân-i recim*), merhametli Sultan'ı (*Sultân-i rahîm*) doğru yoldan çıkardı. Kerîm Seyyid'i helâka işâret etti ve ona çizgi çektiler. Onun kabrini Hemedân'a gönderdi. Bu ayıplanan hareket, Sultan'a uğurlu gelmedi. Bundan dolayı saltanatın işi ve yükü ve memleket pazarının günü toplandı. Sultan bir müddet belâ dünyasına ve musibet çölüne düştü. Atabeg Arslan, Âzerbaycan'dan savaşa kalkıştı. Sultan, tahtgâhı bırakıp Âzerbaycan'a yöneldi. Atabeg Arslan, Sultan'ın ardından gitti ve sayısız eşyalar ve malları (*esbâb u emvâl-i bî-şomâr*) yağmaladı. Sultan, binlerce hileden sonra kaçtı ve Kıpçak'a (*Kifçâk*) gitti. Dâru'l-Hilâfet'ten Atabeg'in adına bir teşrîf ve bir menşûr gönderdiler ve memleketin işi ona mukarrer oldu. Bir müddet sonra, Sultan Hemedân'a geldi. Şâhlık eşyaları (*esbâb-i şâhî*) ayak altına alınmış, hükümdarlık tahtı bırakılmış, kötü mehirli dünya gelininden yüz çevrilmişti. Dindar, iyi işli, kâmkâr, zâlimi atan ve mazlumu okşayan padişahlar olan kendi ecdadının ve seleflerinin türbesinin başında mukîm olmuştu. Bundan sonra Atabeg Arslan'ın meşveret ve işâretiyle Irak ümerâsı, nifâk hânesinin mutekifleri ve muvâfakat esâsının tahripçileri âfakın Sultan'ının ayağına geldiler ve dediler ki: "Geçmiş hukuk ve terbiye hükmünce Atabeg Arslan'dan uzaklaştık ve huzura geldik. Sultan, günâhımızı bağışlar ve bize "Afevnâ ammâ selefe"[455] (Geçmiştekileri affettik) hil'atini giydirirse hizmet kemerini can beline bağlarız ve huzurunun mülâzımı oluruz. Sultan, kötü tâlihten o boş kelimâtı teveccühle dinledi ve onlara yanıltıcı yeminler

[455] Mâide 95'te "Afâllahu ammâ selefe" (Allah geçmiştekileri affetti) şeklindedir.

arzetti. Şenlik meydanının bu mülâkat kasdıyla yenilenmesini vaat etti. Meydana varınca ümerâ, Sultan'ın çetri etrafında halka oldular. Köpek dinli Fahrüddîn Kutluğ, Sultan'ın çetrine kılıç vurdu. İttifakla Sultan'ı yakaladılar ve ne yaptılarsa yaptılar. Filcümle, Sultan'ın zahmeti ve kâmsızlığı iki katına çıktı. Mihnet ve talihsizliği arttı.

Mısra:

Berg-i gol âsîb-i dendân ber ne-dâred bîş ez în

Gül yaprağı, diş belasına bundan fazla sahip değildir

Feryat ediyor ve diyordu ki:

Mısra:

Sîrem zi hayât-i mihnet-âkende-i hîş

Doymuşum mihnet dolu hayatımdan

Bu hâdisenin haberi meşhur olunca Atabeg Arslan, Hemedân'a geldi. Melik Sancar b. Süleyman'ı saltanat tahtına oturması için kaleden çağırdı. Ansızın Dâru'l-Hilâfe'den Atabeg'e "Sen kendin saltanat tahtına oturmalısın. Başka birine ne zaruret ve başka kıbleye ne hâcet!" diye taltif (*mulattife*) gönderdiler. Atabeg Arslan'ın kendi yarım işâreti tamam oldu ve bu işâreti bir müjde bildi. Mensup olduğu işe kanaat göstermedi ve kendisi saltanat tahtına karar kıldı. Velinimete kastta ittifâk eden, her biri kendini Atabeg'in mertebesi ile denk ve belki üstün tutan ve kibirden dem vuran Irak ümerâsı, birbirleriyle meşveret ettiler ve dediler ki: "Biz nimet hakkı vücutlu ve saltanat ocağı sahibi (*intimâ-i hânevâde-i saltanat*) Sultan Tuğrul'a mürüvvetsizlik ettik ve onun hâlini kırmaya bel bağladık. Bir başkası bize nasıl itimat eder ve hangi kimse bize dostluk gösterir? Atabeg, bize hâlisçe itimat (*vusûk*) etmez. Bizi helâk etmeye uğraşır. Kendi gulamlarını bizim mansıbımıza mensup etmek ister.". İttifakla gittiler ve Atabeg'i yakalayıp katlettiler. Ertesi gün, Sultan Tuğrul'un müstahak olduğu memleketi, sahipsiz

(*bî-hodâvend*) sandılar. Anadan babadan miras gibi kendilerine taksim ettiler. Her biri bir memleketi kendi hükmü altına aldı. Iraklılar hâkim ve hükümdar (*fermân-revân*) oldular.

Beyit:

Ber bozorgân-i zamâne şode hordân-i sâlâr
Ber kerîmân-i cihân geşte le'imân-i mihter
Ber der-i dûnân ahrâr-i hazîn u hayrân
Der keff-i rindân ebrâr-i sîr u muztar

Zamanın büyükleri sâlârın küçükleri olmuş
Cihanın kerimleri büyüklerin aşağılıkları olmuş
Hazin ve hayran hürler alçakların kapısında olmuş
Tok ve çaresiz hayırlılar rindlerin avcunda olmuş

Ondan sonra Atabeg'i öldürdüler. Onun memleket binasının ayakta ve saltanat esâsının sağlam olduğunu sanan etrafın elçileri onu görme azmiyle varıyorlardı. Aksine her kâidenin mütemâdi kalmadığını ve her binanın bünyadının heves rüzgârıyla erkenden ayağından yıkıldığını bilmiyorlardı.

Hâli bu minvâlde görünce şaşkın ve özlemiş oldular. Yol esnâsında gelenlere diyorlardı:

Beyit:

Ân kasr-i memleket ki to dîdî harâb şod
Ve ân neyl-i ma'delet ki şenîdî serâb şod[456]

O gördüğün memleket kasrı harap oldu

[456] Hâkânî'nin bir kasidesindendir.

O duyduğun adalet nâiliyeti serap oldu

Filkıssa Irak memleketi, Fahrüddîn Kutluğ ve ümerâya karar kılındı. "İlâ enne yerisullahi'l-arda)[457] (Yeryüzüne vâris oluncaya kadar). O uzunluk ve genişliğin (*tûl u arz*) kalacağını ve kıyamete kadar itaatsiz felek atının kâm ve merâm dizgininin o eyyâmın mağrurlarının elinde duracağını zannettiler. Az bir zamanı o iş güçle geçirdiler. O cemiyetin pazarı perişan oldu. Sebebi oydu ki Sultan'ın nimetlerine hakşinaslığı farz bilen ve nimetlere şükrü aklen ve şer'an lüzumlu gören İsfehsâlâr Hüsâmüddîn Dizmârî ve birkaç başka kişi canı avuca koydu. Müstahak sahibi çağırdılar ve Sultan'ı kalede çıkardılar. Bir ordu toplaya toplaya

Mısra:

Bedân umîd ki sa'y koned felek-i meşkûr

O ümitle ki şükre lâyık felek çabalar

Irak'a yüz tuttular. Kazvîn kapısında her iki kavim arasında mülâkât ittifâkı oldu. Iraklıların atları buğday yemiş idiler. Musibet kuyusundan suya doymuş ve bu yüzden savaşmaya kuvvetleri yoktu. Sultan'ın adamları (*Sultâniyân*) onların varını yoğunu yağmaladılar. Sultan'ın eski yâri olan memleket gelini burka attı. Kazâ ve kader kethüdâsı, atası ve babasının ülkesinin kapısını Sultan'a verdi. Açılırsa fîrûze kümbetin sadâsını veriyordu. Âvâz geldi ve yücelik suyu, devlet akarsuyuna geldi. Sultan, saltanat tahtına oturdu ve memleket tahtında yer buldu. Şükür diliyle: "Yâ leyte kavmî ya'lemûne, bimâ gafera lî rabbî ve ce'alenî mine'l-mukremîne"[458] (Keşke kavmim bilseydi, Rabbimin bana mağfiret ve ikram ettiğini) dedi. Fahrüddîn Kutluğ'u idam etmelerini buyurdu. 589 senesinde (1193) Hâce Muînüddîn Kâşî'yi vezârete koydu ve onu memleket işlerini çekip çevirmede (*hall u akd*) hükmü geçen (*nâfizu'l-emr*) eyledi. Bahar mevsiminde Rey'e gitti. Taberek'i aldı ve harap etti. Hârezmşâh'tan önce kale kûtvâli olan Tamgaç Hârezmî'yi öldürüp hediyeyle Hârezm'e gönderdi. Mülkü her fakirlik (*gedâyî*) ve her sefilin (*bî-ser u pâ*) müdâhalesinin zahmetinden kurtardı.

[457] Meryem 40'ta şöyledir: "İnnâ nahnu nerisu'l-arda".
[458] Yâsin 26-27.

Cihanın her tarafından (*etrâf u eknâf-i cihân*) Sultan'ın dergâhına yüz tuttular. Daima Sultan'ın adalet yuvasının eşiğine mülâzım ve şiddet ve rehâvette mağara arkadaşı (Yâr-i Gâr)[459] olmak isteyen ve layık padişahtan ağlama, niyaz, oruç ve namaz ile onun haşmet, memleketdârlık, saltanat, şehriyârlığını dileyen hizmetkâr ve maiyet (*hadem u hevel*) tâifesi, maksûda ermeye gözlüyor idiler. Dedi ki:

Beyit:

În devlet-i sermesteş huşyâr şeved rûzî
Ve în baht-i girân-hâbeş bîdâr şeved rûzî

Onun sarhoş tâlihi ayık olur bir gün
Ve onun ağır uykulu bahtı uyanık olur bir gün

Sultan'ın huzuruna geldiler. Revnaklı tahtgâhı tâze ve yüksek mertebeli buldu. 590 senesi Muharremi'nde (Aralık/Ocak 1193/1194) haset ve kin yolundan ve Firavun tabiatlı bir topluluk, Muînüddîn Kâşî'ni hâlini Sultân-ı Mâzî'nin huzurunda kötüledi. Vezâret, Sufiyüddîn Deremînî oğlu Hâce Fahrüddîn'e tefvîz buyruldu. Muînüddîn'i yakaladı ve Fahrüddîn'i temkinlikle tedbir makamına (*mesned-i tedbîr*) koydu. Nimete nankörlük (*küfrân-i ni'met*) onun işi ve baba mesleği olan Hârezmşâh Tekiş, önemle Irak'a yöneldi. Tesâdüfen o birkaç gün makbûl Sultan, eğlenceyle (*ayş u tarâb*) meşgul idi. Mülk işinin tedbîrinden melûl ve Hârezmşâh'ın geldiğinden haberdar değildi. Bıçağın kemiğe dayandığını bilmiyordu. Can takviyesinden ve ev bark tahribinden hikâye ediyordu. Sultan ordu topladı ve Hemedân'dan çıktı. Bu iki beyti o vakit nazmetti:

Beyit:

Rev cevşen-i men biyâr tâ der pûşem
K'în kâr merâ futâd tâ hod kûşem

[459] Ebûbekir'in Peygamber'le Sevr Mağarası'ndaki arkadaşlığına işârettir. bkz. Mustafa Uzun, "Yâr-ı Gâr", *DİA*, XLIII, s. 324.

Git zırhımı getir ki giyineyim
Ki bu iş bana düşer ki kendini öldüreyim

"Yevme'l-tekâ'l-cem'âni"[460] (İki topluluğun karşılaştığı gün) 589 senesinin Cemâziyelâhir ayında (Haziran/Temmuz 1193) idi. İki taraf savaşa tutuşunca ve hamle edince Sultan'ın bütün ümerâsı, isyan sarığını idbâr alnına bağladılar. Hamiyetsizlik zırhını giyindiler ve mürüvvetsizliği başa koydular. Sultan, bunun hükmünce demiştir ki:

Beyit:

Çu merd-i ber-huner-i hîş eymenî dâred
Şeved be-dîde duşmen be-costen-i peykâr[461]

Hünerli er uğurlu olunca
Savaş aramakla göze düşman olur

Kendi nefsiyle, düşmanlar meydanının ortasına gitti.

Mısra:

Meger baht-i nîkeş bûd reh-numây

Onun iyi bahtı kılavuz olmazsa

Askerler yoldan kaçmaya koyuldular ve Sultan'ı bıraktılar. Sultan, hâli perişan olunca ve savaş yiğitlerinden ve insan yiyen aslanlardan gâip kalınca herkes ona yöneldi. Onu mukayyet ettiler. Kutluğ İnanç, ona öldürmeye kasdetti. Sultan, kendisinin

[460] Âli İmrân 155.
[461] Unsurî'nin bir kasidesindendir.

kim olduğunu bilirse onu öldürmez zannetti. O işte ihtiyâr dizginini kötü işli, aldatıcı Şeytan'ın eline vermedi ve kendini başından ayırdı.

Mısra:

Feryâd zi dest-i hîş feryâd

Feryat, kendi elinden, feryat

Kutluğ İnanç, onu kendisi istiyordu. Düşmanlık kılıcını, isyan kınından çekti ve cahil başından, kötü asıllı nefsiyle dedi ki:

Mısra:

Bârî çûn goneh konî kebîre

Günah yapınca büyük yap

Sultan'ı şehit etti. Hârezmşâh'ın nezdine hediyeyle götürdü. Hârezmşâh, hasmını ölü görünce ve maksudu hâsıl olunca attan yaya oldu ve şükür secdesine kapandı. Sultan'ın başını Bağdâd'a gönderdi. O taç sahibi sipehdârın nazlı bedenini Rey pazarında astı.

Beyit:

Pâdişâhî pâdişâhî-i Îzedest zîrâ ki û
Câvidâne kâmkâr u pâydâr u pâdşâst

Padişahlık, Tanrı'nın padişahlığıdır, zira ki o
Ebedî kâmkâr, pâyidâr ve padişahtır

Derler ki savaş meydanının ortasında Hazret'in nedimlerinden ve saltanat dergâhının methedicilerinden şair Kemâlüddîn'i yakaladılar ve Vezîr Nizâmülmülk Mes'ûd'a getirdiler. Tedbirli vezir, iyi takrirli şaire dedi ki: "Tuğrul'un cihana düşen o bütün kuvvet, yiğitlik, şevket ve mübâreze âvâzesi bu idi". Kemâlüddîn, derhal cevap verdi ki:

Beyit:

Zi Bîjen fuzûn bûd Hûmân be-zûr
Huner ayb gerded çu ber geşt hûr[462]

Bijen'den fazlaydı Hûmân'ın kuvveti
Hüner ayıp oldu güneş dönünce

Hârezmşâh, matlûbun ve mergûbun nâiliyetinden sonra Hemedân'a yöneldi. Baht müsaade edince ve tâlih yardım gösterince az bir müddette birçok sağlam kaleler aldı ve birçok başkaldıranı kahreyledi. İsfahan hükümetini Kutluğ İnanç'a tefvîz etti. Rey'i kendi oğlu Yûnus Han'a verdi ve kendisi Horasan'a avdet etti. Selçukluların devlet güneşi, battı. Hârezmşâhların haşmet ayı, saadet ufkundan yükseldi.

Beyit:

Ferş be-mulk-gîrî râyet çu ber keşîd
Tuğrul be-reft u tîg-i şehî der niyâm keşîd

Cihangirlikle sancağı çekince
Tuğrul gitti ve şahlık kılıcı kından çekildi

Her vakit sadır sâhibine mülâzım olan ve her asırda kaderin yüksek eşiğine mülâzemet gösteren nâ-pâyidar, gaddar ve aldatıcı feleğin ferrâşı, irâde eliyle devlet ve

[462] Firdevsî'nin *Şâhnâme*'sindendir.

yükseklik elini Hârezmşâhlara yerin düzlüğünde yaydı ve Âl-i Selcûk'un saltanat örtüsünü katladı.

Z'ân gûne ki âmedend bîrûn reftend
Ne hîç be-bordend u ne hîç âverdend

Öyle ki geldiler ve dışarı gittiler
Hiçbir şey götürmediler ve hiçbir şey getirmediler

BİBLİYOGRAFYA

Amîd, Hasan, *Ferheng-i Amîd,* Muessese-i İntişârât-i Emîr-i Kebîr, Tahran 1360

Abdulvâhid b. Muhammed et-Temîmî el-Âmudî, *Gureru'l-Hikem ve Dureru'l-Kelim,* thk. Abdulhasan Duheynî, Dâru'l-Hâdî, Beyrut 1413/1992

Acar, H. İbrahim, "Nişan", *DİA*, XXXIII, s. 152-154

Alâeddîn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Abdullah b. Nizâm el-Hüseynî el-Yezdî, *el-Urâza fî'l-Hikâyeti's-Selcûkiyye,* haz. Karl Süssheim, Brill, Leiden 1909

———, haz. Karl Süssheim, Matbaatü'l-Maarif, Kahire 1326/1910-1911

———, *el-Urâza fî'l-Hikâyeti's-Selcûkiyye*, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Ayasofya Koleksiyonu, 3019/1 nu., 1-64 vr.

Apaydın, H. Yunus, "Kıyas", *DİA*, XXV, s. 529-539

———, "Mütevâtir", *DİA*, XXXII, s. 208-211

Arslan, Ğıyasettin, "el-Urvetü'l-Vüskâ", *DİA*, XLII, s. 185-186

Aydınlı, Abdullah, "Muttasıl", *DİA*, XXI, s. 405

Bakırcı, Saffet, "Meâlimu't-Tenzîl", *DİA*, XXVIII, s. 203-204

Baktır, Mustafa, "Hutbe", *DİA*, XVIII, s. 45-48

Barthold, V. V., *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, Kronik Yayınları, İstanbul 2017

Beydâvî, *Minhâcü'l-Vüsûl ilâ İlmi'l-Usûl,* Dâru İbn Hazm, Beyrut 1429/2008

Bezer, Gülay Öğün, "İldeniz, Şemseddin", *DİA*, XXII, s. 81-82

Brosset, Marie Félicité, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, çev. Hrand D. Andreasyan, haz. Erdoğan Merçil, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2003

Boks, Abdullah A., "Ebûkubeys", *DİA*, X, s. 280-281

Edward G. Browne, *A Literary History of Persia*, III, Cambridge University Press, Cambridge 1928

Buhârî, *Sahîh-i Buhârî ve Tercemesi*, çev. Mehmed Sofuoğlu, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1987

Çalışkan, Mehmet, "Melikşah ile Hasan Sabbah'ın Mektuplaşması Meselesi", *Yeditepe Üniversitesi Tarih Bölümü Araştırma Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 3, (Ocak 2018), s. 55-70

———, "El Urâza'ya Göre Malazgirt Muharebesi", *Millî Mecmûa*, S. 4, (Temmuz-Ağustos 2018), s. 31-34

Çelebi, İlyas, "Sâhib b. Abbâd", *DİA*, XXXV, s. 512-515

Da'bel Huzâî, *Divan*, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1414/1994

Dawlatshah, *The Tadhkiratu'sh-Shu'ara (Memoirs of the Poets)*, nşr. Edward G.

Browne, Luzac&Co – Brill, London - Leiden 1901

Demirci, Mustafa, “Tikrît”, *DİA*, EK-2, s. 605-607

Devletşah, *Devletşah Tezkiresi*, çev. Necati Lugal, I, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1977

Dj. Khaleghi-Motlagh, “Abū Ṭāher Ḵātūnī”, EIr, I, s. 387

Dönmez, İbrahim Kâfi, “Şüf’a”, *DİA*, XXIX, 248-252

Durmuş, İsmail – Öz, Mustafa, “Sahbân el-Vâilî”, *DİA*, XXXV, s. 511-512

Ebî Nuvâs, *Dîvânu Ebî Nuvâs*, thk. Ahmed Abdulmecîd Gazzalî, Dâru'l-Kitâbu'l-Arabî, Beyrut (tarihsiz)

el-Ebîverdî, *Dîvân*, Matbaatü'l-Osmaniyye, Lübnan 1317

Ebu’l-Abbas Ahmed b. Abdulmü’min el-Kaysî el-Şerîşî, *Şerhu Makâmâti'l-Harîrî*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, el-Mektebetu'l-Asriyye, Sayda-Beyrut 1413/1992, C. I

Ebu Davud, *Sünen-i Ebu Davud Terceme ve Şerhi*, çev. Necati Yeniel - Hüseyin Kayapınar, Şamil Yayınevi, İstanbul 1987, C. 16

Ebû’l-Kâsim Firdevsî, *Şâhnâme*, tsh. Celâl Hâlikî Mutlak, I, Bibliotheca Persica, New York 1366

Ebû'l-Maâlî Nasrullah Munşî, *Kelîle ve Dimne*, haz. Mucteba Mînovî, Tahran 1388

Elmalı, Hüseyin, “Hassân b. Sâbit”, *DİA*, XVI, s. 399-402

Enverî, *Dîvân-i Enverî*, haz. Saîd Nefîsî, Muessese-i İntişârât-i Sikke, Tahran 1364

Ertürk, Mustafa, "Haber-i Vâhid", *DİA*, XIV, s. 349-352

Erul, Bünyamin, "Tedlîs," *DİA*, XL, s. 262-264

Floor, Willem, "Ṣadr", *EIr*, http://www.iranicaonline.org/articles/sadr, Temmuz 2005

Gnoli, Gherardo, "Farr(ah)", *EIr*, IX, s. 312-319

Gözübenli, Beşir, "İnan", *DİA*, XXII, s. 260-261

Gündüz, Şinasi, "Süvâ'", *DİA*, XXXVIII, s. 182-183

Güngör, Mevlüt, "Begavî, Ferrâ", *DİA*, V, s. 340-341

Hourcade, Bernard, "Karaj", *EIr*, XVI, s. 537-538

Günal, Zerrin, "Nöker", *DİA*, XXXIII, s. 216-217

Günaltay, M. Şemsettin, *İslam Tarihinin Kaynakları Tarih ve Müverrihler*, haz. Yüksel Kanar, Endülüs Yayınları, İstanbul 1991

Harman, Ömer Faruk, "Âsaf b. Berahyâ", *DİA*, III, s. 455

———, "Yed-i Beyzâ", *DİA*, XLIII, s. 376-377

Hinz, Walther, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, çev. Acar Sevim, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1990

Işık, Nevzat, "Bedîüzzaman el-Hemedânî", *DİA*, V, s. 328-329

İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi el-Kâmil Fi't-Târîh Tercümesi*, çev. Abdülkerim Özaydın, X, Bahar Yayınları, İstanbul 1991

İkbâl, Abbâs, *Târîh-i Moğol*, Muessese-i İntişârât-i Emîr-i Kebîr, Tahran 1388

İpşirli, Mehmet, "Âsaf", *DİA*, III, s. 455

İzgi, Cevat, "Kûtvâl", *DİA*, XXVI, s. 530-534

İzmirli, İsmail Hakkı, *Kur'an-ı Kerîm ve Türkçe Anlamı (Ma'âni-i Kur'an)*, Eren Yayınları, İstanbul 1977

Kafesoğlu, İbrahim, "Alparslan", *DİA*, II, s. 526-530

———, "Selçuklular", *İA*, X, s. 353-416

———, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2014

Kanar, Mehmet, *Farsça Dilbilgisi Konuşma Çeviri Tekniği-Farsça-Türkçe / Türkçe-Farsça Sözlük*, Say Yayınları, İstanbul 2011

Kara, İsmail, "Yaltkaya, Mehmet Şerefettin", *DİA*, XLIII, s. 308-310

Kelpetin, Mahmut, "Ma'n b. Zâide", *DİA*, EK-2, s. 191-192

Kılıç, Hulusi, "Harîrî", *DİA*, XVI, s. 191-192

———, "el-Makâmât", *DİA*, XXVII, s. 414-415

Konuş, Fazlı, *Selçuklular Bibliyografyası*, Çizgi Kitabevi, Konya 2006

Köprülü, M. Fuad, "Fıkıh", *İA*, IV, s. 601-622

Köprülü, Orhan F., "Çavuş", *DİA*, VIII, s. 236-238

Köymen, Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2011

Küçükaşçı, Mustafa Sabri, "Müşrif", *DİA*, XXXII, s. 167-169

Melville, Charles, "Jāmeʿ Al-Tawārik̲", *EIr*, XIV, s. 462-468.

Merçil, Erdoğan, "Tevkî`", *DİA*, XLI, s. 35-36

———, "Gâşiye", *DİA*, XIII, s. 398-399

———, "Gâşiye ve Selçuklularda Kullanılışına Dair Bazı Örnekler", *Selçuklular -Makaleler-*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2011, s.184-192

———, "Selçuklularda Ordu Pazarı", *Selçuklular -Makaleler-*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2011, s. 258-262

Mütercim Âsım Efendi, *Burhân-ı Katı*, haz. Mürsel Öztürk – Derya Örs, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2009

Necîb Âsım, *Türk Tarihi*, Dârü't-Tıbâatü'l-Âmire, 1316

Önkal, Ahmet, "Ahnef b. Kays", *DİA*, II, s. 174

Özaydın, Abdülkerim, "Ahmedîlîler", *DİA*, II, s. 168-169

———, "Arrân", *DİA*, III, s. 394-395

———, "Kündürî", *DİA*, XXVI, s. 554-555

———, "Tutuş", *DİA*, XLI, s. 446-449

Özcan, Abdülkadir, "Rikâbdar", *DİA*, XXXV, s. 112-113

Özgüdenli, Osman G., *Gâzân Han ve Reformları (1295-1304)*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2009

———, *Selçuklular,* C. I, İSAM, İstanbul 2015

Özgüdenli, Osman Gazi, "Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî", *DİA*, XXXV, s. 19-21

———, "Süssheim, Karl", *DİA*, EK-2, s. 545-546

Öztürk, Mustafa –Mertoğlu, M. Suat, "Zemahşerî", *DİA*, LXIV, s. 235-238

Öztürk, Said, "Kassâm", *DİA*, XXIV, s. 579-584

Pala, İskender, "La'l", *DİA*, XXVII, s. 69-70

Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr*, çev. Ahmed Ateş, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1957

———, *The Rahat-us-Sudur wa Ayat-us-Surur*, haz. Muhammad Iqbal, Luzac & Co., Londra 1921

Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *Cami'ü't-Tevârih Selçuklu Devleti*, çev. Erkan Göksu – H. Hüseyin Güneş, Selenge Yayınları, İstanbul 2011

Reşiduddin Vatvat, *Dîvân-i Reşîduddîn Vatvat*, haz. Said Nefisi, Kitâbhâne-i Bârânî, Tahran 1339

Rieu, Charles, *Catalogue of the Persian Manuscripts in the British Museum*, II, 1881

Taneri, Aydın, "Hânsâlâr", *DİA*, XVI, s. 47-48

Taşağıl, Ahmet, "İnak", *DİA*, XXII, s. 255-256

Tauer, Felix – Afşar, İrec, "İstanbul Kütüphanelerinde Bulunan Farsça Tarih Yazmaları", *Turco-Iranica Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, ilavelerle Türkçe çev. Osman G. Özgüdenli – Abdulkadir Erdoğan, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2006

Tokmak, A. Naci, "Vâmık ve Azrâ", *DİA*, XLII, s. 504-505

Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti,* Ötüken Neşriyat, İstanbul 2013

Tüccar, Zülfikar, "Cerîr b. Atıyye", *DİA*, VII, s. 412-413

Tülücü, Süleyman, "Hâtim et-Tâî", *DİA*, XVI, s. 472-473

Salahaddîn Halil b. Aybek es-Safedî, *el-Vâfî bi'l-Vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnavud – Turkî Mustafa, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut 1420/2000, C. 3

Schmidt, Jan, *The Orientalist Karl Süssheim Meets the Young Turk Officer İsma'il Hakkı Bey*, Brill, Leiden 2018

Senâî, *Divân-i Senâî-i Gaznevî,* haz. Muhammed Takî Muderris-i Razavî, İntişârât-i Senâî, Tahran 1380

———, *Hadîkatu'l-Hakîka ve Şerîatu'l-Tarîka*, thk. Meryem Huseynî, Merkez-i Neşr-i Dânişgâhî, Tahran 1382

Steingass, F., *A Comprehensive Persian - English Dictionary*, Çağrı Yayınları, İstanbul 2005

———, *The Assemblies of Harîrî*, Crosby Loockwood and Son, Londra 1897

Süleymaniye Kütüphanesi Mikrofilm Arşivi Katalogu, http://www.suleymaniye.yek.gov.tr/Content/UploadFile/Doc/mikrofilm.pdf, tarihsiz

Sümer, Faruk, "Aksunkur el-Ahmedîlî", *DİA*, II, s. 296-297

———, "Kutalmış", *DİA*, XXVI, s. 480-481

Sümer, Faruk – Sevim, Ali, *İslam Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı (Metinler ve Çevirileri),* Türk Tarih Kurumu, İstanbul 1971

Şemseddin Sâmi, *Kâmûsu'l-Âlâm*, V, Mihrân Matbaası, İstanbul 1314

Şeşen, Ramazan, "Câmiʿu't-Tevârîh", *DİA*, VII, s. 132-134

———, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İSAR, İstanbul 1998

Şükürov, Qiyas, "Şümle", *DİA*, EK-2, s. 571-572

Uludağ, Süleyman, "Bâyezîd-i Bistâmî", *DİA*, V, s. 238-241

———, “Hâtif”, *DİA*, XVI, s. 467

“el-Urâza fî'l-Hikâyeti's-Selcûkiyye”, mütercimi: Şerefeddin, *Millî Tetebbûlar Mecmûası*, C. I, S. 2, 1311 (1915), s. 257-304; C. I, S. 3, 1311 (1915), s. 481-496; C. II, S. 5, 1311 (1915), s. 241-272

Usta, Aydın, “Gevherâyin”, *DİA*, EK-1, s. 477

Uzun, Mustafa, “Yâr-ı Gâr”, *DİA*, XLIII, s. 324

———, “Yed-i Beyzâ”, *DİA*, XLIII, s. 377-378

Ünlü, Osman – Deniz, Meltem, “Klasik Türk Edebiyatında Hilekâr Kadın Tipi: Delle-i Muhtâle”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 41, (Mart 2017), s. 31-42

Yavuz, Şevket, “Ved”, *DİA*, XLII, s. 589-590

Yazıcı, Tahsin, “Hüseyin Dâniş”, *DİA*, XVIII, s. 540-541

Yılmaz, Saim, “Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî”, *DİA*, XLIII, s. 251-253

Yücel, Ahmet, “Sika”, *DİA*, XXXVII, s. 175-176

Yücetürk, Orhan Seyfi, “Belkıs”, *DİA*, V, s. 420-421

Zahîr-i Fâryâbî, *Dîvân-i Zahîruddîn Fâryâbî*, thk. Emîr Hasan Yezdgirdî, Neşr-i Katre, Tahran 1381

EK:

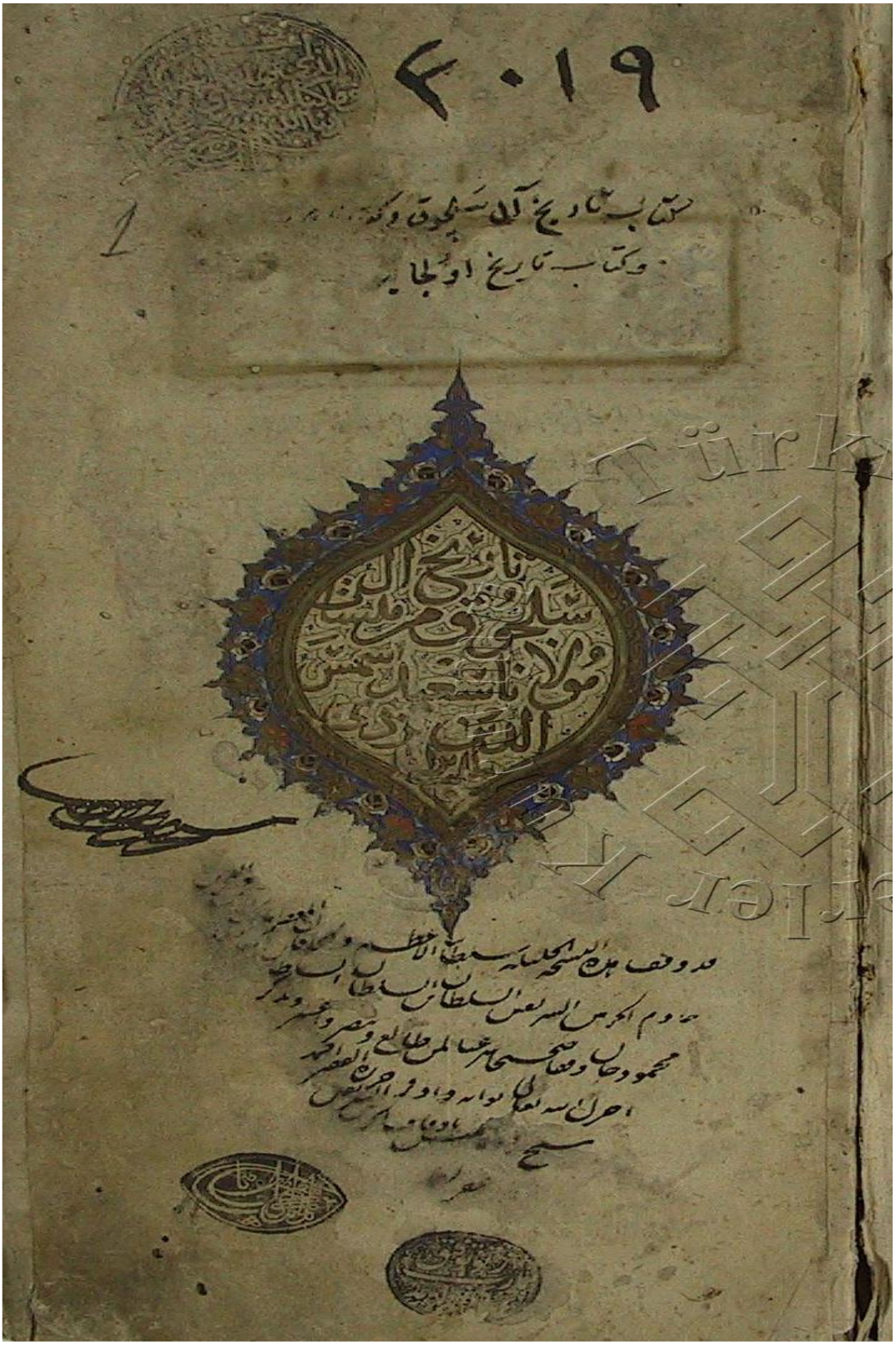

Ayasofya Nüshası vr. 1a

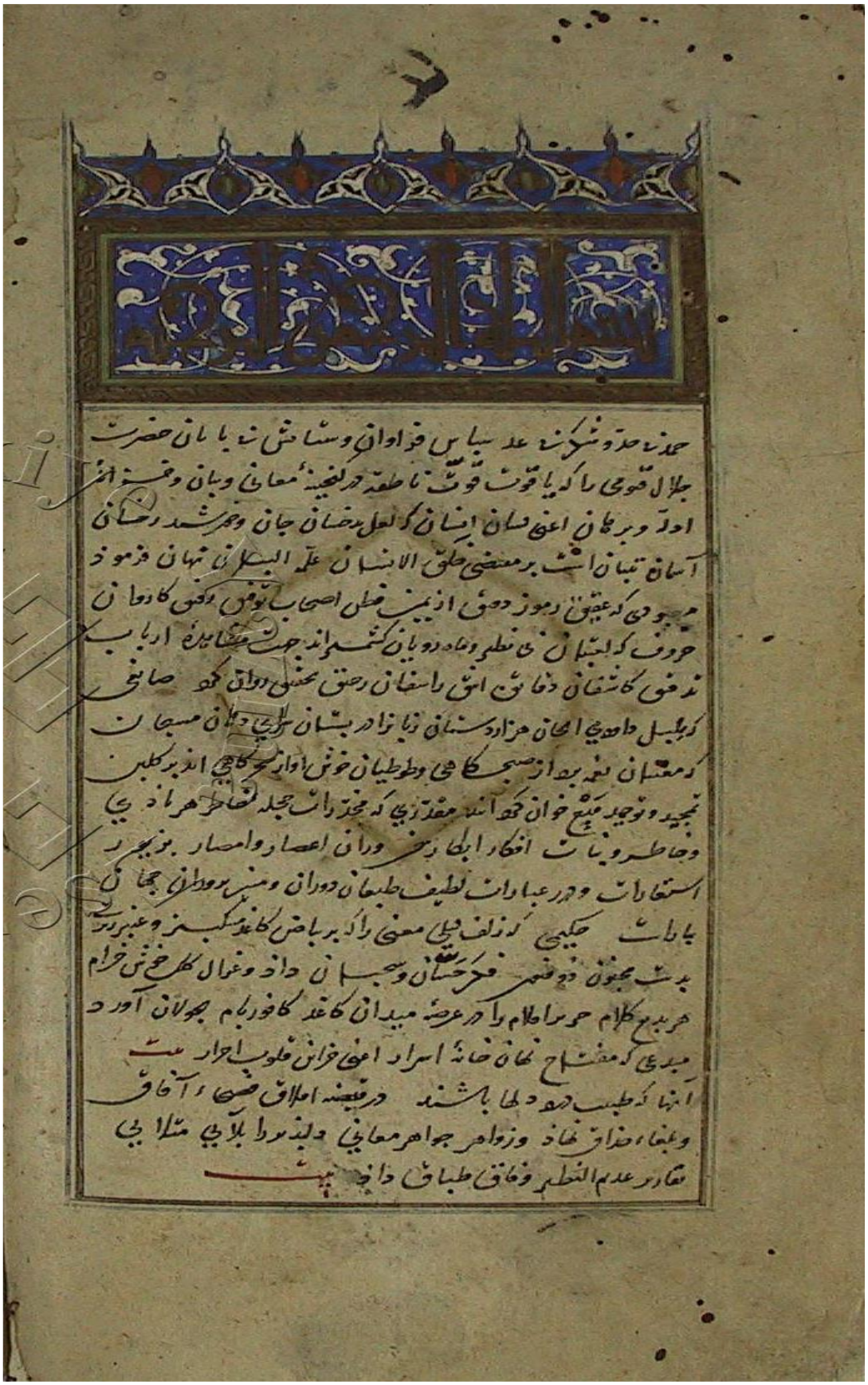

Ayasofya Nüshası vr. 1b

ÖZGEÇMİŞ

1. Adı Soyadı : Mehmet ÇALIŞKAN

2. Doğum Yeri / Tarihi : İzmir / 25.08.1993

3. Unvanı/Mesleği : Tapu Arşiv Uzmanı

4. Yabancı Diller : İngilizce, Farsça

5. İletişim Bilgileri : mehmetcaliskan@marun.edu.tr

6. Öğrenim Durumu :

Derece	**Alan**	**Üniversite**	**Yıl**
Lisans	Tarih	Ege Üniversitesi	2012-2016
Yüksek Lisans	Ortaçağ Tarihi	Marmara Üniversitesi	2016-2019

7. Tezler

7.1. Yüksek Lisans Tezi

ÇALIŞKAN, Mehmet, *El-Hüseyni el-Yezdi'nin el-Urâza fi'l-Hikâyeti's-Selcûkiyye adlı Farsça Eserinin Türkçe Tercümesi*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, İstanbul 2019

8. Yayınlar

8.1. Uluslararası Hakemli Dergilerde Yayımlanan Makaleler

ÇALIŞKAN, Mehmet, "Lâmiyyetü'l-Arab'ın İlk Türkçe Tercümesi", *Doğu Araştırmaları Doğu*

Dil, Edebiyat, Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi (A Journal of Oriental Studies), Sayı: 16, (2016), s. 5-37

ÇALIŞKAN, Mehmet, "Târîh-i Güzîde'ye Göre Kirman Karahıtayları", *İraniyat İran Araştırmaları Dergisi (Journal of Iranian Studies),* S: 2, (2017), s. 35-43

ÇALIŞKAN, Mehmet, "A-shih-na Kelimesinin Etimolojisine Dair Yeni Bir Fikir", *Doğu Araştırmaları Doğu Dil, Edebiyat, Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi (A Journal of Oriental Studies)*, Sayı: 18, (2018), s. 63-70

ÇALIŞKAN, Mehmet, "A New Idea of the Etymology of A-Shih-Na Ethnonym", *Archivum Eurasiae Medii Aevi,* Vol. 24 (2018), s. 19-22

8.2. Ulusal Hakemli Dergilerde Yayımlanan Makaleler

ÇALIŞKAN, Mehmet, "Nâsır-ı Husrev'e Göre Türkler", *Yeditepe Üniversitesi Tarih Bölümü Araştırma Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 2, (Haziran 2017), s. 72-86

ÇALIŞKAN, Mehmet, "Melikşah ile Hasan Sabbah'ın Mektuplaşması Meselesi", *Yeditepe Üniversitesi Tarih Bölümü Araştırma Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 3, (Ocak 2018), s. 55-70

8.3. Diğer Yayınlar

de BUSBECQ, Ogier Ghislain, *Türk Mektupları*, ed. Mehmet Çalışkan, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2018

ÇALIŞKAN, Mehmet, "el-Urâza'ya Göre Malazgirt Muharebesi", *Millî Mecmûa,* S. 4, (Temmuz-Ağustos 2018), s. 31-34

DANİŞMEND, İsmail Hami, *Türkler ve Müslümanlık*, yayıma hazırlayan Mehmet Çalışkan, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2019

ZİYA GÖKALP, *Türkçülüğün Esasları*, yeni harflere aktaran Mehmet Çalışkan, Historia Kitap, İstanbul 2018